

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ТЕОРИ

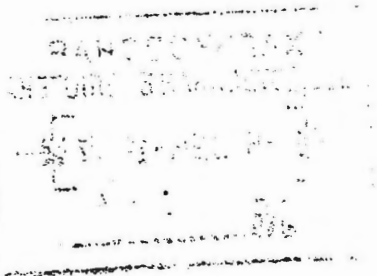
ТОМ
II

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Т В О Р И

ТОМ II

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х видавництво
ХАРКІВ—1927

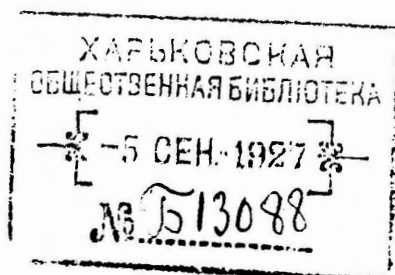
МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

№ видзета*

№ 300

ПОВІСТІ й ОПОВІДАННЯ

1927

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

ЗМІСТ II-го ТОМУ

	Стор.
1. Низова течія	9
2. Хай буде світ!.. . . .	25
3. Перше кохання	27
4. В самотині	32
5. Устань і йди!.. . . .	37
6. Нещастя	42
7. Ти міг-би бути великим	50
8. Осліплення Париса	53
9. Кров	57
10. Весняна повідь	60
11. Герої вертаються	201
12. Хліб наш насущний	204
13. Живі мерці	206
14. Перед світом	208
15. У думу, в думу!.. . . .	212
16. Діти піднебесні	217
17. На морі	219
18. Смерком	230
19. Поет український	234

НИЗОВА ТЕЧІЯ

Із щоденника

Блідолиций, напів ущерблений місяць срібним промінням заливає землю й заглядає в моє відчинене вікно. А там на дворі стоїть тепла, яснозора, звабливо-меланхолійна ніч. Вона прозорим серпанком обгортає город, і він шумить і гуде вночі немов ще дужче, ніж удень. По вулицях, змагаючись з промінням місяця, сяють електричні лихтарі. Бігають трамваї. Вони біжать і гудуть, мов жуки: «ж-ж-ж!.. ж-ж-ж!..» Метушаться люди й пролітають, одна на зустріч другій, розкішні коляси... Часом до мене доноситься далекий відгук музики. Там, у саду, на терасі з гористого берега річки, тепер іде гуляння... Мені ясно малюється його картина: пишно й легко вдягнені пані й панночки, увічливі кавалери, лорнетки й пахощі і все інше, чому родина є Париж...

Нехай веселяться або нудяться,—мені байдуже. Сьогодні я не буду там. Не тягне туди...

Сьогодні увесь день я почуваю себе неначе слабим. Ні одного мазка не додав я за день своїм Богданові та Ханові й стоять вони на полотні ось уже кілька тижнів, мертві й бліді, і в мене немає сили надати їм життя. Не хочеться й до рук узяти пензля. Все якось тягне до столу, до паперу, і в душі мов щось несвідомо бродить—невизразне й невеселе—й зодягає мою душу смутком.

Отак іноді з води низовою течією підноситься на поверх скаламучений намул і, помалу перемішую-

чися з чистою поверховою водою, мутить її прозору глибочінь.

За останній час це діється зо мною часто. Я мов загубив рівновагу. Думки й темні передчуття турбують мене, і я не можу в їх розпутлятись. Сьогодні оце намислив зробити собі зшиток і записувати туди все, що думатиму. Може таким робом побудусь моєї журби. Буду писати все, що думатиму і потроху розбиратись у думках. Буду розпутлювати той вузол, що їм зашморгнулось моє життя в останні часи. Бо так жити неможна.

Я почуваю себе сьогодні якось особливо самотнім. І це не марне слово. Я—одинокий. Нема на світі ані душі мені близької. Я не кажу—нема друзів, приятелів,—о, їх у мене досить!..

Нема рідної, дійсно близької душі.

Ось я сиджу і зараз мені не хочеться нікого бачити біля себе з моїх знайомих. Не хочеться чути їхнього голосу. І я сам нікому непотрібний. А тим часом серце ниє і щемить, і прагне тихої розваги, ласкавого слова, щирої філософічної розмови про вічні заклияті питання. Здається, що коли-б знайшлась така душа, і ми-б поговорили по-щирості, то мені було-б легше. Але всі люди, увесь світ сами по собі, а я теж сам по собі. Нема мені в житті ніякої приваби, ніякої заохоти до його.

В останні часи я часто думаю: що оце зо мною діється, що це отак псує моє життя? Утомленість від вражінь життя, підупалість сил душі, підступ старости чи просто якась довчасна фізична хвороба? Незнаю. Давно думаю про це й не можу прийти до якоїсь думки.

А колись, ще так недавно, я зовсім не думав про це, бо й не треба було. Бо й життя моє було инше.

Коли я тепер спогадаю своє минуле, то бачу, що я ввесь свій вік до останнього часу, вганявся за химерами... Так—химерами! Годі себе дурити!.. Потішав

себе маною, що зовуть її красою, вродою, мистецтвом. Наш брат, «друкований» українець ще вжив-би тут слово—штука, але я органічно не переносу цієї німецької штуки... І всі навколо мене, такі-ж саме люди, як і я, поклонялись отим богам. І те наше поклонення вроді, або певніше сказати вишукування її поміж не-вродою, усякою гидотою життя, було нашою альфою й омегою. Ми вважали себе за вибранців між людей і одсували од себе всяку прозу життя. Ми сліпо ганялись за колесницею нашої богині—вроди, не чуючи й не бачачи круг себе нічого. А життя йшло своїми шляхами по своїх незмінних законах, і час минав і минав. І ось тепер я припиняюсь і бачу, що погоня за вродою не може бути метою життя, коли навколо царюють усякі гидоти й муки життя, коли все чекає смерть—моральна й фізична. І я ставлю питання: хто-ж я і що я, на що я існую на світі, що я гарного зробив за своє життя, що мушу робити й куди піду звідціль?..

Правда—химерне й зайве питання? Уявляю собі, яка усмішка заграла-б на устах декого з моїх приятелів, коли-б вони почули мої слова! Задавати такі питання так саме незвичайно, як прилюдно перебирати свої нечисті сорочки... А я все таки питаю: хто я?

Хто я?.. Для широкої громади—уславлений український маляр, художник. Уславлений за те, що картини мої приковують до себе по виставках очі угодованих й байдушних людей... Окрім того земляки кажуть про мене: «це наш щирий земляк українець: він не брав ні одного неукраїнського сюжету». Це, на їхню думку, вища хвала, а мені здається, що все оте—і що я малюю на українські сюжети, і що мене хвалять—марне й нікчемне. І хто я такий, я все таки незнаю, хоч певне знаю, що вся моя праця—дріб'язок і не дає мені ніякого задоволення. Малюю я з за того, що люблю малювати, люблю надавати

образи тому, що мені мріється, бродить і хвилюється в моїй душі. І хвалять мене за те, що моє малювання подібне до життя, нагадує його.

Але хіба це має безумовну ціну? Хіба природа не найкращий маляр над усіх нас? Хіба моє малювання варте того, щоб йому безповоротно присвятити своє життя, і зупинитись на тім, і не думати про будуччину, яка чекає кожную живу істоту, не дивитись незатуманеними очима у простір безмежного світу?

Ні.

І, по правді кажучи, нічого путящого я не зробив досі ні собі, ні людям. Бо кому, знов кажу, потрібні мої картини й кому потрібен я сам? Нікому. А все-таки хочеться жити й хочеться вірити, що треба жити, що єсть якась, як сказано десь, здається у Чехова, велика мета життя, якої ми не знаємо, і коли-б ми її дізнались, то наше-б життя стало ясным і простим, і всі-б ми знали, що нам робить і як робить, і ми були-б щасливі, виповняючи велику повинність життя, і не боялися-б смерті.

Ні, я нехочу думати про смерть, бо кожен фібр моєї душі обурюється проти неї. Буду думати тільки про життя.

Але я не можу цього. Життя і смерть для мене звязані тепер нерозлучно.

Зіно, Зіно, що ти зробила зо мною!..

Так, я знав, що сьогодні згадаю про неї. Буду роз'ятрювати пекучу рану й буду ще гірше сумувати.

Мені зараз увижається літній вечір, широка й спокійна річка, пароплави на ній, острів, і на його піскуватому березі наш човен,—все так, як було в той вечір. Ми сиділи трохи вище, далі від води, на невисокій піскуватій кручі, й дивились на річку й на город, що стояв перед нашими очима на другому березі.

Я вже тоді знав, що Зіна любить мене, і я її любив, хоч ми були з нею різної вдачі. Тоді як я звик обмірковувати кожне своє слово, кожен свій ступінь, вона все робила не вагаючись,—зразу. У неї був чималий хист малярський і добре вироблений смак артистичний, а до того дар критичного аналізу. Вона часто критикувала мої картини, і хоч я сперечався з її присудами, але правда, здебільшого, була на її боці. Ці суперечки надавали нашим відносинам багато життя й гострого зацікавлення, і я любив їх.

У той вечір вона докоряла мені за те, що я беру для своїх картин дрібні, незначні сюжети.

— Що ви пишете?—казала вона.—Усякі дрібниці: краєвиди з млинами, з бабами, з телятами, ставки з качками та гусями, шинки з п'яницями, волость з писарем та старшиною, історичні картини з шаблонними запорожцями та ляхами! Але у ваших картинах немає провідних думок, ідей немає. У вас має однакову вагу й гуска, й п'яний староста, й мученик гетьман.

То була правда. Але я сперечався й змагався з коханцем й безмірно мені дорогою дівчиною, як з примхуватою дитиною. Та коли вона поставила мені прямо питання — кому я служу своїми картинами й кому хочу служити,—то я не зразу відповів їй.

Ще ранком мого життя я клявся стати до послуг своєму народові. Тоді це здавалось так просто й легко, й так благородно: треба було тільки ненавидіти ворогів свого народу, любити його друзів, а найголовніше—сліпо любити самий народ. І я це робив, але, звичайно, платонічно. Бо треба було, насамперед, пробити собі самому шлях в житті, вчитись заробляти свій хліб. І я вчився, а справжні послуги народові одкладав надалі, та так роблю й досі.

Не можу-ж я сказати по-правді, що як змалював я добре, як молодиця мочить коноплі в копанці, то оце й єсть послуга народові. Ні, в моїй душі ще

зосталось доволі щирости, щоб не личкуватись перед самим собою: для народу я нічого не зробив, і може не зроблю, а все що робив, робив тільки для себе. Тут я пестив своє око вродю рис та фарб. Тут я потішав свою пиху, коли опережав товаришів по малярству. А нарешті—тут я просто заробляв собі гріш, щоб гарно й безпечно жити в цій «юдолі плачу й стенанія».

Правда, великі мої послуги своєму народові!..

Але тоді все-ж таки я сказав, що служу й хочу служити тільки народові. В моїх словах була фальш. Я чув її сам, чула її й Зіна. І вона навпрямки сказала мені.

— Неправда! Ви служите тільки собі. Хіба народові потрібні ваші картини, ваші сюжети!..

— А які сюжети потрібні народові,—спитав я,— і що то таке за народ?

Її очі враз засвітились до самого дна.

— Освічений чоловік, у тридцять п'ять років, в початку ХХ віку становить таке питання?.. Соромтесь!—і вона, доволі несподівано для мене, прочитала на дану тему цілу лекцію.

Видно було, що вона багато думала над цим питанням.

Я не буду переказувати всієї нашої розмови—на що? Але не можу не пригадати того, що вона казала про завдання історичного малярства.

— Народ, я кажу не про простолюд, а беру народ цілком, як націю,—казала вона,—це те-ж, що окрема людина. Він живе й бореться за своє існування, маріє про свою будучину, домагається своєї долі, відповідно своїй вдачі. Він творить щось нове й своє й робить часом помилки. Йому не все вдається, як і окремій людині. Які катастрофи знає історія народів! І як часто ці катастрофи зчиняються від самої нікчемної причини, дрібниці!.. І в тому

лежить, здебільшого, драматизм історії кожного народу. Беріть оті хвилини історії свого народу. Виставляйте їх на очі нащадкам. Нагадуйте те, чого хотів народ, чого домагався, на чому спочивали його мрії, де падали його надії, щоб внуки і правнуки знали, чого хотіли діди й прадіди... Ось мета славного талановитого маляра з нахилом до історичного жанру, яким я уявляю собі вас, а не оті баби та діди...

Я хотів сперечатись, але Зіна не дала мені сказати й слова.

— Не хочу я слухати вас,—почала вона далі.— Нехай оті баби зостаються на долю малярам-недо-тепам, малярам, що мають тільки очі й руки і не мають розуму, не мають серця, не мають ніякого громадянського виховання. Боже, який непочатий край наша історія для великого історичного маляра!.. Знаєте, яку-б я вам дала тему?

— Ні, не знаю, та я й маляр не великий,— промовив я, осміхаючись і любуючись з її вроди й запалу.

— Який ви маляр, про це не будемо розмовляти, а тема ось яка. Найголовніша хвилина нашої історії... Народ скинув лядське ярмо. Як роздратований тур, розметав ворогів і хоче будувати власну оселю... Але вороги знов купчаться, збираються, мов чорні хмари. І ось дві сили зійшлись і стали «під містечком Берестечком». Ще-б раз ударити, але ударити на-смерть, розбити тую чорну хмару, і хто-б тоді посмів нас зачіпати?.. Ще-б раз загримів грім і упала-б панська Польща перед демократичною Україною, щоб уже не вставати й не заступати їй шляху. Але той грім не вдарив. Саме в слушну хвилину, коли клалась на терези історії доля України й Польщі, повертає хан кримський, спільник Богданів, свою орду й тікає з поля боротьби. Яка зрада, яка страшенна несподіванка!..

— Здригнулось серце Богданове. Побачив він, яка безодня розгортається перед його народом, кидає він військо, дає бунчук і булаву своєму наказному, і вдвох з писарем Виговським скаче за ордою. Наздогнав... Хапає за повіді ханського коня: «Стій! Повертай орду назад!». Поверне хан—буде Україна, не поверне—її не буде. І хан... не повернув!.. Ось вам тема!

Я глянув на Зіну. Очі її палали і стали глибокі-глибокі, мов у ясновидючої.

— Чудова тема, чудова!..—казав я, почувавши, як пал надхнення Зіни охоплює мене всього, як холонуть мої ноги й спина, й загорається мій мозок, і як устає передо мною грізний і величний гетьман.

— Стій!—гукнув я, не тямлячи, кому кричу: чи ханові, чи Зіні.—Стій!..

І враз, несподівано, упав на пісок і заривався.

Важкі й солодкі спогади. Я мусив кинути перо й ходити по кімнаті, щоб трохи вгамувати своє серце.

Які ми були тоді молоді, які чисті душею й тілом і як ми не берегли нашого щастя: молодости, наших таланів, нашої будучини!.. Хіба я думав тоді, що мене чекають отакі ночі?.. Здавалось, що ніколи не буде кінця й краю і нашій молодості, і нашому коханню, і всім привабам і осолодам надхненої творчости.

Так здавалось.

Скоро після того вечора на острові ми відкрили одно одному душі. Який то був гарний час! Мені здавалося, що хтось підлив самого що-ні-на-єсть гарного масла в світильню моєї душі. Я горів і не згорав. Мрії роїлись в моїй голові, і з їх виникали чарівні й могутні образи. Одна по одній, як з води виходили, вільно й легко вимальовувались мої картини

з зовсім до того незнаними для мене темами й силою. Здавалось, що я вдруге народився на світ—сильний і смілий. То був уплив Зіни. Тільки малювати Богдана і Хана під Берестечком я все ще боявся братись. Ще не почував себе на силах.

І потім, після безмежного моря сяйва і блиску,—пільма!

О, жорстока рука твоя, доле!..

Вчора я бачив той проклятий стовбчик. Він стоїть так само похилений і обідраний. Я прийшов, подивився на його, схилився головою на його струхлявілий вершок... і знов страшна подія встала передо мною.

Ми прудко спускаємось з гори. Попереду Зіна з Вірою Петровою, в другому кабриолеті—я з Чиккульським. Ідемо за річку, через «Ланцюжний» міст. Це бажання Зіни. Коні прудко збігли по спуску з гори й біжать по шосе по над річкою. Зіна любить прудку їзду. Вона сама править попередніми кінями, часто повертаючи голову до нас назад і перемовляючись з нами.

і несподівано щось сталося незрозуміле й страшне.

В ту мить, коли Зіна гукала до нас: «наздоганяйте!»—і вдарила віжками коней, їх коні і кабриолет кинулись убік і полетіли шалено прудко вдовш по шосе.

Їх злякав сліпець, що йдучи до міста, сів на одпочинок окрай шосе.

Я не встиг отямитись, як зразу в пиду перед нами щось заторохкотіло ще більше. Затиліпало, мов метелик крилами. Тріснуло. Майнуло на мить у куряві чимсь ясним і пішло плигати по шосе далі, кидаючись з одного боку в другий і б'ючись то в один, то в другий ряд стовбців, що стоять по боках шосе.

Коли ми підбігли до місця, де зчинилась пригода, то знайшли зразу праворуч на шосе непритомну Віру Петровну з покаліченими ногами, а трохи далі, ліворуч, біля одного з стовбців придорожніх—Зіну.

Вона була мертва.

Ударилася тім'ям об той стовбець і її не стало...

Я їй досі питаю: кому й на що була потрібна її смерть? І немає мені відповіді, і не хочеться вірити, що то правда, що Зіна була й тепер її немає. І мені здається, що все ото тільки сон...

Зіно, щастя моє, світ душі моєї, невже тебе немає на світі? Де ти, одгукнись!.. Подай про себе вість хоч чим-небудь... Я догадаюся, я зрозумію!..

Я прислухаюся усіма фібрами душі, жду чогось надзвичайного... і хоч-би одна волосина на моїй голові затримтіла, хоч-би здригнувсь огонь в моїй лампі,—все тихо, все звичайно, і немає одгуку з того краю...

Нема, не було й не буде!

Я знов кинув писання й довго стояв біля вікна й дивився на зорі. Це моя єдина утіха в такі, як оце, ночі. Мені здається, що коли-б ми їх не могли бачити, то життя роду людського було-б зовсім інше. В чаду життя так потрібно підвести хоч іноді вночі вгору очі й думати, що не все починається отут, на нашій планеті, що не тут осередок світу, як іноді нам здається, що скрізь в безмежній далечі горять міріади сонечь і мабуть живуть на планетах невідомі нам істоти. І здається тоді, знов кажу, що мусить бути якась одна вища мета існування всього оцього світу, і що тільки ми, люди, не можемо нашим обмеженим розумом дізнатись цієї великої тайни. І тоді не хочеться думати про себе, про свої пригоди й про страждання людей і всіх живих істот

на землі. Бо все те здається дріб'язком, нікчемною подробицею в великій системі світу, і хочеться тільки дивитись, дивитись на зорі.

Так і тепер я довго дивився на зорі. А в моїй душі несвідомо хвилювався і мріявся образ Зіни— чистої й рівноважної, з світоглядом ясним, як кришталь, без тіни непевности в собі,—такої, якою я її знав за життя.

Тоді хотілось і мені бути таким, як вона, але я не міг. Я завжди був меланхоліком, а почасти може й містиком. Мій розум ніколи не задовольнявся реальним, щоденним, звичайним і обмеженим, і поривався в краї надзвичайного, таємного, невідомого й обмеженого. Бо мені здається (навіть більше, ніж здається, — я певен), що за межами, того, що ми бачимо й чуємо, існує другий бік речей, невідділимий від цього видимого, якого ми тепер не бачимо й не знаємо, а може коли й будемо знати. На межі цих двох світів стоять поезія й всі вищі емоції нашого духу.

Так слід бути й так воно й є. Це для мене ясно.

І з кожним роком мене все більше тягне до всього таємного й невідомого. І я низько ставлю тих людей, що нічого не признають поза межами того що бачать і що можуть мацати своїми руками, або чути своїми ушами, що можуть полічити й зважити.

Я завжди милувався з Зіни, але в той саме час мене тягло у другий бік. Це мабуть спадщина моїх предків. Всі вони були люди релігійні. І я в дитинстві був дуже побожний. Рай і пекло завжди стояли передомною, як живі. Я переживав у душі блаженний екстаз святих у раю й страшні муки відчайнння грішників в огні гієни. Мені часто снилось вночі, що я сам мучусь у пеклі. Я просипався з одгуком відчайнння в серці й довго не міг заснути знов. Я читав життя святих і вкупі з преподобними думкою змагався з бісами. Я ждав, що скоро, ось-ось як не

видно, мусить прийти антихрист. І з жахом прислухався до вістей про його, що доходили, невідомо відкіля, до стареньких богобоязливих бабусь сільських...

Потім прийшов час, і все те одійшло вгеть, невідомо куди, і в мене zostались тільки згадки про ці часи.

Але згадок цих я не міг вигнати з моєї пам'яті й навіть не хотів. Я почував у їх щось рідне, дороге, що звязувало мене хоч трохи з моїми рідними, з моїми предками. І з того часу я мов роздвоївся: я покинув один табір і, перейшовши до другого, не забув зовсім про перший, і не поклонився цілком богам нового табору... Бо скрізь треба чомусь вірити й кланятись. І я й тепер почував себе чужим і там, і там: і мені здається, що коли-б мені сказали: іди й підпали перший табір, і він згорить з усіма його забобонами, і від його не зостанеться й пам'яті, й тоді люди будуть щасливі, то я-б не пішов підпалювати його. Бо не певен, що без його було-б краще. Бо скільки людей знаходили й знаходять в йому забуття своїх мук, скільки в йому загоєно ран і хто й тепер дасть певну відповідь на давнє питання: що таке істина?..

Зараз оце заплющив очі, й мені ясно-ясно уявився один час з мого минулого, давнього й, здавалось, добре забутого минулого.

Літній вечір в ріднім селі. Субота. На дзвіниці передзвонено до вечірні. Пройшов у огражу дяк Ларионович. Пройшов потім і піп, мій батько. Більш до церкви не пішов ніхто: всі на полі, на роботі. І ось перетредзвонив «во вся» дід-сторож Лимар, і дзвіниця заніміла. Голуби посідали нанов, послулі дзвони й знов завели свою голуб'ячу розмову. Хто подивився-б

тепер на церкву, то сказав-би, що вона пуста, що в ній немає ні душі. Бо не видно ні людей біля неї, ні одної шапки на огражі і в залізних ґратах у церковних вікнах.

Я теж не пішов до церкви, а потяг за село, на гору. Посидів там на східцях вітряка й, вернувшись знов на село, пішов у огражу, щоб і там ще осолодити свою душу безділлям, попоринати в золотих мріях. Я ліг на густу цілинну траву, під самим вівтарем, на своє улюблене, належане місце під старими гіллястими вишнями. Я зовсім забув, що в церкві правлять службу й не звертав уваги, що з неї іноді доносяться до мене тихі згуки. Я лежав і думав.

Думав про те, які я намалюю гарні картини, яка слава осяє мою молоду, необачну голову, яке я добро зроблю своїми картинами людям. А година минала. Уже було чути за селом череду, й церковна тінь, у котрій я лежав, простягалась далеко за огражу в панський сад. Я підвівся й пішов навколо церкви й тут побачив, що двері в неї відчинені, і далеко біля іконостасу сяє кілька червоних огників.

Я згадав, що то правлять вечірню, й переступив церковний поріг.

Увійшов не молитись. Я тоді вже не молився. Мені просто забажалося постояти трохи в порожній церкві, щоб знов залетіти в своїх думках далеко-далеко, геть і від рідного села, й від його церкви й від цієї служби.

В церкві було всього три чоловіка: батько, Ларионович і дід Лимар, сторож церковний.

Служба йшла своєю чергою. Рівно й строго, як і завжди, розлягався по пустій церкві басистий батьків голос. Не хапаючись, одгукувався на його «возгласи» Ларионович і служба йшла, як і завжди, рівно, велебно, мов церква була повна «предстоящих і молящихся». На віконних ґратах за склом стрибали

горобці і часом, як затихала служба, було чути їх цвірінкання. А сонце, уже тільки в самому верху кам'яних зводів, пронизувало крізь вікна церкву наскрізь і грало змарнілим промінням в хвилях сизого кадильного диму.

Лимар стояв у кутку в бабинці й молився. То був один богомолець на всю церкву. Я стояв з ним уряд, але не молився.

Я стояв і думав. Служба-ж ішла своєю чергою. Служили комусь, таємному й невідомому...

Давно це було. І тепер, знаю я, також читає й співає в тій великій, з розірваною й звязаною залізними шпугами аркою, церкві Ларионович, і дід Лимар, може й досі такий-саме кряжистий і ввесь оброслий волоссям, з чорною загорілою шиєю й грудниною, молиться в тій церкві. А той, хто, здавалось, був кріпший за їх обох, чий голос так владно лунав під гучними зводами, — де він?.. Немає його. А чому немає власне його, а не кого другого — хто дасть відповідь?

Ніхто не дасть.

Всі йдуть, один по однім, звідціль кудись, і ніхто не знає,—куди саме, й нікому немає вороття. Смерть чекає всіх і все. І в останній час думка про неї не дає мені спокою. Про що-б я не думав, все у мене, мов вода у вирі, сходиться до одного місця смерті й питання: що-ж таке я, й куди подінусь? І ці питання, мов страшні тіні стоять передомною й то ширяться й роздимаються, мов наступають на мене й грозяться поглинути мене, то мов зменшаються й одходять далі. Але ненадовго. І навіть в ці хвилини мені здається, що з безодні невідомого на мене дивиться чиєсь таємне око, що воно уп'ялось в мою душу холодним мертвим промінем і дивиться, не

моргаючи, мов страшний сфінкс. І нікуди мені сховатись від того погляду. І холод обгортає мою душу, і ніщо в житті не цікавить мене. І коли я увечері лягаю спати, то часто думаю: як гарно було-б заснути і більше не прокидатись, і не бачити й не чути на собі того погляду, того ока смерті!

Але й жити хочеться. О, як хочеться жити! Не для того, щоб жити тілом, зазнавати всяких осолод життя, — ні, для мене це має дуже невелику ціну: шкода життя духу, шкода мого «я». Ці дні у мене ввесь час не сходять з думки слова Фета:

Не жизни жаль с томительным дыханьем, —
Что жизнь и смерть!... — А жаль того огня,
Что просиял над целым мирозданьем, —
И в ночь идет!.. И плачет уходя!..

Ось де драма нашого життя: просіяти над цілим світом і потім іти невідомо куди, — в ніч, у п'їтьму... і плакати!..

І я не можу не плакати. А Зіна-б не плакала. І батько не плакав.

Учора я ліг, коли уже зіходило сонце. Воно вставало таке мляве й невеселе, і город мав вигляд тяжко й безнадійно хворого. Будинки стояли сірі й мовчазні, і здавалось, що всі дерева по вулицях пов'яли.

І коли я дивився на город, мені здавалось, що й я те-ж саме тяжко й безнадійно хворий, і що ніколи не вернеться до мене рівновага мого духу, що завжди я буду почувати себе хворим і немов надламаним. і що ніколи я не скінчу своєї картини — Богдана й Хана, хоч і дав собі зарік намалювати її на спомин Зіни. Бо немає кому й немає чому сцілити мого духа, й нема кому збудити надхнення в

моїй душі і ні для кого писати цієї картини. Ні для чого жити.

Ех, Зіно, Зіно! На що ти так скоро покинула мене? Одинокий я й безпривітний. І я бачу, що вогонь мого життя рушив з місця й хилитаючись і, тримтячи іде в ніч, у пільму, і скоро мусить зовсім погаснути в ній.

Що-ж, нехай погасає!..

1904

ХАЙ БУДЕ СВІТ!..

Імпровізація

Я вірю в людину і в необмежену силу її світоносного духу, частини всесвітнього Великого Духу. Та віра держить мене на світі. Гоїть, немов чудодійний бальзам, рани мого серця. Тонким, прозірним серпанком застилає безодню, що над нею проводжу я дні й ночі, поки б'ється моє серце.

Поки б'ється моє серце.

Бо поки воно б'ється, я почуваю, що я людина. Почуваю, що я живу і повинен жити сам і другим у тім допомагати.

Тільки, ох, як важко допомагати жити другим! Незрівняно легше губити їх. Спихати в темну безодню. І, сівши на їх місці, в осяйному повітрі обтирати спітніле від напруження чоло й почувати себе переможцем... на краю безодні.

Так гарно бути переможцем!

Так гарно... але на одну тільки хвилину.

Як гостре отруйне жало, зараз-же в серце віп'ється жаль—тяжкий, пекучий жаль. І вже не охолодить ясне повітря чола. І світ веселий здається сумним кладовищем. І посяде переможця велика туга, як гору чорна хмара.

То туга іскри Великого Духу по зрадженій сестрі своїй. І в тій тузі, у тому стражданні—найтяжча кара за провину проти його—єдиного Великого Духу.

Але нащо страждання? Їм не місце серед дітей Великого Духу. Вони зайві. Вони непотрібні, як тіні при сяйві світла.

І я хотів-би гукнути на весь світ, до найвищих зор і туманів космічних:

— Єднайтеся, гуртуйтеся, всі іскри Великого Духу!.. Збираймося до купи й освітлімо собою весь світ! І нехай ніде не буде в ньому й сліду пільми чи затіноків од краю й до краю! І легко нам буде горіти й погасати, щоб нові іскри несли в нескінченість віків нескінчене життя. І нехай вічно існує й царює над світом він, єдиний, нездоланий і невмирущий Великий Дух!..

Так я гукаю, поки б'ється моє серце. А як тільки воно замовкне, я, світоносна іскра, впаду в безодню перегорілою попелиною...

Але не шкода.

Аби іскра перегоріла вся до краю...

До останнього атома.

Другі іскри горітимуть і нестимуть з собою свій Прометеївський поклик:

— Хай буде світ!..

1905

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Оповідання

Ви питаєте про моє перше кохання?..

Ви порушуєте глибоко-глибоко в моїй душі забуті струни. Я чую давні, дорогі мені згуки. Я чую, як затримтіло од них серце і кров гарячою хвилею прилинула до мого мозку.

Слухайте.

* * *

Це було давно, так давно, як давно минув мій вік дитинний. Мені було тільки сім років, і серце моє було повне самого щирого, самого палкого і ніжного, як перша весняна квітка, кохання.

Я жив тоді на Донщині, в одній з її станиць, і вчився в школі з дітьми козаків. То були славні діти, зовсім не похожі на тих синьо-мундирних вояків, що гарцюють кіньми по вулицях городів наших. То були гарні товариші. І я любив їх, хоч вони й дражнили мене «хахлом».

А все таки я журився за своїм селом. І очі мої що-дня звертались туди, на другий берег Дінця, де стояли рідні гори...

І ось тут, на чужині, розцвіло моє серце. Немов у грудях моїх розпустила ніжно-пахучі листочки чудова квітка. Розкрила свої солодко-жагучі губоньки. І цілувала, цілувала ними мене в саму душу.

Вона зогріла мені груди, зогріла всю мою істоту. Наповнила її почуттям радості й невимовно-солодкого суму.

Моє кохання теж була україркою. Звали її Дунею.

Це була дівчина трохи старша за мене. Смуглява, чорноока, худенька й смирна-смирна. Всі рухи її були поважні й непохопливі. І вона мов усе думала про щось. Мов носила в своїй душі якусь запечатану тайну.

Тепер мені здається, що з неї власне малював Васнецов своїх дітей і ангелів.

Вона жила у своєї сестри. А та була замужем за регентом Бровкою, що був до того ще й дуже здатний швець. На жаль, він тяжко заживав горілки. Він нас учив у школі співати, а на вулиці розказував веселі оповідання й байки. І взагалі з його був славний чоловік. У нього були чорні, блискучі очі, кучер'яве чорне волосся й борода і білі, дрібні зуби, на які я любив дивитись, коли слухав його оповідання.

Щось циганське прокидалось у його натурі.

Свою кар'єру життєву він скінчив у босяках...

* * *

Так ото я любив Дуню.

Ви ждете, що я буду розказувати про свої дитячі страждання, про безумство моїх хлоп'ячих бажань?..

Ні. Мій ідеал був справжнім ідеалом і не мучив мене, а тільки підносив угору. І хоч це було давно, та мушу признатись, що я не сказав ні одного слова своїй коханці. Ні одного слова. Бо соромився заговорити з нею.

Я навіть не говорив їй «здрастуй», коли зустрічався... Тільки дивився на неї.

І все-таки я кохав її, й вона бачила моє кохання. І іноді я помічав у її містичних очах під довгими чорними віями якісь потаємні зірничі.

О, як я її кохав, і як мені хотілось хоч раз заговорити до неї!..

Та я не насмілювався.

Мені хотілось чим-небудь догодити їй. Та я не знав, чим і як.

Я не спав ночі й думав про неї. А коли засипав, у-ві сні вона приходила до мене, і гралась зо мною, й говорила, торкаючись голови моєї: «Який ти чудний і смуглявий! Такий, як я. Може ти брат мені?»— «Ні, я не брат твій, але я .. я...»—і не міг я сказати їй своєї тайни... навіть уві сні.

Тоді я надумав другий шлях.

Я порішив купити пряників, довгих пряників, знизу й в середині білих, а зверху червоно-рожевих. Таких пряників, які бувають і коники, що їх продають по базарах.

Це я для неї так захожувався.

У мене було три копійки, і я купив на їх три пряники. Загорнув їх у чистий папірець, і носив у кешені, поки вони не перетерлись і не поламались. І все-таки не насмілився дати їй.

Я хотів підкинути їх на сніг, на дорогу, коли вона йтиме.

Але я був певен, що вона не візьме їх з дороги.

Та що казати,—вона не взяла-б їх із рук моїх!

Так і пропали марно мої пряники, такі солодкі й такі червоно-рожеві.

* * *

А одного разу я був так близько коло мого щастя. Я міг заговорити й міг почути відповідь.

Заходила весна. Сніг розтав. Сусід-козак задумав перекрити свою хату. Він навозив із свого «гумна» до двору цілу гору свіжої, пахучої соломи. І вона лежала на вулиці й вилискувала на сонці, мов золоту. Гарно було лягти на неї проти сонечка й почувати на собі ласку його, сміятись, розмовляти і марити про щось ясне й радісне.

На тій соломі гралися діти. Між ними була Дуня. Був і я.

І я чув, як Дуня розмовляла з другими дітьми—дівчатками. І я бачив, як вона осміхається, і чув її густий сміх, що мов медом виходив з грудей у неї й колихав їх.

Але й тут я сплонував. Я не підійшов до неї й не забалакав—з обід до самого вечора, коли зайшло сонце, і з золотої соломи стала звичайна вогка й холодна солома, здатна тільки на те, щоб нею крити хати.

Потім того регент Бровка посварився з попом, побив йому вікна й його було вислано зі станиці.

З ним зникла й Дуня.

На тім скінчилось моє перше кохання: мов зако- тилось сонечко за гору.

* * *

Але Дуню я бачив ще раз, уже через вісім років.

Бровка знов появився у наших місцях і став за регента в моєму рідному селі. І коли я перед Великоднем приїхав зі школи додому й пішов до церкви «на страсті», то побачив на крилосі вродливу дівчину-дичку.

Здригнулось серце.

То була Дуня.

Вона співала й поводила себе, як міщанка-гордянка серед селян. Вона грала своїми очима, але зовсім, зовсім не так, як колись у станиці.

Ми пізнали одно одного. Я дивився на неї й серце моє обгортало щось холодне й неприємне. Мені так жалко стало колишньої Дуні... Того золотого цвіту кульбаби, що цвів колись мені в далеких днях і розвіявся по вітру. А коли вона заспівала «Разбойника» й на високій ноті стрельнула очима на мене, немов

якась отруєна голка пронизала мене всього наскрізь
Я вийшов з церкви, почувши в серці глибоку рану.

З тієї рани точилась кров, і сум розчарування
обгорнув мене холодною темрявою весняної ночі.

Церква світилась вогнями, а я пішов у пільму до
Дінця. Довго сидів там над кручею, прислухаючись,
як шумить і підмиває беріг повідь, і думав... думав
про неї, про своє кохання на тому березі .. про золоту
кульбабу, що розвіялась на далеких вітрах летючим
пухом.

* * *

Опісля я більше ніколи не бачив її й ніколи не
чув про неї.

1905

Нарис

Вона, самотна й покинута, як билина в-осени на скошеній і покинутій ниві, що-вечора виходила з дому на ганок, сідала на східцях і дивилася в сад, в довгу, темну алею.

Алея спускалась од ганку вниз, через квітник проходила до вишневих дерев, потім поринала в склеп,—ховалась під темними вітами старих в'язів, берестів і ясенів. Вони здіймались над садом великою купою й були темні, аж чорні... І їй здавалось, що ті старі велетні щось знають важне й страшне, але ховають таємницю у себе й мовчать.

Так, вони багато знали й таїли в своїй купі—свідки її щастя й горя, свідки всього її життя. Вони таїли утопані колись його й її ногами стежки, таїли наслухані їхніми посілунками тіністі захисти... І таїли вони три могили: одну велику—недавню й дві менших, що вже густо поросли травою.

Там, за тими великими деревами, лощинка, і на тій лощинці—оті могили...

Вона ходить туди перед вечером, за-видна, й довго сидить коло них. А коли смеркне,—боїться йти й сідає на східцях ганку, і жде чогось...

Жде, що ось-ось почує в алеї дитячий гомін і сміх, і, пурхаючи мов метелики, до неї вибіжать

із саду в біленьких легких шатах її дві дочки-політки, а за ними, важко ступаючи на хворі ноги, вийде чоловік...

— А ми були за садом!..

— Аж коло річки!..

«Бідні мої пташеняточка!.. Далеко далі ви тепер, ніж коло річки. Ой-ой, як далеко залетіли ви від своєї неньки!..»—відповідає вона їм.

— І я з ними,—говорить, підходячи до ганку, чоловік і сідає на нижчих східцях.

Тепер вони всі тут, усі вкупі. Ось тут... тут...

Вона чує це, вона певна в тому...

Але їх—немає!..

А сад стоїть темний, нерухомий; мов знає всі її думи і мов бачить все, що вона бачить. Але мовчить... мовчить. І завжди мовчатиме й ніколи, ніколи нічого не скаже!..

Але все, все розкаже спомин.

* * *

Мовчання. Тиша. Глибока, мертва тиша, хоч море шумить і шумить безперестанно, безугавно.

Миготять зорі...

Зорі миготять і грають над морем, а вони вдвох, уже сироти, уже без дітей, сховавшись од людей, сидять над самою водою й він плаче.

Він тепер ясно бачить, що скоро вмирє. Ніякі ліки, ніякі курорти не вирвуть його з пазурів смерти...

Море стиха плеще й мов говорить:

— Го-ой-ди!..

— Го-ой-ди!..

Воно гойдає, воно говорить про сон, про спокій, вічний, непорушний спокій.

— Ах, як важко вмирати, як важко!.. Боже, коли ти існуєш,—врятуй мене!..

— Го-ой ди!..

— Го-ой-ди!..—шумить безтурботне море.

— Коли вмру,—не забувай мене, Сашуню!.. Я так тебе люблю!.. Я знаю: мучу я тебе, ревную... Ревную... до життя!.. До світла сонця ревную тебе!.. Але вибач мені... Немає сили моєї!.. Я сам не знаю, що робиться зо мною!..

— Го-ой-ди! .

— Го-ой-ди!..

Шуміло море, а він плакав.. І текли по її руках його гарячі сльози.

* * *

Там шуміло вічно молоде море. Красувалась на сонці Ялта. І він, як метелик, останні дні грівся на сонечку, збираючись з світла летіти в п'ятьму й ніч...

А тут, на хуторі, їх ждав старий батьківський, напівголий уже й холодний, сад. І шумів на осінньому вітрі.

Ждав їх і стогнав під дощем,—суворий, неприязний.

Він ждав, що приїде господар його вмирати додому...

Але він не приїхав.

Боявся й згадати про його, про осінній стогін старих дерев, про листя жовте, що падає на мокру землю і вмирає, і гниє...

Шуміло вічно молоде море і грівся на сонечку коло його бідний метелик—останні дні, останні часи...

* * *

— Так-так!.. Так-так!..

Стукотить годинник коло ліжка. Ніч. Горить лампа. Хворий одвернувся від світла й спить.

В тіні його обличчя і від того все воно чорне, але спокійне. Тільки немов чим здивоване.

І здається їй, що він ото зачарований, дивиться у вічність, у ту темну, страшну безодню, якої так боїться.

Чи й тепер він боїться її? Чи зараз уже все побачив і зрозумів?.. Примирився з своєю долею?..

— Так-так!.. Так-так!..

Зрозумів. Примирився.

І тоді, у тій хвили, сад стояв уночі голий і холодний, обгорнутий і пронизаний до кожної вітки, до кожної бруньки п'тьмою й мовчав.

Він мовчав... але знав усе. Все, все знав і тоді.

* * *

Він мовчав.

А коли привезли з Криму сюди, в самотній хутір, і спускали в жовту, позолочену весняним промінням, яму важку оцинковану труну, сад стиха шепотів ще голими, але вже живими вітами.

І їй тоді здавалось, що сад говорить про життя... Про вічне, ясне, безтурботне життя.

Але де?

Чи про життя там, за межами відомого, куди пішов коханий її, куди пішли діти? Чи про життя тут, на цій обмеженій межами, переділеній тропами й борознами й оздобленій хрестами й могилами рівнині?

Вона не могла вгадати того й тільки серце її було повне чогось нового, неясного ще, але мотошно-солодкого. І вона плакала.

І здавалось, що єсть якийсь таємний звязок між душами людей живих і померлих, і що ось-ось вона зовсім виразно почує той звязок, зможе вимовити його словами...

І не могла. І плакала.

А сад шепотів. Він вимовляв ті слова, так потрібні їй. Вимовляв ясно, весело, безтурботно...

Вона сидить і жде чогось, і дивиться туди, в алею. І нікого немає, і нічого не чуть, і тільки стоять суворі темні велетні й мовчать. Стережуть якусь таємницю.

Дивиться на їх. Хоче пронизати їх своїм поглядом. Заворожити їх і примусити сказати ту таємницю. Але вони мовчать. Вони не рушаються. Вони таять те, що повинна знати й вона.. Й не кажуть їй.

— О, та скажіть-же мені!.. Скажіть!..—гукає вона, встаючи з місця й заламуючи руки.—Скажіть!..

Там, під чорною купою дерев, і далі в лощині, де три могили, ледве озивається луна й затихає. Мов погасає вогонь у пільмі..

— Ти—божевільна...—говорить їй таємний голос.—Хіба може здійснитись неможливе?.. Ти—божевільна.

— Хто це каже?—вголос питає вона.—Ти?— повертається вона до саду.

Сад мовчить.

— Одповідай-же!..—кричить вона, випроставшись на весь зріст і дивлячись безумними очима в пільму.— Одповідай: ти?!. Ти?!.

І ледве чутно, далеко-далеко озивається в саду пільма:

— Ти... Ти...

1905

УСТАНЬ І ЙДИ!..

Оповідання

Цвіли акації. Їхній солодкий, наркотичний дух стояв над городом і здавалося, що весь город—і будинки, і паркани, і вся земля—все пахне тим духом.

Молодик прорізувався на чистому небі ніжною золотою дужкою.

Микита Степанович, товариш прокурора, з непокритою головою тихо ходив по тротуару коло своєї квартирі перед одчиненими вікнами туди й сюди, і весь він пропахався духом акації, і сам, у свіжо-випрасованому чешунчовому піджаку, здавався собі ніжною пахучою квіткою.

Він не звертав уваги на прохожих і навіть трохи злякався з несподіванки, коли до його звернувся, близько нахилившись, старий, високого зросту чоловік і сказав спотиху:

— Вибачте, добродію... Чи не можна у вас по-вечеряти?..

Хутко збагнувши, що може в їх не стане вечері на зайвого чоловіка, Микита Степанович, дивуючи з такого несподіваного прохання, промовив:

— Почекайте хвилинку, я зараз вам скажу,— і пішов у хату.

Через кілька хвилин він вернувся назад.

— Заходьте, будь ласка!—сказав він своєму несподіваному гостеві й увів його до хати.

Там уже горіло світло, і жінка й діти Микити Степановича здивовано оглядали гостя.

— Я—подорожній... У вашому городі в мене немає нікого знайомих, то вибачте, що турбую вас,— говорив він повагом, сідаючи поволі біля столу.

Господиня заспокоювала його, що він ні трохи не турбує їх, і взялась лагодити вечерю.

Микита Степанович скоро розбалакався з подорожнім, і якась півсвідома симпатія потягла його до цього старого, бідно вдягнутого, сухого й трохи згорбленого, довговолосого чоловіка. Йому подобалась і стареча нерухливість його, і повільна говірка, і якась неначе повага до себе й обережність, немов він ніс у собі вщерть повну чашу й боявся розхлюпнути те, що було в їй.

Вони розмовляли про ті місця, де був подорожній і де бував і Микита Степанович, і про людей з тих місць. Скоро й жінка сіла до їх.

Гість вечеряв не хапаючись, хоч видно було, що він голодний. Коли він повечеряв, Микита Степанович попрохав його ще посидіти. Йому не хотілось так скоро розлучитися з цією людиною, що так просто й так незвичайно, невідомо звідки, прийшла до його в хату й невідомо куди піде. Його цікавила та таємність, що обгортала гостя; він не говорив, куди він іде й чого йде, і хто він сам такий. І не можна було розібрати, що воно таке за людина, хоч можна було догадуватись, що це людина інтелігентна.

З попереднього свого досвіду, придбаного на посаді слідчого, Микита Степанович був певен, що гість його запевне «не з тих»,—не політичний агітатор, не делегат який-небудь. Але хто й що він?

Коли гість згодився зостатись і знов налагодилась тиха розмова, Микита Степанович, червоніючи з ніяковости й боячись образити незнайомого, спитав, що примушує його на старості літ отак мандрувати по світу.

— Ви простіть мене... Я розумію, що це незручно, але мені хотілось-би...—говорив він, мов винний.

— А чому-ж?—зовсім спокійно відповів подорожній.—Чому-ж, я розкажу.

І очі його враз засвітились якимсь внутрішнім вогнем, і обличчя освітілось радісною ласкою.

— Колись я жив, як і всі живуть. Жив негарно... темно жив, у темноті душі. Зло проти людей гнізділось у мене в душі, зло проти себе, зло проти всього, в що вірять люди, що вони почитають за правду, за добро.

Очі подорожнього вступилися в одне місце, усміх промайнув по його обличчі, й він хвилину замислився, немов там десь далеко, за стінами цієї хати, де він сидів, за межами того города, де він тепер був, він бачив своє минуле життя—таке далеке й таке чуже, і в той час таке близьке йому.

— Негарно жив, бо не мав, не чув у душі бога... І одного разу я намислив заповідати собі смерть. Ліг спати в останню ніч... Тут і трапилося зо мною...

Він мов просвітлів і глянув якимсь чудним поглядом на Микиту Степановича.

— Бог прийшов до мене.

— Як?—увесь потягнувшись до подорожнього, прошепотів той, мов зачарований силою, що виходила з просвітлілого обличчя гостя.

— Приснився мені сон,—мов у якомусь гіпнозі говорив подорожній.—Бачу я свою батьківську хату... На покуті під образами сидять покійний батько й мати. Вечір, чи ніч, бо горить лампадка і в хаті сутінь. Я ввійджу в світлицю й усією істотою почуваю, що тут єсть щось надзвичайне. Це чую з усього. Бачу це з повернених до мене ласкавих і спокійних очей батька, якого я так тяжко ображав і з яким ми ворогували так, що він і вмер, проклявши мене і не знявши свого прокльону. Бачу ласкаво-радісні очі матери й починаю розуміти, що з ними єсть іще

хтось, хто помири́в мене з ними, хто просві́тлив їх душі. І я разом іздригну́вся і гляну́в на поку́ття на образи, мов що потя́гло мене туди. І тут сталося чудо: фарби на великому старосві́тському образі, перед яким горі́ла ля́мпадка, зворухну́лись, мов ожи́ли, і ввесь темний образ проясни́вся, і з кію́та на мене гляну́ло живе обличчя Спаси́теля. Жи́ві боже́ські його́ очі... Я не могу́ розпо́вісти вам, які вони́ були, скажу́ тільки, що погляд їхній пронизав мене́ всього. І я це почув усі́м чу́ттям мої́м, всією́ і́стотою своєю́ й здригну́вся.

Він спини́вся на хвилину́ й зачудова́ними очима́ диви́вся перед себе́, мов бачи́в щось стра́шне й вели́чне.

— І зараз я ясно́ бачу́ ті очі,—промови́в він трохи́ з пере́годом,—і завжди́, і всюди́ їх бачу́ і ніколи́ не забу́ду.

У слова́х подоро́жнього́ було́ сті́льки віри́, сті́льки впевне́ности, що здава́лося—він спра́вді й зараз бачи́ть перед себе́ той образ, і вся́ його́ і́стота здрига́ється з жаху́ й здивова́ння.

Мороз побі́г поза́ спино́ю в Микити́ Степа́новича, а подоро́жній, мов у гіпно́зі, говори́в далі́ тихо-тихо, мов боя́чись, щоб приви́д не розві́явся й не зник од його́ слі́в.

— Мовчки́ диви́вся Спаси́тель на мене́, але той погляд пронизав усю́ мою́ ду́шу, усю́ глиби́ну мої́х таємни́ць... і осуди́в мене́ за життя́ моє́!.. І я впа́в, як стоя́в, і в розпа́чі заплака́в не сльоза́ми, а ду́шею моєю́... І тут я почув,—не скажу́ як, бо не підводи́в голови́,—що погляд Спаси́теля зласка́влюється, що мені́ ще може́ бути про́щення, і я, поборовши́ ні́моту́ язи́ка мого́, скрикну́в: «присягаю́сь!..» Я за́присягся́ пока́ятись у грі́хах свої́х, стати́ нови́м чолові́ком. І Спаси́тель сказа́в мені́: «Уста́нь і йди!»

— Ті слова́ бо́га мого́ я зро́зумі́в так: уста́нь, підійми́ся висо́ко над усі́м, що прикову́вало тебе́ до землі́, робило́ тебе́ рабо́м, і йди́, будь вільни́й, шука́й того́, чо́го душі́ тво́їй треба́, шука́й скрі́зь по всьому́ сві́ту, поки́ життя́ тво́го. І я вста́в і пішо́в.

Подорожній замовк. І мов зачаровані, з широко розплющеними очима, сиділи Микита Степанович і його жінка й не могли вимовити слова...

— І ось і тепер час іти. Прощайте! Спасибі за хліб, за сіль!..

Подорожній устав з-за столу, перехристився, стиснув руку господині й господареві дому й пішов із хати.

Микита Степанович пішов за ним.

— Прощайте,—мов уві сні сказав він, одчиняючи йому двері й застаючись на порозі.

— Прощайте! Спасибі за хліб-сіль!—сказав незнайомий ще раз, одходячи від дому.

Він пішов у темний кінець мовчазної вулиці. І коли він уже зник у прозорій млі ночі, Микита Степанович, мов прокинувшись од сну, рвонувся був за ним, щоб покликати його назад. Але подорожнього вже не було видно. По тротуару йшли другі, незнайомі люди.

«Хто він такий?»—питав себе Микита Степанович.—«Невже просто тільки псих, людина з вивихнутою душею?..»—і не міг дати відповіді, і його самого, мов несподівано обхопило якимсь подихом повітря, потягло кинути все, забути своє минуле, визволитись душею від усіх турбот життя й піти, піти «за ним» шукати нового життя, нового світу. Піти шукати бога...

Він стояв коло ганку й легкий нічний вітрець обвівав його пахощами й обсипав цвітом акації. І він гостро, десь у глибині душі своєї почув, що не може піти отак, що в його не стане сили на це, що в його немає чогось самого найдорожчого в світі, і заплакав.

Цвіт акації падав йому на голову й на плечі і, ніжно торсаючи, мов кликав кудись. Але він стояв і плакав.

НЕЩАСТЯ

Оповідання

Сусіди, Іван Довбня й Петро Дидик, їхали в губерню на ярмарок. Приїхавши, вони скоро знайшли собі місце в довгій вулиці возів, бричок і дрозів і стали.

Іван, високий, кривоногий, за що його на селі дражнили «колінчатим», виставив на продаж воли, а Петро, чоловік середнього зросту, з темним обличчям, неповоріткий і байдужий, немов сонний—корову-ялівку.

Ярмарок кипів, як окріп у чавуні, увесь понятий хмарою куряви, увесь перейнятий і пронизаний тисячами згуків.

Сусіди стали ранком, а в-обід уже спродались. Іван продав воли, загорнув сто шістьдесят вісім карбованців у хустку й засунув її на дно кешені і зверху приклав кисетом з тютюном і люлькою. Він нічого не думав купувати в ярмарку на ці гроші. А Петро продав свою ялівку, додав вісімнадцять карбованців і купив дійну коров'ячку з телям.

Додому рушати вони збирались надвечір і, покинувши коло худоби Іванового хлопця Гараська, пішли подивитись на ярмарок.

Ходили з місця на місце, становились, дивились на людей, прислухались до розмов і почували себе дуже гарно. Те, за чим їхали в ярмарок, зроблено. Вони тепер вільні. І все їх тепер цікавило, немов дітей, великих бородатих дітей.

Вони дуже сміялись, коли на товчку циган, ударивши долонею по заду стареньку сиву кобильчину, запитав її хазяїна, високого й тонкого, як кишка, дядька:

— А скільки, чоловіче, просиш за свого грамофона?..

Ще більше було сміху, коли там-же один підпилий дядько, дуже гострий на язик, почав битись об заклад з циганами, що спутає блоху.

— Ставте заклад на відро горілки і я поставлю, і нехай оце всі будуть—широко розводив він руками—за свідків, що спутаю блоху!.. На всі чотири ноги!.. От, як бог свят! Не вірите?.. Давайте сюди, зараз спутаю!

— Де-ж тобі її зараз взяти?—сміялись цигани.

— Як де? Скидайте сорочки й штани: зараз найдемо! Не може бути чоловіка без блохи!—упевнено вигукував дядько й додавав, б'ючи по руках з циганом:—Став заклад, зараз будемо пити горілку! Ідьте сюди! Блоху я знайду, чоловік не без блохи!..

Коло блошиного митця зібралась велика купа людей і розійшлась тоді, коли поміж людей протислась якась молодиця і, взявши за руку, повела його од циган.

Іван і Петро посміялись і пішли далі.

Вони пройшли «обжорним» рядом і тільки спльовували слину, але не спокусились сісти й попоєсти борщу з бараниною, бо коло возів ззіли по кавуну. А головне—школа було грошей.

Далі зайшли у винний ряд, де стояли під наметами на дрогах бочки з вином і чоловіки й жінки пили біле й червоне вино, закушували сластьонами, співали й вели веселі, безладні розмови.

Сусіди знов сплюнули, а Іван навіть чхнув, ухопивши носом пахоців сластьонів.

— Чи не покуштувати-б нам вина, або-що?—флегматично спитався Петро.

— Хай йому всячина, кислятина! — рішуче одповів Іван, неначе й справді був у тому певен, і лапнув за кешеню.

Гроші були на місці й йому було жалко одірвати од їх хоч копійку. Хотілося привезти й показати жінці весь капітал.

— Ну, давай хоч сластьонів покуштуємо!

— Давай,—згодився Іван, згадавши, що в його-єсть ще кілька мідяків з дому.

Вони поїли сластьонів—Іван із сіллю, а Петро з цукром—і повеселішали: таки й вони ярмаркують.

Тепер поклали піти до каруселі й комедії.

Пішли далі.

До їх уже доносилося гупання тарабана і згуки сурм. Чути було, як дзвонили десь у дзвоника і грала катеринка—одна й друга. А в куряві, проти сонця, на другому кінці ярмарку, блищав, вертячись, золотий скляний шар каруселі, мов баня на церкві.

Сусіди прямували туди.

— А-ну стій: послухаємо старця!—сказав Іван, почувши, що десь недалеко гуде ліра.

Їм хотілось використати все, що можна.

Коло однієї ятки, в пилу й куряві, сидів дідусь, грав на лірі й співав. Купа людей стояла коло його.

Старий переладжував ліру, коли підійшли Іван з Петром.

— М-м-ре!.. М-ре-м-ре!..—гуділа вона. Старець брав головну струну пальцем і одтягав її.

Очевидячки, струна рипіла не так, як слід.

Налагодивши, старий почав співати. Люди слухали. Він співав про щось божественне. Іван і Петро стали й теж слухали, повитягавши наперед себе чорні закурені й засмажені сонцем шії.

Горе мне грешнику,
Сушу в аду...—

вигукував з куряви старий і, спинившись, знов починав налагоджувати неслухняну струну й обмотувати її в тім місці, де вона лежала на колесі, якимсь шматтям.

— М-ре... м-м-ре!..—гуділа знов вона.

Горе мне грешнику,
Суццю в аду,
Люті я муки терплю!..

починав удруге старець і знов покинув спів і взявся за струну.

— Щоб було, сучого сина, вовни вскубнуть!..— бубонів він сам до себе, забувши, що його слухають. Настрій був попсований.

Іван глянув на Петра й моргнув йому: опросто-волосився, мовляв, старий.

— Підемо далі,—смикнув він Петра за полу.— Щось не тее у старого.

Сусіди пішли далі чим й ближче доходили до місця, де вертівся в хмарі пилу золотий шар, тим густіший був натовп і важче їм було йти поруч один одного. Іван усе потай мацав: чи цілі гроші в кешені.

Вони прямували до каруселі, коли зненацька почувли гучні вигукування ліворуч себе й зупинились. То була комедія, і саме вийшли з неї закликать людей на нову виставу.

Якийсь огрядний і вродливий добродій в шовкових обліпкуватих червоного кольору штанях, що доходили тільки до колін, з голими руками й шиєю, попеченими сонцем, а грудьми, затягненими в трико, дзвонив у дзвоника й вигукував міцним, трохи сипкуватим голосом:

— Пять коопеек за вход, небольшой расход! Пожалуйте, заходите, товарищей заводите! Пять коопеек! Пять коопеек за вход! Сейчас начало! Интереснейшее представление!..

Іван і Петро зупинились і дивились на червоноштаного, вусатого, з оголеною бородою череваня, а той виступав на помості, мов півень, і все вигукував своє:

— Пять копеек за вход! Пять копеек за вход! Небольшой расход! Пожалуйте, заходите, товарищей заводите!

— А що, зайдемо?—моргнув Іван Петрові.

Той осміхнувся, вагаючись.

— Та що-ж, ходім! Пять копійок—невеликі гроші.

— Де вже наша не пропадала,—пошуткував Іван і рушив з місця, щоб іти в комедію.

Але в ту хвилину він почув, що щось лізе до його в кешеню, де гроші. Раптом він ухопився за штани і зловив у їх чийсь руку. Але вона рвонулася назад, чийсь зуби вп'ялись йому в пальці й він, скрикнувши від болю, випустив злодія.

— Каравул!..—гукнув він, широко розкривши очі й разом сплотнівши, як сніг, крутнувся назад.— Злодій!.. Держи!..

Він побачив, що Петро вхопив якусь людину за піджак, але та присіла, рвонулась із рукавів і одежа осталась у Петрових руках, а те, що було в їй, невеличке, але прудке й чорне, мов блоха, стрибнуло з рук і кинулось бігти.

— Держи!.. Каравул!..—скрикнув Іван і кинувся наздогінці поміж людьми.

Стрибнувши разів п'ять на своїх «колінчатих» ногах і збивши по дорозі декого з ніг, він наздогнав утікача й розмахнувся на його з усієї сили. Та той знов присів, і Іван, не стрівши собі упору, обкрутився на місці, мов голуб-вертун, і з усього розгону брязнув грудьми об землю.

Кров ударила йому в голову з гніву й сорому. Йому здалось, що весь ярмарок дивиться на його. Він схопився, як опечений, і коли побачив, що люди держать і б'ють якогось молодого жидка в розідраній

сорочці, то він, не тямлячи себе і тільки чуючи біль у руці од зубів злодія й великий жах і гнів за гроші, котрих те жиденя могло його позбавити, кинувся на його, збив ногою на землю й почав топтати, мов глину.

Він бив, бив Петро й били другі люди, хто чим-попада. Але злодій вирвався й знов кинувся тікати.

Юрба подалась за ним.

— Держи!.. Держи!..

— Бий його!..— гукали всі разом; переймали втікача нові люди, не знаючи в чім діло й несвідомо запалюючись гнівом проти його.

Стрибаючи через оглоблі й війя й тікаючи геть із ярмарку, злодій добіг до рядів, де стояли брички й фаєтони. Там його перейняли й він кинувся в один з фаєтонів, що стояв з піднятим верхом і запнутим хвартухом.

Всі кинулись туди. Десь узялись батоги й вила, і люди пужалнами й вилами почали штрикати під хвартух і засувати руки, щоб витягти злодія звідтіл. Але руки зараз-же вихоплювались назад. Жидок кусався, як зацькований собаками звір.

Хтось ухопив був його за ногу й потяг з фаєтона, і зараз-же залящали на йому батоги. Але черевик зіскочив із ноги й вона знов ісховалась у фаєтоні.

— Спускай верх!.. Ламай будку!..— ревла юрба й перекинула фаєтон на бік.

Як кішка, увесь у крові, вистрибнув із його в однім черевіку ланець і кинувся навтьоки. Хтось ударив його на бігу пужалном по голові і воно тріснуло на двоє. Народ знов сипонув за ним, дратуючись дедалі більше.

Тепер ніхто вже не знав, за що б'ють і ганяють, як звіря, отого маленького й прудкого обірванця,

і того, що він був побитий, обірваний і залитий кров'ю й так тікав од юрби, всім здавалось, що так йому й треба, що кожен повинен допомогти піймати таки його й побити уже як слід.

Утікач вибіг із майдану й кинувся в улицю. Він підбіг до перших воріт, але їх хтось зачинив перед ним із двору. Він кинувся далі, у другі, де стояла жінка. Збив її з ніг, ускочив у двір і заперся.

Юрба підбігла до двору й почала ламати ворота. Роздратовання її зростало що-хвилини. Іван і кілька ще чоловік перестрибнули через огорожу в двір.

Скоро ворота були розчинені навстіж і якийсь чорний бородатий чоловік тяг по землі за ногу злочинця на вулицю, а всі другі підбігали й били його чобітьми, батогами, налігачами, усім, що траплялось під руку. Один невеликий кострубатий чоловічок усе поціляв йому вилами в вічі.

Злочинець ще пручався і щось кричав, але нічого не можна було розібрати за ревом, криком і ляцанням батогів.

Коли його витягли на середину вулиці й почали гуртом місити ногами, хоч він уже перестав кричати й рушатись, набігла з ярмарку поліція й схопила кількох чоловік, що саме товкли його.

Між ними були Іван і Петро.

Але коли їх узяли, вони дивились на городовиків, не розуміючи, що з ними сталось, тільки бліді, з блискучими запамороченими очима, ніяк не могли одсапатись. Уста ловили повітря, а воно мов утікало од їх.

Не пручаючись, вони пішли, куди їх повели.

Злодій зостався на дорозі мертвим.

Гарасько до вечора ждав батька й не діждався. Увечері він почув, що його заарештовано разом із Петром. На другий день із земляками він сам поїхав додому й повів Петрову корову.

Дома розповів про пригоду з батьком і Дидиком і вся вулиця жалкувала за Петром і Іваном, а мати плакала. Плакала більш того, що все сталося так несподівано, що Іван-же ніколи нікого не бив і не бився з людьми по шинках або по беседах і коли часом бив її, то тільки під п'яну руку...

На селі-ж говорили:

— І хто-б міг думать, що таке трапиться!.. Люди-ж смирні, хороші люди... Хазяїни...

1905

ТИ МІГ-БИ БУТЬ ВЕЛИКИМ

Імпровізація

Хвалібники твої кричать, що ти великий, славний і могутній народ, народе руський. Що для тебе відкрито всі можливості. Що всесвіт увесь перед тобою стає з сердечним здивуванням.

Хвалібники твої кричать.

А я... що я скажу тобі?

Ти міг-би бути таким...

Але послухай, що розповім тобі.

Стояла непереможна літня спека. Хресним ходом переносили чудотворний образ з Глинської пустині, з Курищни, до міста Глухова, на ярмарок. Процесія, збиваючи куряву, скорою ходою наближалась від вокзала, з гори, по брукованій каменем дорозі і вливалась у широку міську вулицю, обтінену деревами й посипану свіжою травою.

Городяни вийшли назустріч.

Стояли й дивились.

Уже далеко попереду образа йшли запорошені, в мокрій від поту одежі, з позападалими від спраги очима прочани. Дівчата, молодиці, старі баби й діди вступали в місто, на свіжу траву, мов у землю обітовану. Тут були українці й москалі. І тих і других було легко одрізнити по одежі й по обличчях.

Нарешті й образ унесли в ulицю.

Несла його на носилках тісно скупчена юрба жінок і чоловіків. А попереду всіх, держачи на могутнім плечі край носилок, ішов у постолах, у довгій білій сорочці під чумаркою, з широкою й довгою русявою бородою й таким самим волоссям, велетень-курянин.

Він виступав легко, мов лев,—високий і широкогрудий, не чуючи на своєму плечі ваги, хоч носилки врізались йому в тіло. Обличчя його сяло релігійним екстазом. Сині очі надхненно дивились вище дороги, вище людей, туди, в глибину вулиці, де сяли золоті бані церков, де голубів простір небесний.

Образ того велетня врізався в мою пам'ять і цілий день стояв перед моїми очима.

«Ось він,—думає я,—той багатир руський, що шукає кільця, щоб світ повернути! Ось він, той українець, що боронив землю руську від поганства! Ось він, Микула Селянинович, що оре груди землі руської й кормить своїм хлібом і приятелів, і ворогів!..»

.....

Увечері, коли утишилась спека, я пішов на ярмарок.

Люди метушились у куряві, і торг ще не вгавав. Валки людей сунулись туди й сюди, збивались до купи й розбивались, розсівались. І знов народ збирався в пливучі юрби. Тільки біля одного будинку юрба стояла нерухома. Товпилась пройти у двері, мов у браму райську...

На тому будинку, на вивісці, золотим по зеленому, стояли слова: «Винна казенна лавка № 000».

Поблизу того будинку, вперемішку з кінями й скотиною, стояли й лежали люди. Я мусив обходити юрбу. На краю її, серед дороги, побачив я те, від чого здригнулось моє серце.

В пилу, смітті й товарячому калі, з розкуйовдженим волоссям і бородою, лежав на спині, розкидавши руки й підвівши коліна вгору, той курянин-велетень, той Микула Селянинович, чий образ увесь день стояв передо мною... Люди переступали через його й наступали йому на руки, а коні топтали обуті в загіджені постולי ноги... Але він нічого не чув і могутньо хропів, і груди його високо здіймались угору. У грудях тих билось серце, а в голові, затуманеній проклятим трунком, конав мозок.

А трохи оддалі, під наметом, палали свічі.

Там стояв принесений ним образ, і перед ним творились молитви.

Це було 1901 року.

Ти міг-би бути великим, могутнім і славним народом, народе руський, але...

1905

ОСЛІПЛЕННЯ ПАРИСА

Оповідання

Уже три дні дим повивав землю і мляво тягся зі сходу на захід сонця, а вночі хмарне осіннє небо то в однім, то в другому краї прояснювалось і червоніло, будячи в людях тривожні й важкі почуття. Люди спинялись на перехрестках і, дивлячись на червоні хмари, про щось шепотіли, а собаки сумно вили.

Всі ждали того, що повинно було бути, що неминуче наближалось із сходу й освітлювало свій шлях пожежами.

І на Підкряжнівським хуторі ждали своєї черги. За ці три дні вже всіх панів навкруги зграбовано. Черга була за Підкряжнівським хутором. І там ждали страшного часу. І коли вранці здалека по шляху на хутір долинув людський гомін і почулось незвичайне торохкотіння коліс, то всі разом зрозуміли, що то значить.

— Ідуть грабувати!..

І грабіжники прийшли.

Вони оточили хутір із усіх боків і кинулись на його, як роздратовані бджоли: все панське, нажите мужичими руками, скроплене мужичим потом, повинно бути одібране або розбите, спалене, знищене, щоб і сліду його не зосталось.

Грабіжники ламали двері вимбарів і комор, вибирали звідти зерно і зсипали на свої вози, виносили всяке збіжжя й ділили між собою. Далі повиганяли

з базів скотину, а з кошар овець, і кожен брав собі те, що йому подобалось, і не зчинилось ні однієї, суперечки або сварки: вистачало всього на всіх.

Повиводили із стаєнь коней і розібрали й їх собі.

І ніхто не гвалтував і не обороняв панського добра. Наймити й наймички стояли й дивились на те, що творилось, і осміхались. Їм було і якось ніяково, а проте й весело, що в дворі стільки чужого народу, і всі так поспішаються й метушаться, і кожен бере, що хоче. У всьому тому було щось надзвичайне, неначе несподівано надійшло якесь свято.

Не сміялись тільки пан та управитель. Вони сиділи в своїх домах за запертими дверима й тримтіли з жаху, а сім'ї їхні плакали...

Коли повиводили з стаєнь усіх коней, то наприкінці невеличкий руденький чоловічок, у полатаній рудій свитині, у великій з розідраним верхом шапці, вивів буланого породистого рисака Париса і, підвівши високо над головою повід, гукнув:

— Хто хоче? Кому?..

Парис прудко обвів очима подвір'я і, труснувши густою розкішною, хвилястою гривою, насторочив вуха й захріп, одступаючи назад: скрізь були чужі люди й творилось щось неодоладне.

— Стій! Не хочеш?..—гукнув чоловічок і смикнув що-сили поводом.

Удила вдарили Париса по щелепах, і він з болю й образи гордо звився на дибі, висмикуючи повід із рук у чоловіка.

Той ледве встояв на ногах, а шапка зсунулась йому на потилицю.

— Стій, падло!—гукнув він, злісно загравши зеленкуватими очима й аж присідаючи до землі, щоб удержати коня на місці.

— Веди його сюди, насеред двору!—гукало кілька голосів.—Сюди, сюди! Хто хоче рисака?

Париса вивели насеред двору, і він стояв, гордо підвівши вродиву голову, ставний і нервовий, готовий знов ізвитись на диби й кинутись геть од цього людського натовпу.

Мужики обдивлялись на його з усіх боків.

— Гарна штучка!..

— Конячка непогана.

— Бери, Нечипоре, собі: будеш жінку катать!— ехидно радив сіряк з відлогою старенькому обшарпаному кожушкові.

— Хай він тобі здохне!— соромливо осміхнувся той в сивувату скудовчену бороду.

— Бери, бери, Нечипоре!— гукали, сміючись, другі.— Коник нічого собі, саме по тобі!..

Всі реготались, але ніхто не зважувався взяти собі Париса: не підхожий.

— Давайте мені!— пробився крізь натовп якийсь хлопець у драній свитині.— Давайте мені, я візьму.

— Тю на тебе! Що ти з ним будеш робить? У вас із матір'ю й собаки ніде держать, а він коня хоче. Геть!— одштовхнув дочасний володар Париса хлопця і знов смикнув за повід.

Парис жахнувся, захріп і рвонувся з рук.

— Так хто-ж візьме?

— Нікому він непотрібний! Хай застається панові.

— Панові?.. Нехай краще здохне! Гпру, проклятий жовтобрюх!..— крикнув рудий чоловічок, знов смикаючи за повід і, підбігши до Париса, ударив його чоботом під бік.

Парис шарахнувся геть, але не вирвався, а тільки бляче обшморгнув поводом руки своєму мучителю. Він хропив, тяг за собою на повіді чоловіка і злякано поводив своїми чепурними блискучими очима.

— А, ти он як?.. Так ось тобі!..

Чоловічок хутко нагнувся, загорнув полу свити й витяг з кешені ніж. Ніхто не встиг отямитись, як він, мов кішка, вчепився в голову Парисові і двічі вдарив його ножем. В одно око і в друге.

— Ось тобі!.. Ось тобі!..

Кров бризнула Парисові із очей. Він що-сили метнувся назад і заіржав од болю й жаху.

— Що ти зробив, іроде!—гукнув хтось з людей до рудого ката.

— Те, що бачив!—злісно буркнув той, кидаючи повід і витираючи об землю ножа.—Панське бидло, нехай пропадає!..

Парис, тримтячи всім тілом, стояв серед двору й, витягши наперед голову, жалібно іржав. Із очей йому текла кров, бігла вниз і падала на землю. Він стояв на одному місці і на його ніхто не звертав уваги, бо вже звився вгору вогонь на току і в базах: останній акт драми кінчався ілюмінацією.

Грабіжники тікали з хутора, навантажені здобиччю, а хутір горів. Скоро весь великий двір спустів.

Парис стояв серед двору на тім самім місці, дивився незрячими очима на пожежу і плакав кривавими сльозами.

1905

Було дано приказ вилаштувати рушниці, взяти набоїв і бути наготові що-хвилини виступити з казарм. І вся казарма заворушилась, мов роздратована комашня.

Ждати довелось недовго й дві роти вирушили з казарми.

Куди, чого—того ніхто не знав певне, але всі почували, що там, куди їх ведуть, повинно статись щось страшне й незрозуміле. Мороз пробігав по спинах, а ноги бігли по брукованій вулиці сами собою, мов у всіх їх вони були не свої.

Очі дивились перед себе, нічого не помічаючи, окрім суворих обличчів офіцерів. Вони знали, що офіцери знають, куди їх ведуть, і відповідають за все, що буде. Вони повинні коритись їхній волі.

Бігли. Скоро, скоро.

Далеко спереду чувся галас і розлягались постріли. Там творилось те страшне й незрозуміле, чого вони так боялись.

Холодним приском сипле поза шкурою. Жах стискає груди, а серця перестають битись від бігу.

Вернутись назад?.. Тікати?..

Не можна!..

Галас і пальба зовсім близько, за рогом, на майдані. Вулиця поперед їх мертва. Майнуло в вікні

блідє обличчя переляканої жінки... Коло запертих воріт скиглить, підгорнувши під себе хвоста, й гавкає на їх наляканє цуценя. Вихор зірвав сміття з дороги й кинув його в вічі..

І враз залізна команда:

— Стій!..

Спинились.

— Перша рота ліворуч кругом!..

Стали проти майдану.

Звідтіль біжать люди, махаючи червоними прапорами. Робітники.

— Перша рота, плі!..

.....

Вони стріляли, в їх стріляли... Хто стріляв—про те не думали, а тільки слухались команди: «перша рота, плі!..»—«Друга рота, плі!..»

І в тім, що вони зразу-ж виповняли кожне слово команди, для їх було полегшення: вони почували задоволення добре вивчених салдатів.

І тільки тоді, коли все стихло й пішли підбирати забитих і поранених, і підняли мертвого, з розбитою головою, свого прапорщика Петренка, тільки тоді вони опам'ятались. Пригадали, що Петренко стояв увесь час побоїща перед їх, згорнувши руки на грудях, і не сказав ні слова. Не ворухнувся, щоб самому вбивати, або інших підштовхувати на братовбивство.

Тепер, коли вони побачили його блідє спокійне обличчя, мов хто разом розбив чари, що їх обгортали. І страшні питання стали перед ними:

— Кого ви убивали? За що?.. Чия куля знайшла його... чужа, чи своя?

І ніхто не міг нічого сказати. І ніхто не міг виправдатись перед собою й перед тими, кого вони

стріляли. Більше всього—перед людиною, що оце жила з ними. Була зразком для їх. Труп якої вони держали в руках.

Держали, як святиню...

Сльози наvertsались на очі, а в серцях уставали прокльони.

Вони вже не боялись крові. Її було пролито. Червоне вино вдарило в голови і сп'янило їх.

— Коли так, то... крові! Ще крові! Чужої чи власної,—однаково!..

1905

ВЕСНЯНА ПОВІДЬ

Повість

Відзначена премією на літературному конкурсі

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Коли Трублаєвич увійшов у велику, з високою стелею й малими підсліпуватими вікнами залу, де зібралось надзвичайне губерське земське зібрання, його обдало духотою, насиченою парою від більше трьохсот гласних і публіки, й тютюнним димом. Була саме перерва в засіданні, і гласні повставали з своїх місць, стояли купами й ходили в вузьких проходах поміж обтягнутими зеленим сап'яном канапами, на яких вони сиділи. А публіка, що містилась там-же в залі біля виходу, на поставлених в ряди стільцях і вгорі, на хорах, теж повставала й ворушилась, мов комашня в порушеній кучі.

У залі стояв гомін, мов у великому вокзалі, коли приходить поїзд. Розібрати окремих слів було не можна. Все злилося й переплуталось, і тільки оддавалось покритою горорізьбою стелею, мов клекотання великого гірського потоку, або води в розірваній повіддю греблі: тах, тах, тах, тах!..

Протовпившись наперед, Трублаєвич озирнув гласних. То все були старі знайомі—вигодоване, випещене, вимите й прилизане панство і ні одні демократичної постати. Мундири, фраки, смокінги й сюртуки... Блискучі білі комірі, груди й ман-

жети. Повні, червоні обличчя... Солідні, стримані рухи й те непогасиме занепокоєння в очах, яке завжди буває в людей, що не мають і в душі спокою. Посередині залі, на спинці канапи, яркою плямою визначався голубо-зелений картуз гласного, чиновника таможні.

Все це було знайоме Трублаєвичеві, навіть картуз чиновника таможні, й він перевів очі вгору на хори. Там, боячись упустити місця в передніх рядах, публіка немов поприростала до балясів,—все більше панії й панночки, наполовину з євреїв. Вони були добре зряжені й, задихаючись від духоти, обвівали собі червоні обличчя газетами й тим, що було в руках. Вони нагадували метеликів, що буцім обсіли оті баляси й махають різноколірними крильцями, щоб от-от зараз спурхнути й полетіти.

І Трублаєвичеві здалось, що в цій залі, вгорі, в нагрітому повітрі, щось тріпоче, напружене й непокійне, і що ось-ось воно вибухне чимсь незвичайним і несподіваним. І той неспокійний нервовий настрій непомітно заволодів ним.

Він стояв і обводив поглядом публіку, шукаючи, де-б йому найти собі місце біля знайомих.

— Іване Михайловичу!.. Іване Михайловичу!.. — гукав до його жіночий голос, але він не чув.

— Пане Трублаєвичу, вас дами кличуть,—сказав хтось із його сусідів і показав праворуч у куток залі, відкіля йому давали знак очима й кивками молоді панни, щоб він ішов до їх.

Трублаєвич посунувся в той бік, пробираючи собі стежку проміж публікою.

Його кликала гарна молода панна, brunетка, з розкішним волоссям, заплетеним в модну зачіску. Його, спочатку трохи насуплене обличчя, з яким він увійшов у залу, зразу прояснилось, коли він побачив, хто його кличе. То була його заручена, Люба

Говорецька. Вона ледве помітно показала очима місце біля себе, й він, привітавшись із другими паннами, подругами Говорецької, став біля неї, бо сідати було ніде.

— Трублаєвич став на сторожі біля своєї кралі, — стиха, але з притиском, промовила немолода й дуже нечепурна руда пані своїй сусідці. — Боїться, мабуть, щоб не одбив її в його наш Зембулат, — додала вона, прижмурюючи крізь дим очі й вдивляючись у Трублаєвича.

Він стояв проти світла, й їй було добре видно його молоде прямоносе лице, з тонкими й рівними, трохи поширеними біля перенісся бровами, що надавали йому вираз поважності. Тільки дрібне підборіддя з маленькою французькою борідкою під трохи занадто густими вусами шкодило йому. Він був високий зростом і сухорлявий і держався рівно, трохи виносячи груди наперед.

— О, дивіться, він мов збирається зараз кукурікнути. — єхидно шепотіла руда пані сусідці, пускаючи крізь жовті й плескати, мов лопата, зуби, дим із папіроси.

Та їй на її слова нічого не одмовила, а тільки повагом, мов нехотя, запитала:

— А ваша дочка де? Я її щось не бачу.

— А он, у тім кінці, — несамохіть одмінившись у обличчі, сказала пані й замовкла.

Всі знали, що її дочка, Руда Солоха, як її звали в городі, в останній час дуже впадає за Трублаєвичем, але даремно.

Справді, біля вікна червоніла на світ руда голова її дочки Соломії з підрізаним по плечі кучерявим волоссям.

Саме в тій хвилі й Трублаєвич глянув туди й побачив її. Вона закивала йому головою. Він теж уклонився.

— З ким ви вітаєтесь,—спиталась Говорецька, спостерігши Трублаєвичів уклін і не бачучи зі стільця, кому він кланяється.

— З панною Дубраєвською.

Ледве помітна зневажлива усмішка майнула на обличчі Говорецької, але вона нічого не сказала.

В цю хвилину почувся дзвоник. Голова знов одкривав засідання. Гласні сідали по місцях.

— Тільки що ми заслухали доклад управи про ті заходи, які, на її думку, слід прийняти земству на случай, коли до нас завітає холера,—промовив голова зібрання, обводячи гострими, хитрими очима зібрання й повертаючи туди й сюди свою витягнуту наперед лису голову з чималим грубим горбатим носом, мов винюхуючи ним загодя, хто й що буде говорити.—Чи негодно буде кому з панів гласних сказати свої думки по цьому питанню?

Почалося звичайне обговорювання питання, але публіка його не слухала. Ще минуло тільки три тижні, як японці в лоб розбили наше військо під Мукденом і по всьому просторі Росії понесли стогнання й прокльони... Ще з тих, у кого на війні були рідні, мало хто знав, чи живі вони й непокалічені? Чи їхнє тіло не валяється де-небудь біля імператорських могил Китаю й собаки по ночах не гризуть його? Всі були стурбовані й роздратовані, мов бджоли. Червоні телеграми, що хлопці розносили по городу, попсували всім нерви й дехто вже не міг їх бачити.

Тепер, коли було скликане надзвичайне губернське земське зібрання, всі сподівались, що на йому щось мусить зчинитися, якась демонстрація. Всі ждали її.

Голова теж ждав і був на сторожі. Він часом непомітно, але допитливо, обводив поглядом публіку на хорах. Поліції на виду там не було. Вона визнала

за краще доглядати порядку на вулиці, за стінами зібрання; були тільки потайні доглядачі.

Всі ждали, але не знали, відкіля й у який мент почнеться. Трублаєвичеві знову здавалося, коли він слухав промову балакучого, але пустоголового, відомого на всю губерню дитинячим поведженням в зібранні, гласного Шпаченка, що вгорі помалу трипочуть якісь крила й от-от щось разом вибухне.

— Ах, отой Шпак, коли вже він замовчить!— з досадою промовила Говорецька.— Як він того не розуміє, що меле нісенітницю!..

Але гласний в цій хвилі несподівано замовк.

— До сказаного більше нічого не маєте додати?— запитав його голова, граючи, як звичайно, очима, й по його голосу не можна було зрозуміти, чи він тонко іронізує над оратором, чи, бажаючи проволікти час, щоб одсунути за браком вільної години чергові гострі питання, яких він не хотів становити на обміркування зібрання, хоче викликати балаклія поговорити ще кілька хвилин.

— Вибачте!.. Я ще бажав би додати...— почав той знов.— Я хотів сказати, що зібрання має право!..

— Я прохаю слова,— почувся в залі сиплуватий голос, і скрізь по публіці побігло шарудіння:

— Линський просить слова!.. Линський просить слова!..

Невидимі крилята вгорі затримтіли дужче.

Коли підвівся Линський, невеликий, але осадкуватий чоловік, щоб казати своє слово, все в залі затихло. Це був найстаріший гласний зібрання, відомий громадський діяч. Він почав говорити дуже тихо, так, що його не скрізь по залі було чути, але де-далі старечий його голос набирався сили й через кілька хвилин уже ясно лунав у зібранні, як голос справжнього проводиря й борця.

Він говорив, що він дуже старий і давній, і що ця його промова не зібранні може бути останньою і що хотів-би він, щоб вона дійшла до серця гласних. Він багато де-чого не буде договорювати, але гласні й без підкреслювання зрозуміють все.

— У цей час, у цю важку годину,—розлягався по залі його голос,—наше зібрання, як неподільна частина обезславленої, збезчещеної на весь світ країни, не може бути глухим, щоб не чути, що говориться по всіх усюдах, і не може бути німим, щоб мовчати. Настав грізний час суду над нашою пригнобленою й розгвинченою по всіх сугавах неможливими порядками отчизною. Той суд чиниться на Далекому Сході, де ми ще так недавно виступали, як нація героїв, і де тепер ми біжимо перед ворогом, мов отара страхополохів!..

Усе притихло, заціміло й обернулось в слух. А гласний зробив історичний огляд життя в Росії й Україні, й говорив, що далі так жити неможна. Що не дрібними текучими справами тепер мусить займатись земство, а добиватись, щоб були в корень змінені головні внутрішні порядки, ненависні всім чесним людям і справжнім патріотам. Щоб був зруйнований той непорушний мур, що відділяє народ від влади. Щоб були розбиті кайдани, що сковують народ. Оратор знов звертався до історії і в її просліджував громадські течії й змагання окремих одиниць підняти прапор громадської волі.

Голова зібрання увесь почервонів і сидів мов на вугіллі. Це говорив його зліший ворог. Він кілька разів хотів спинити його, але не наважувався, бо йому, як людині розумній і хитрій, не хотілося виявити себе діячем, спочуваючим старим порядкам, і хотілось показати, що він цілком лойяльний.

— Рідний край жде від нас чесного, смілого слова, й ми повинні те слово вимовити. Я певен, що

в нас стане сили й мужности сказати те слово, яке тепер у всіх на вустах: нам потрібні не пристройки ганків та бань на гнилому будинку нашого устрою, а головна перестройка всієї будівлі. Ось моє, може, останнє слово в цьому зібранні, і я певен що зібрання одгукнеться на його!..

Бибух оплесків і криків стряс будинок зібрання й довго не змовкав. Голова дзвонив і рухами рук і голови прохав публіку заспокоїтись, але це вдалось йому не скоро. Линський не сів на своє місце, а стояв, а коли можна було почати говорити, знов заговорив.

— Отчизна наша тепер роздирається на частки. Розгорається громадянська усобна війна. Організуються темними силами так звані «чорні сотні», й ці «діячі» чинять насильство над людьми, тероризують незгодні з їхніми переконаннями частини громадянства. Треба шукати способів супроти цих чорних сотень, що з'являються стидовищем на весь світ!..

Знов з нестриманою силою зірвались оплески й крики «браво», й заgrimів поміст від ніг і стільців. Говорецька, її подруги, Трублаєвич і всі округи їх плескали в долоні. Дубраєвська скочила на свій стілець і, червоніючи проти світла, мов кульбаба, демонстративно лякала в долоні й щось вигукувала.

Уся зала вітала оратора.

Але коли Трублаєвич поглянув по публіці, то в однім місці помітив щось таке, що дисонувало з настроєм зібрання. Якийсь чорний кудлатий чоловік, з озлобленим блідим обличчям, метався з боку в бік з якимось криком. Його здержували. Коли оплески трохи стихли, Трублаєвич почув, що той чоловік протестував проти промови оратора й викрикував, що тероризує публіку не чорна, а «червона сотня» — з жидів та студентів.

— Дивіться, що то за проява?—спитався Трублаєвич у своїх сусідів.

Ті подивились у бік протестанта.

— А, це Бабаков, юдофоб, що недавно побив студента й за це відбув висидку.

Бабаков скоро зник з залі, не стрівши собі піддержки.

Публіка, наелектризована промовою Линського, довго не могла заспокоїтись, і голова зібрання знов довго дзвонив і прохав утихнути, щоб не перешкоджати роботі зібрання. Скоро все стихло. Хотілося побачити, як віднесеться до промови зібрання. Але прийшлося розчаруватися: ще тільки один оратор сказав кілька енергічних і красних слів і був нагороджений оплесками публіки, а далі все увійшло в свій звичайний порядок: гласні сиділи й мовчали, п'ючи чай та нарзан, лепетав свої недоладні слова Шпаченко, а голова все затирав і замітав, як стараний лакей в панській елегантній господі після незвичайних нечемних гостей. Усе звелось до того, що порішили вибрати від зібрання повномочного на той случай, що може покличуть «туди».

Зібрання почало засипати. Деякі земські начальники, що було стурбувались, почувши вільнолюбиві промови, знов почали дрімати на своїх місцях, через силу тоді-не-тоді підводячи обважнілі повіки й поглядаючи обік себе червоними очима. Дехто з їх уже збирався тікати додому, боячись репресій від свого начальства за те, що брали участь у такому незвичайному, червоному зібранні. І тут саме з хор почувся голос:

— Прошу слова!

— Просимо слова!..

— А я прохаю публіку не порушати порядку зібрання, а не то я буду повинен...—сказав у відповідь, підводячись з крісла, голова зібрання,—зачинити засідання.

Але його не слухали і все в зібранні заворушилось.

З хор кричали: «слухайте! слухайте!.. по місцях!..» Голова, гукнувши: «я зачинаю засідання!», став виходити з залі. Гласні повставали з своїх місць. Шпаченко, повернувшись до хор, кричав туди: «мовчіть, ми не хочемо вас слухати!»—а там якийсь невідомий оратор окупчений молоддю так, що його нівідкіля неможна було бачити, боячись, щоб не увійшла поліція й не схопила його, скоро-скоро тоненьким голосом читав якусь промову. З неї можна було ухопити тільки окремі слова. Промова закінчилась криком маніфестантів, тупотінням і сованнчм стільців по помосту.

То маніфестувала молодіж.

Більшість публіки була рада цій маніфестації, люди більш-менш солідніші віднеслись до неї іронічно: по їх думці, вийшов якийсь жарт, дитяча вихватка. Одні з публіки весело сміялись і перекликались зі знайомими, другі сперечалися й палко, розмахуючи руками, щось доказували одні другим. Трублаєвич помітив, що це саме робив і Білогруд, жонатий на сестрі Говорецької, й у нього ворухнулось вороже проти його чуття. «Ну, цей буде доказувати, що ця дитяча виходка є громадський вчинок, і ті, що зчинили отой гармидер, герої»,—подумав він, наперед знаючи що в Говорецьких доведеться говорити про це й сперечатись з Білогрудом і другими, що мали звязок з тією купкою молодіжи. Це зіпсувало йому настрій, тим більше, що він не знав, як на цю подію подивиться Люба, його заручена. В останній час він почував у їй якусь одміну, йому незрозумілу. Він повернувся до неї

Люба, уся червона від роздратовання, з насупленими бровами, метала іскри з своїх очей, сперечаючись з старою Дубраєвською, а та роблено-безпечно осміхалась, виставляючи свої широкі зуби, й кутики її рота дрижали від злости.

— Демонстрація!..—говорила вона.—Я-б, будши на місці голови зібрання, приказала відчинити всі квартирки, щоб після цієї демонстрації хоч трохи з залі вийшов сморід цибулі та часнику, що напустив жидівський кагал.

— Там були не одні євреї, там руських було більше.

— А ви як знаєте? Ви-ж там не були, ви-ж тут сиділи?—єхидно запитала Дубраєвська, й Трублаєвичеві здалося, що якась задня потайна думка майнула в неї в голові.

— Для того, щоб це знати, не треба бути на хорах: це й звідшіль видно,—сказав він спокійно, і, бажаючи покінчити прикру розмову й звести її на другий шлях, спитався:—А Соломія Францевна тут? Що це її не видно?

— А хіба ви її не бачили? Он вона біля вікна.

— Ах, я й справді її не бачив.

— Сомал!.. Сомал!..—гукнула через залу, підвівшись з стільця, Дубраєвська.—Ходи сюди.

— Іване Михайловичу,—звернулась до Трублаєвича, встаючи з місця, Говорецька,—ви ще тут зістанетесь, чи будете виходити?

Вона не хотіла стрітись з молодого Дубраєвською, бо трохи ревнувала до неї Трублаєвича. Це він зрозумів зразу й, не вагаючись, промовив:

— Ні, я думаю, що більше нічого цікавого не буде. Можна йти додому.

Вони рушили до виходних дверей, досить холодно при зустрічі привітавшись з молодого Дубраєвською.

— Уже весь порох витратили наші ліберали й ідуть на покій,—кинула їм услід стара Дубраєвська, образившись, що вони не попрощались із нею.—Щасливої дороги!..

— Чого-ж це вони виходять?.. Ще, може, що цікаве буде,—сказала, сідаючи на стілець Соломія й поправляючи рукою волосся.

— Сказали, що нічого не буде,—завважила з притиском мати.—Це вони від тебе втекли, бо он, бач, тепер стоять з Зембулатом.

Соломія глянула до дверей. Там справді стояли Говорецька, Трублаєвич і Зембулат, що служив у губерніяльній земській управі з не так давнього часу. Про його говорили, як про людину радикальну й сміливу, від якої можна багато де-чого сподіватись. Думали, що він належить до партії, але якої—ніхто не знав. Він був розумний і вродливий з себе, мав добрий зріст і гарний голос. Але найголовніша сила його була в очах—чорних і таких мінливих, що буцім в йому сиділа й дивилась тими очима не одна людина, а цілий десяток. Він полонив серця багатьох панночок і з тих, що служили в земській управі, і з городянок, і дехто з їх співав відому пісню про Казбулата, вставляючи його прізвище:

Зембулат удалой,
Бедна сакля твоя...

Він справді походив родом з кавказьких горців.

В останній час він помітно звертав свою увагу на Говорецьку, і це всіх цікавило. Сподівалися, що тут може щось вийти таке, що буде схоже на роман, а може й на драму: Трублаєвич—заручений з Говорецькою, а та починає щось з Зембулатом... І ніхто не знав, чи помічає це Трублаєвич, чи ні. І ніхто йому про це не наслідювався говорити, бо він був самотній і гордий чоловік, ні з ким не водив компанії, і в його не було приятелів. Його, хоч він ніколи й нікому не зробив злого, не любили. І потай усім хотілось, щоб Говорецька зрадила його, і щоб йому було важко й боляче. Тільки Руда Солоха—молода Дубраєвська—не хотіла йому зла, бо була справді закохана в його. Хоч і вона бажала, щоб Говорецька відкинулася від його. І тепер, коли вона дивилась на

Говорецьку, Трублаєвича й Зембулата, їй здавалось, що Говорецька вже близька до закохання в Зембулата. Вона стежила за кожним їхнім рухом, помічала кожну дрібницю й була дуже незадоволена, коли мати завважила їй, що не слід так дивитись в одне місце.

— Нікому нема до мене діла,—огризнулась вона, знов повертаючи очі до дверей, але Говорецької й Трублаєвича вже не було там. Вони вийшли.

Уже підходив вечір. Стало відомо, що засідання зібрання одкладається до другого дня.

II

Увечері, при світлі, в Говорецьких зібралась компанія знайомих. Сам господар, віце-директор банку взаємного кредиту, уже три дні як виїхав з дому по банківських справах. Гостей приймала господиня, Віра Степановна, товста жінка, з міщанського роду. Властиво, гості прийшли до дочки, Любови Миколаївни, але мати почитала, що їй, як господині дому, личить сидіти за столом і розливати чай.

Компанія була невелика: старша дочка Говорецьких Ганна з чоловіком Білогрудом, Трублаєвич, Зембулат, акушерка Загорянська, студент Габрилович й молодий, але дуже крем'язний хлопець з селян, Балабуха, що готувався до іспиту на сільського вчителя.

Розмова була про земське зібрання. Говорили про промову Линського, і Зембулат розбивав покликання Линського на історію в періоді до Івана Грізного. На його думку Линський не знав історії і з наукового погляду його промова мало чого варта, але з громадського боку значіння її досить велике.

Білогруд авторитетно потакував йому, поглажуючи свою довгу чорну бороду і злегка потягаючи її вниз, від чого товста його нижня губа трохи одвисала вниз. І ця авторитетність тону, й та губа, що неначе

аж плямкала, одвисаючи, й запобігання перед Зембулатом, що здавалось Трублаєвичеві якимсь занадто гидким, бо було засноване на розрахунку дістати через Зембулата кращу посаду в земстві, де вони обидва служили, дратувало Трублаєвича. З деякого часу йому важко було терпіти біля себе цього чоловіка. А зустрічатись приходилось часто, бо Білогруди мали дуже малий достаток і постійно бували у старих Говорецьких, куди закохання тягло й Трублаєвича. До того він ще недавно дізнався про минуле Білогруда.

Він був з міщан, скінчив початкову школу, був у москалях і там просвітився. Звідтіля вернувся чимсь подібним до хвершала й служив кілька часу при земській больниці. Потім попав у земську управу переписчиком паперів. Він багато об собі думав і був дуже радикального напрямку думок. А коли оженився на старшій Говорецькій, перестарілій і убогій тілом і душею дівчині, то це йому в його очах надало ще більшої ваги. Він держав в руках свою жінку й живосилом начиняв її всякою нелегальною літературою. У їх була дочка трьох літ, але вона й досі не говорила. Ніхто не знав, чи вона німа родом, чи малорозвинена. Дехто казав, що вона у свій час починала говорити і була дуже криклива, та батько її якось тяжко вдарив і так покрикнув на неї, що з того часу вона оніміла. Взагалі Трублаєвич знав, що ця людина—одна буває дома, й друга на людях. Знав, що Білогруд також ненавидить його, але здержує свою ненависть, бо бачить в йому майбутнього зятя Говорецьких і свого родича.

— Так, так,—потакував він.—Але я думаю, що було-б корисніше, коли-б Линський не затуманював свою промову, а просто сказав, що треба робити. Поліції не було, й можна було сказати сміло. На жаль, сміливости в його й не вистачило.

— А як ви думаєте,—спитав його Трублаєвич,—коли-б ви були на його місці, то ви-б висловили усі свої думки до краю, знаючи, що більшість зібрання поки-що твердо корсервативна,—земські начальники, а друга частина слабосила й розрізнена? Чи може ви теж сказали-б тільки на половину?

— А звичайно, сказав-би все. Бо це був-би мій обов'язок, як гласного й громадянина. Яке мені діло до земських начальників? Я говорив-би до ліберальної частини зібрання й до публіки.

— І ви думаєте, що це було-б тактовно, й гарно, коли-б ваше внесення з тріском провалили?

— Чому так, що провалили?

— А тому провалили, що більшість зібрання цьому не співчуває. Та й ліберальна частина злякалась-би поставити справу ребром. А ще простіше, голова не дав-би вам говорити, або зняв з черги обговорювання вашого внесення. Прямо кажучи, заткнув-би вам рота.

— Не заткнув-би!..—й Білогруд, труснувши головою, погладив бороду.—А ви як-би зробили?—запитав він і, не дожидаючись відповіді на своє запитання, сам почав говорити.

— Ви, певно, зовсім не зробили-б ніякого внесення, бо вам здається, що й те, що сказав Линський, дуже сміливе й небезпечне. Другі так не думають. Молодіж так не думає!..—додав він, бажаючи, як здалось Трублаєвичеві, ушпигнуть його відсталістю від молоді.

— Це ви натякаєте, мабуть, на демонстрацію на хорах?.. Ну, я такі демонстрації вважаю за прості-сінький нуль.

— Як? Вільну, одверту демонстрацію нашої кращої свідомої молоді?.. Ну, це вже занадто! Цього я не сподівався від вас!

Білогруд повів очима навколо себе й побачив, що йому всі співчують. Балабуха сунувся було всім

тілом, щоб щось промовити, але не насмілився, та студент Габрилович і Загорянська не дали йому часу вимовити й слова.

— Це-ж треба які мати переконання, щоб таке мовити!..

— Я протестую! Я протестую!—гукала Загорянська.—Ви мусите своє слово взяти назад!.. Ви не маєте права ображати молодіж за її чесні поривання!..

Трублаєвич здвигнув плечима. Він почував в собі роздратування, але силкуючись бути, як можна, спокійнішим, одмовив.

— У вас, панове, брак логіки.

— Як так?..

— Це ще невідомо, в кого її бракує,—образливо кинула, одвертаючи лице вбік, Загорянська.

— У вас немає логіки. Це я знов скажу. Хіба можна змішувати думки людей з тими вчинками, які вони роблять, з тим, як вони ці думки проводять у життя?

— Цього ніхто не каже,—завважив Білогруд.

— Ні, ви от усі на цьому стоїте. Ви кажете, що я зневажливо відношусь до поривань і переконань молодіжи... й це неправда. Я тільки кажу те, що сказав: такі акції молодіжи, як сьогоднішня, я вважаю за нуль, навіть більше того, за мінус.

Білогруд демонстративно зідхнув.

— Ну, посудіть сами,—не звертаючи уваги на те зідхання, говорив Трублаєвич,—підняти крик, з якого ніхто не розібрав ні одного слова, ніхто не міг зрозуміти, чого вони хотять, окрім окрику: слухайте! Та ще на кінці вони ясно вигукнули кілька ходячих фраз.

— Отут то ви, шановний Іване Михайловичу, й піймались: у тих вигуках це-ж ціла програма, згодьтесь з цим!—сказав Зембулат і осміхнувся.—Ви не праві..

— Може!..—перебив його Трублаєвич.—А все-таки оратор міг, замість того, щоб пробелькотати сто слів, сказати їх за той час десять, але так, щоб у їх уміщалась уся суть, уся програма..

— Вас не спитали!—чмихнув Білогруд.

Це була різка й груба виходка. Трублаєвич тільки стиснув зубами й замовк.

— Кузя!—з докором, але й замилюванням протягла жінка Білогрудова.

— Я сказав те, що сказав.

Розмова разом увірвалась, тільки Габрилович палко шепотався з Балабухою, та стара Говорецька дзвеніла посудом.

— Панове, — сказала її дочка Люба;—так не можна. На що сваритись? Кожен вільний мати свої переконання й нехай їх має!.. Давайте краще говорити про щось інше.

Вона обвела усіх привітною усмішкою господині дому, й погляд її ні на кому не зупинився. Він, не зупиняючись, пройшов і по обличчю Трублаєвича, й той помітив це: «Вона не любить мене. Вона не співчуває моїм переконанням. Я чужий їй»—зробив він вивод.

— Валеріяне Васильовичу, як ви думаєте, чи оце після Мукдену довго ще тягтиметься війна, чи скоро скінчиться?—обернулась Люба до Зембулата, щоб зав'язати нову розмову.

«Вона не любить мене. Вона закохана у Зембулата»,—з мукою сказав собі Трублаєвич і хотів устати з місця й вийти геть із дому. Але йому тепер не хотілося подавати руки Білогрудові й другим, а піти, не прощаючись, було незручно, і він зостався.

Почалась розмова про справи на Дальньому Сході. Зембулат, критикуючи на основі газетних розвідок і телеграм діяльність головних генералів армії, доводив, що далі тягтись війна не може й не повинна.

— Уявіть ви собі, що може бути далі, коли наші нездари з військом не відступлять за Харбин тепер-же... Їх гнатимуть, як отару овець і забиратимуть в полон здеморалізованих салдатів цілими дивізіями. Давно вже пора усім зрозуміти, що «всесильна» наша бюрократія зовсім безсила. Безсила навіть у найдрібніших справах і не може вона стати на чолі народу проти такої держави, як Японія. Ми зовсім не можемо воювати поки ми такі, як ми єсть. Новий порядок зробить нас новими людьми, сильними, сміливими, запопадливими...

— Новий порядок разом змінить нашу кров, переродить наш мозок!—кинув насмішкувато Трублаєвич.

— Я не кажу цього. Але певен і думаю, що проти того ніхто не буде сперечатись, що при нових порядках буде більше волі прогресивним силам нашого народу, і це безперечно зробить нас, як народ, сильнішими, кращими.

— Проти цього не можна сперечатися,—вставила слово Люба, що весь час більше мовчала.—Я навіть думаю, що й усі верстви, які тепер неможна назвати прогресивними, які, як кажуть, ні те, ні се, так і ці верстви, коли побачать перед собою вільний шлях, прилучаться до прогресивної частини.

— Так, а може й не так,—завважив Трублаєвич.

Сьогодні мов який дух противенства сидів у йому й не давав спокою.

— Запевно, що так! Щоб не вірити в це, треба дуже низько цінувати людей. Я надаю їм вищу ціну,—сказала Люба й замовкла.

«Вона не любить мене,—знов подумав Трублаєвич.—Вона закохана в Зембулата, перейняла його погляди»,—й ревності ворухнулись в його душі.—«Коли так, коли я тобі не до вподоби, то й ти мені непотрібна, панькайся з своїм чеченцем, а я не хочу на вас дивитись!..»

Трублаєвич підвівся з місця, коротко попрощався з усіма й вийшов від Говорецьких. Він тямив, що робить негаразд, що так не слід робити, що це образа Говорецьким і іншим, але якийсь внутрішній голос роздратовано шепотів у ньому: «Нічого... нехай! Плювать мені на їх усіх! Нехай собі ліберальничають. Я їм на перешкоді. Уявляю собі, як вони тепер там радуються, що я кинув позицію! Мов гуси, що прогнали ворога... або коли ворог просто, не помічаючи їх, одійшов геть».

Він тепер ненавидів їх усіх і їх переконання і вже зараз смутно почував, що він неправий. Що він в душі поділяє ті самі думки, гріє в серці ті самі надії. Тільки якесь невгамовне, жагуче чуття примушує його сперечатися з ними, добачати в їхніх словах й вчинках фальш.

Те чуття—ревності.

Він розумів, що вони молодші за його літами й душею, що вони багато дечого не пережили з того, що пережив і перетерпів він. У їх в душах немає того гіркого осадку, того намулу, який він відчуває у себе, а коли й єсть, то менше. Й вони вірять в життя. Вони бачать перед собою сотворену не їми, а старшими поколіннями, мету й думають, що в два-три ступені вони дійдуть до неї. Вони думають, що люди на десять років старіші від їх—то якісь архівні шпаргали, що ті люди не боліли тими-ж думками, що їхнє серце не билось тим-же гнівом!..

Найбільше його дратував Білогруд, що був старіший за його літами, але нічого того не пережив у свій час і тепер з палом неофіта накинувся на всякі, так звані, передові думки. Він знав і пам'ятав, і ніколи не міг забути, як цей самий Білогруд, уже будши хвершалом, брав участь у всенародньому перепису й доставши в нагороду за свою працю мідяний жетон, припинав його собі на груди, немов орден,

коли на святки робив візити знайомим. Цього Трублаєвич не міг забути, й йому здавалось, що тут виявилась уся вдача Білогруда, й що цього радикала можна купити за кожен блискучий цвяшок,—тепер цвяшок ліберальний, учора бюрократичний, а завтра ще який небудь. І ця людина ослаблює його!..

Зембулата він ненавидів, бо почував, що ця людина стає йому на дорозі. Знаючи, що він заручений з Говорещькою, Зембулат починає лицятись до неї. Це нечесно.

Зембулат енергійна й смілива людина, людина розумна й освічена, але він жонолюб. І він ненависний Трублаєвичеві. І тепер, коли він ішов по темрявих вулицях, йому здавалося, що з Зембулатом їм скоро доведеться зустрітись, як ворогам.

Другі ті... — він знає їм ціну! То зелена молодь, фанатики радикалізму. Вони кажуть, що живуть тільки розумом, що зреклись усяких вірувань, але не помічають того, що сліпо вірять в почуті з десятих рук соціальні догми, вірять в кожную утопію, аби та утопія обіщала там десь, у тьмі віків, щастя людському родові. Класова боротьба... Ще треба з'ясувати, що то таке за класова боротьба й куди вона веде! Вони відносяться до всього, що навколо їх, критично, але тут у їх нема критики.

Вони обурюються проти гніту, проти автократизму, а що було-б, коли-б ці людці завтра почувли власть у своїх руках? Фанатик не може бути вільним чоловіком і не може шанувати волі,—він надіне на неї коли не ті самі кайдани, які надівав на неї тиран, то другі подібні.

Трублаєвич переходив сквер і сів на лаву одпочити. Стояв мороз, було тихо, і вгорі, між вітами дерев, мерехтіли зорі. У сквері було пусто, й тільки на одній алеї блукали взад і вперед темні поодинокі жіночі постаті. Вони припинялись, коли чули за

собою чийсь ходу, або коли назустріч їм ішли
мужчини. Були там і мужчини.

Блимали бліді лихтарі. За огорожею скверу торох-котіли колеса, бо снігу не було. Десь в улиці свиснув нічний сторож.

Трублаевич зняв шапку, щоб охолодити голову, й провів рукою по чолі. На хвилину заплющив очі, мов збираючись із думками, й почув якийсь, спершу неясний, шум десь біля скверу. Подумав був, що то б'ються п'яні майстерові, але скоро розібрав, що кричать і кличуть рятувати інтелігентні люди. «Мабуть чорна сотня катує свої жертви»—подумав він і побіг на гвалт.

При вході в сквер, у світлі лихтаря, метушилась чимала купка лядей. Когось били.

— Караул, караул!.. Городовой!..—кричав молодий переляканий голос.

— Ой-ой!.. — лементував хтось другий. Чувся й жіночий плач.

Трублаевич підбіг і побачив, що б'ють двох чи трьох студентів. Б'ють якісь люди дуже люто, але мовчки. Осторонь помітив чийсь постать, дуже подібну на Бабакова.

— Що ви, поганці, робите!..—гукнув Трублаевич і, не вагаючись, кинувся в гущу ватаги.—Поліція, сюди!..—кричав він, штовхаючи в спину й боки забіяк і протовплюючись до тих, кого вони били.

Він ударив когось у шию й його зараз-же хтось ударив в обличчя так, що засвітилось у очах. Але, почувши, що в діло втручається хтось невідомий і що нічні сторожі засвистіли поблизу, колотники кинулись урозтіч.

Коли збіглося два городових і зібралась купа людей, то з тих, що зчинили бучу, не було нікого. Стояли тільки побиті якісь два незнайомі Трублаевичеві студенти й панночка. Вони були так налякані

несподіваною розправою, що нічого не могли говорити і тільки безпомічно шукали своїх картузів. Панночка з плачем говорила щось скоро-скоро, й нічого не можна було зрозуміти з її слів.

Далі всі трохи заспокоїлись, і поліція почала розганяти «зборище». А студенти, боячись потрапитись удруге в руки озвірілих людей, кликнули візника. Трублаєвич пішов додому. Далеко в улиці було чути, що скачуть вершники. То були козаки. «Ось вона, громадянська війна!»—думав він.—«З одного боку фанатики—ліберали й радикали, може той самий Білогруд,— а з другого—фанатики «чорної сотні», з вожакom Бабаковим».

І чомусь йому згадалися слова апостола про холодних і гарячих. Недавно випадком прочитав їх: «Знаю твої діла; ти нехолодний і негарячий; о, коли-б ти еси був холодний або гарячий! А за те, що ти тільки теплий, а не гарячий і не холодний, то виплюну тебе з уст моїх».

І Трублаєвич почував, що він саме й єсть такий: ні теплий, ні холодний. Що він не може цілком віддатись якомусь ділові. Що сумління точить його думки, під'їдає їх під корінь, як гробак рослину, і з того він безсилий.

Ще коли скрізь було тихо, в годину реакції, він жив мовчки й не почував себе таким. А тепер, коли навколо закипіло нове життя, він чув, що зістається якомсь немов на березі. Як викинута водою тріска. Течія йде мимо неї.

Почувати себе так було важко. Але й зректись самого себе й піти за течією він не міг.

З цими думками прийшов додому. Одімкнув двері й увійшов до себе в квартиру, сумний і самотній, як завжди. Не хотілось запалювати світла. Краще впасти так на ліжко й лежати в п'їтмі довго-довго.. без слів, без думок, без руху.

Але замість ліжка, сів у крісло й замислився.

Далі перейшов на ліжко.

Лежати без руху можна, але без думок—ні.

Трублаєвич ліг на ліжку, закинув руки під голову й, дивлячись у стелю, замислився. Сьогоднішній день видався йому надзвичайним. Він виділився з ряду дру-гих сірих однакових днів силою тих вражінь, які до-велось пережити. Виходячи перед обідом із банку, він зовсім не сподівався, що буде так себе почувати отепер увечері. І він ішов у земське зібрання, як у театр на знайому вже п'єсу, досить нудну. Мук-денський розгром пророкував, що зібрання може бути не зовсім таким, яким воно бувало десятки років, але Трублаєвич не вірив у силу земства, не споді-вався, що воно, звязане бюрократичним повивачем, як дитина, здатне на якісь рішучі вчинки.

Так воно й сталось.

Але коли взяти все, що він бачив і чув за день і що сам пережив, то він почував, що оце саме те-пер підійшов до якогось небезпечного місця й що з ним щось мусить трапитись.

Він почував себе збитим із місця, зрушеним. Чув, що губить під собою ґрунт, він—нехолодний і негарячий...

Як отака, нехолодна й негаряча, людина, він не має собі спільників по своїх політичних переконан-нях і мусить бути самотнім серед знайомих, тікати від їх; як нехолодний і негарячий, він оце зараз покинув своє місце біля заручениці й утеряв її. Вона вже не любить його. Це він бачив по її очах, це він спостеріг по останньому стисканню руки, коли таким незвичайним робом покинув її хату, покинув її саму своєму супротивникові.

Він раптом підвівся й сів на ліжку.

Йти зараз туди назад... Сказати, що в його було в банку спішне діло й того він пішов.

Але це значить обманювати людей, виправдуватись перед людьми, яких він не поважає. Це не личить порядній людині. Нехай думають, що хочуть. Нехай і вона робить, що хоче. Прохати її кохання, вимолювати її спочуття він не буде. Для цього він занадто гордий. Жив до тридцяти трьох літ одиноким, житиме й далі. Зовсім не варт звязувати себе шлюбом. Зовсім не слід обмежувати свою волю, свої бажання чиїмись зовсім може невідповідними бажаннями. Кожен сам по собі.

Трублаєвич знов упав на спину й, заплющивши очі, потер собі рукою чоло. Там, під тим костяним черепком, товпились думки й він не міг їм дати ладу. В такі хвилини він звичайно брав яку-небудь книжку й читав її. Читав поки не стомлювались очі й голова не робилась обважнілою й нечутливою до того, що читав, і до того, про що раніш думав і що дратувало його.

І тепер він запалив світло й почав читати. Читав свій улюблений відділ у журналі—бібліографію—й робив зусилля, щоб зрозуміти про що говорить рецензент, і не міг присилувати себе до того, бо в голові снувались другі думки. Читав рецензію на вірші відомого декадента, пробігав очима уривки віршів, наведені в рецензії, й не міг спинити на їх своєї уваги, й тільки чув, як неодступно хтось такий говорив йому теж віршами:

У тридцять літ ти вже банкрот...
Ти—нехолодний, негарячий...

Трублаєвич читав довго. Передивився весь відділ, перегорнув другий і покинув книжку. Заснути-б, але спати ще рано. Устав із ліжка й почав ходити взад і вперед, із кутка в куток по своїй кімнаті.

У передній несміливо дзенькнув дзвоник і замовк. Через мить він задзеленьчав дужче. Хтось прийшов. Трублаєвич пішов одчиняти двері.

На порозі стояла запорошена снігом панна. Ішов чималий сніг, і було темно, і Трублаєвич зразу не пізнав, хто стоїть перед ним.

— Можна до вас на хвилинку зайти?

Тепер Трублаєвич пізнав, що це молода Дубраєвська.

— Можна, виходьте!—сказав він, протягаючи їй руку й даючи дорогу.

— Вибачайте, я тільки на єдину хвилинку!.. Тільки сказати вам одно слівце!—червоніючи й жмуричись проти світла, мов виправдувалась Дубраєвська.

— Нічого, нічого... Я дуже радий! Може роздягнетесь, бо в мене душно.

— Ні, я так.

Вона сіла на крісло, дістала з муфти хусточку й витерла обличчя.

— Сніг іде. Чисто всю обліпив. Ще на Михайлівській вулиці напав.

Трублаєвич почув солодкий запах талого снігу, й нерви його разом підтяглись.

— Це гарно, що сніг іде. Я люблю...

— Я до вас, Іване Михайловичу,—перебила його Дубраєвська,—забігла, щоб застерегти вас, що цю ніч має бути трус. Мені переказано, що в списку тих, кого мають обшукувати, стоїть і ваше прізвище.

Трублаєвич підвів угору брови.

— Невже?

— Справді!

— Що-ж, нехай ідуть. Спасибі, що перестерегли.

Дубраєвська встала, щоб іти, і простягла Трублаєвичеві руку.

— Чому так поспішаєтесь, посидьте трохи! Я буду радий,—казав той, задержуючи її теплу, вогку руку в своїй.—Я вас проведу.

Він почував вдячність до цієї дівчини, що, не вагаючись, увійшла в його холосту квартиру вночі, щоб

перестерегти його. Дубраєвська хвилину вагалась, мов їй не хотілось рушати з місця, але потім кріпко стиснула його руку й пішла до дверей.

— Ні, не можна, ніколи, я сама! Треба ще де-куди забігти.

Вона вийшла з темних сіней в темряву ночі, в якій вились м'які й легенькі сніжані метелики, й прудко пішла по тротуару туди, де на розі жовтою плямою світив лихтар. Трублаєвич вийшов на тротуар і дивився їй услід, аж поки вона не зникла за рогом. Сніг запорошував його й розтавав від його тепла. Він пішов у хату.

«Так от як, будуть трусить!.. Що-ж, їх сила, їх воля.. нехай!»—думав він, ходячи знов по хаті.

Він знав, що в його не було в домі нічого нелегального. Коли що з такого доходило до його рук, то він тим-же шляхом і збував його, яким воно приходило. Але були листи, яких він не дозволить нікому читати. То були листи від Люби. Перші признання.. перші мрії про щастя.. Їх не може ніхто читати окрім його. Вони йому дорогі, як частина його душі. Їх треба кудись сховати.

Але нащо вони тепер, коли його кохання пішло, мов весняна крига за водою? Знищити їх, щоб не було й спогаду!

Він одімкнув ящик у столі й дістав звідтіль пачку листів, перев'язану рожевою шовковою стрічкою.

«Яка сантиментальність! Немов справді якась панна влаштувала листи від безвусого корнета»,— подумав він і, не розв'язуючи, розірвав стрічку.

Пачка листів розсипалась. Він позбирав їх, поклав на стіл і почав перебирати.

Люба розгониста рука... Уривчасті слова... І той невимовний, чарівничий подих молодого, чистого, незрадженого кохання, що робить людей безумними, що робить їх героями, творить із їх святих.

«Серце моє, любий мій, коханий! Невже ти міг думати, що коли-б з тобою трапилось нещастя, про яке ти говорив, то я-б покинула тебе?.. Ніколи, до кінця віку цього не буде. Вір мені—де ти, там і я. Де мій любий, незрівняний, там і я з ним. О, який ти маловірний! О, який ти негарний, мій любий, мій коханий! Зацілюю тебе за це на смерть і воскрешу поцілунками. Хочеш?..»

Трублаєвич дочитав листа до кінця й поклав його окремо. Узяв другий. Пробіг його очима й замислився.

Десять літ уже, як він знає Любу, уперше побачив її. Тоді вона була в гімназії. Тоненька, струнка, з веселими, блискучими очима й густим чорним волоссям. Вона завжди червоніла, коли зустрічалась із ним, і він їй кланявся. Потім вона скінчила гімназію і була на курсах у Москві. З їх вона вернулась зовсім другою людиною рік назад. Стан її розвився й вирівнявся й хода її з прудкої й рвучкої стала плавкою й непохапливою, а очі немов загубили свій блиск. Але то так тільки здавалось. Вона тільки навчилась добре володіти собою: в тих очах жили блискавки, і Трублаєвич скоро їх побачив. Вони опалили його душу. Але вогонь спалахнув і в її душі, й вони скоро признались одно одному в коханні.

Трублаєвичеві здалось наймилішим і найдорожчим те, що коли він признався їй, що кохає її, вона просто, сміло й рішуче одмовила йому:

— І я тебе кохаю!

І засміялась.

І їхнє кохання було палке й шире. В маю місяці вони збирались одружитись. Але в останній час щось ніби пробігло проміж їх. Одміна визначалась ледве помітними дрібницями, але вона була. Трублаєвич чув її, але не міг підшукати їй причини. «Вогонь горить і згорає»,—говорив він собі.—«Так і наше кохання. Ніщо живе, що не застигло в холодні форми,

не може не одмінятись. Вона стала менше мене любити. Але за що? Де тому причина?»

Він не почував себе ні в чому винуватим проти неї. І він порішив спитати її про це. Свій замір він здійснив з тиждень назад.

Вони сковзались на коньках на річці. Лід був чистий і слизький по всьому просторі річки од берега до берега. Під берегом стояли обрубані ополонками пароплави й плескати, мов черепахи, баржі. За ними на горі стояв город, увесь зліплений з каменю, вибілений вапном і залитий рожевим одблиском холодної заграви. З другого боку виднілись острови у вечеровій млі. По льоду снували туди й сюди люди: пішки, на фургонах, на санях і на коньках. Тягли на санчатах очерет, сиділи біля ополонки з вудками й веселими зграями, як мошкара на зорі, кружлялись на коньках на улюблених місцях річки.

— Поїдьмо туди, вниз, до островів,—сказав Трублаєвич.

Вона, з червоними щоками, глянула блискучими очима туди, де показав Трублаєвич, у сизувату млу, й одмовила:

— Поїдьмо.

І вони, взявшись за руки, рушили в далечінь. Їхали мовчки й тільки коньки дружно різали лід і мов вимовляли:

— Тр-тр!..

— Тр-тр!..

Вітер злегенька посвистував у вухах і щипав за щоки, а вони летіли й летіли туди, до тих тумануватих берегів, де у млі манячили верби та будівлі й димарі лісопилки.

Мовчали.

— Любо!

— Що?

— Гарно?

— Гарно...

І знов замовчали. І обох їх обгортав якийсь чудний настрій, мов хотілось піднятись і полетіти, а в серці мов що лискотало. І здавалось, що їм усе по силі, що вони все можуть зробити, й немає їм перепон.

Принаймні так почував себе Трублаєвич.

— Любо!..

— Що?

— Ти любиш мене?

— Люблю...

— Так, як і раніш?

— Так, як і раніш...

— І більш нікого не любиш?

— І більш не люблю нікого...

Вона одмовляла його словами, мов крізь сон. Трублаєвич кріпше стиснув їй руку й почув ледве помітне відповідне її стискання. Їхали далі.

— Я, коли й умиратиму, то не забуду цього вечора,—сказав перегода Трублаєвич.

Люба нічого не відповіла. Загук десь на березі вечеровий гудок на якомусь заводі, і сиплуватий згук його розітнувся далеко-далеко на просторі річки й одізвався за островами.

— Чотири години.

Вона мовчала.

— Любо!

— Що?—спитала вона, як і раніш, не повертаючи до його голови й не одриваючи очей від далини.

— Глянь на мене.

Вона слух'яно перевела очі на його й осміхнулась, і мов яке проміння впало на струни його душі, й вони здригнулись.

Трублаєвич засміявся.

— Чого ти смієшся?

— Так. Того, що в цю мить щасливий.

Вона одвела очі від його й вони мов потемніли.

— Не питай мене ніколи про те.

— Про що?—спитав він, і тінь прокинулась в його погасаючій усмішці.

— Про те... про кохання!

— Чому так?

— Не треба.

— Ти цього хочеш?

— Хочу.

Вони замовкли. Острів уже був близько. Вони під'їхали до його й сіли під вербами на пні. Заграва погасала і з червоно-рожевої робилась сизо-червоною. Город був далеко й стояв немов під якоюсь хмарою. То топили на ніч труби. Десь близько несподівано тріснув у березі лід, і Трублаєвич і Люба здригнулись, але не сказали ні слова. Сивувата ворона, важко махаючи крилами, перелетіла з дальнього дерева на те, під яким вони сиділи, подивилась, переступаючи з лапи на лапу, на їх, крикнула: кра! й почала чистити об вітку свій дзюб.

— Поїдемо назад.

Устали й поїхали. Мовчали. І Трублаєвичеві здавалось, коли вони під'їхали до города, що як погас вечір, так погасло й у його душі щось дороге й любе.

Він тепер згадував цей вечір, а пальці його перебирали дорогі листки, дорогі й такі знайомі, бо кожен з їх він перечитував по десятку разів. Ось один рожевенький, він знає його зміст од слова до слова. І Трублаєвич розгорнув його й перечитав:

«Любий мій! Ти вчора мене дуже насмішив своїми спогадами, і я оце згадую й зараз сміюсь: «А-ну, господа демократи, йдіть сюди!..» Ох, оті наші педагоги! А ти знаєш, яку штуку викинув колись наш святий та божий Трубайло? Я тобі не розказувала? Ось слухай.

Коли я кінчала курс гімназії, то на масницю у нас був «вечір»—літературно-музикальний—і я читала Лермонтовське «Мцирі». Не хвалюсь, а кажуть, що читала дуже гарно. Ну, після аплодисментів і читання на bis, виходжу в коридор, а тут шкандибає Трубаїло. Підхопив мене під руку, потяг на кінець коридору й такі мені компліменти сипле, що я й ухам не вірю. Накінець каже: «знаєте що, давайте кинемо отут все й поїдемо на Кавказ!»—Чого?—«Я буду в лезгинів князем, а ви княгинею!»—Глянула на його, а в його на кінці носа жовта капля висить, а уші стримлять вище лисини, мов у осла. Ще, здається, й у руці понюшку тютюну між пальцями затиснув. Я як зарегочусь та від його. Отакий князь!»

Трублаєвич усміхнувся. Всі до неї пристають. І от тепер Зембулат. І усмішка разом зникла з його лица. Він згадав перестереження Дубраєвської. Зібрав листи до купи. Спалити їх!.. Але йому було жаль це зробити. А що, як він помиляється й Люба любить його, як і любила. І кому яке діло до його приватної, інтимної переписки? Хто має право лізти в його душу? Він нікого не пустить у свою хату.

І Трублаєвич поклав зовсім не пускати, коли придуть трусії, до себе в хату.

Було вже дуже пізно, і він чув, що може заснути. Роздягся й ліг спати, погасивши лампу. В хаті було тихо, і тільки було чути, як надворі іноді стукотить вітами стара акація об залізний дах.

Він уже став забуватись, коли почув, що стиха задзеленьчав дзвоник і хтось застукотів у парадні двері.

Трублаєвич схопився. Трусії!.. Але він їх не пустить.

Прислухався. Було тихо. Але хтось підійшов до вікна й постукав у віконницю.

— Хто там?—гукнув Трублаєвич, теж підходячи до вікна.

— Одчиніть! Вам телеграма!—гукнув хтось ізнадвору.

Від кого це може бути? Й Трублаєвич подумав, що це від сестри про матір, що в останній час нездужала. Телеграма могла бути й від брата з Манджурії, який був під Мукденом на передових позиціях і поки що було невідомо, чи живий він.

— Зараз!—гукнув Трублаєвич і, накинувши на себе ковдру, пішов одмикати двері.

Він повернув ключ у замку й трохи одчинив двері, але в цю хвилину щось навалилось на двері, брязнуло чимсь залізним, і в сіни ввалилось кілька чоловік.

Всі вони були в шинелях і озброєні...

IV

Другого дня Трублаєвич прийшов у банк нерано. Нічні незвані гості не дали йому виспатись, та він і не міг заснути після того, як випровадив їх.

— Вибачте, що дарма потурбували вас,—сказав на прощання офіцер, але листів Любиних не вернув йому, як він не прохав.

Розбитий і тілом, і душею, увіходив Трублаєвич у банк, непохапливо сходяв по східцях, дав швайцарові шапку й пальто і коли причесав перед дзеркалом волосся й уступив у темнуватий, зелений коридор з високою стелею, оздобленою горорізьбою, й побачив у йому банківських клієнтів, то в його разом промайнула думка: повернути назад і піти геть із банку,—піти світ-за-очі.

Але він не повернув назад, а пішов далі й із коридору увійшов у круглу, освітлену згори, зелену залу, де сиділи й ходили клієнти. Пішов за перегородку, що була зроблена з матового непрозорого скла й підковою попід вікнами обгортала залу. В їй були

пороблені квартирки, й над ними чорніли написи, в якій що можна зробити. За перегородкою сиділи служачі.

— А, Іване Михайловичу!.. Ви ще живі й на волі, а ми думали, що ви й не прийдете сьогодні! — гукнув йому назустріч сивий, присадкуватий чоловік, з великою низько вистриженою головою, голеною бородою й довгими вусами.

То був бухгалтер банку, Донда, або, як його звали в банку, — «наша Бульба», бо фігура його дуже нагадувала малюнки гоголівського Тараса Бульби. Але це був зовсім не вояка, і вславився він тим, що вже на шестидесятім році, спершу перочинним ножиком, а потім відповідним струментом, почав робити скрипки й тепер робив дуже гарні скрипки, що на їх митці не раз давали концерти.

— А ми думали, що вас не буде... ха-ха-ха!.. — сміявся Донда, дивлячись через окуляри на Трублаєвича, й очі його наповнились сльозами й почервоніли, мов він збирався заплакати, а вуси теліпались, мов пасма прядива, по його грудях.

— А ось бачите, прийшов.

— А знаєте, цю ніч половину города перетрусили! У Говорецьких був трус.

— Невже? — спитав, стрепенувшись, Трублаєвич.

— Найшли там якісь книжечки і Любов Миколайовну забрали. Ха-ха-ха!..

Донда знов зареготався. Але Трублаєвич на його за це не образився, бо знав, що цей чоловік сміється, навіть коли плаче.

— Взяли! Ха-ха-ха!.. А Миколи Петровича немає дома.

— Негарно зробили. Роботи зараз багато?..

— Та єсть трохи. Карпе Степановичу, що там у вас єсть? — гукнув Донда. — Ну, добре, я сам усе пороблю. Ідіть.

Донда без натяків догадався, що Трублаєвич піде до Говорецьких, і той мовчки стиснув йому пухку руку й пішов із банку.

Квартира Говорецьких була недалеко, й скоро він подзвонив у дзвоник. Одчинили не зразу. На запитання, чи дома стара пані, служниця сказала, що дома, але нездужає. Він пішов до залі.

Там був скрізь непорядок. Валялись на вікнах і на помості книжки й ноти, у двох місцях були обідрані обої, у кріслах—підпорота оббивка...

Трублаєвич стиснув зуби. Хотів сісти, бо почував себе розбитим, але було гидко сідати й він став до вікна. Йому здавалось, неначе в цій квартирі трапилось велике нещастя,—хтось умер наглою смертю.

Згодом вийшла, обтираючи очі хустиною, Говорецька. Трублаєвич мовчки поцілував її вогку від сліз руку, й вона важко сіла на обідране крісло.

— Пропала Люба!.. Забрали.

Трублаєвич почав її уговорювати, що як забрали, то ще не велика біда, випустять. Тепер багато забирають, бо такий час небезпечний. От і його трусили, і других, і декого забрали.

Але Говорецька не хотіла й слухати умовлянь. Вона говорила про дочку так, мов уже не можна було її вернути.

— Боже, а сором який!.. У тюрмі, з ворами, з злодіями!.. А що скаже батько, як приїде й дізнається про все?.. Що скаже весь город? Та в нас-же й у роду того не було, щоб по тюрмах сидіти!.. А то дівчина й між розбійників!

Вона залилась ревними сльозами.

— І за що? Знайшли там якусь книжку, та не схотіла їм оддати своїх листів!..

— Яких?—спитав Трублаєвич.

— Там пачка була в неї якихсь зеленуватих...

То були листи від його.

— Так вона не дала їх?

— Не дала. Каже, краще я піду в тюрму, ніж ви будете в мою душу залазити. Так з листами й забрали її.

Серце Трублаєвича облилось кров'ю: горда дівчина згодилась іти краще в тюрму, ніж видати тайну свого серця. І зовсім марно. Бо він видав її тайну тим-же нечистим людям. Вони знають її. Може тепер саме читають ті ніжні, ті святі признання. «О, проклятий, чом ти не попалив їх!.. Чом ти не проковтнув і не подавився ними!»—з відчайнним кричав він собі в душі й, запустивши руки в виски, рвонув себе за волосся.

— І немає батька й нікого немає, хто-б заступився, хто поклопотався-б! Може-б її вернули... може-б кому що-небудь дати, або пообіщати...

Мати знов залилася сльозами.

Трублаєвич підійшов до неї.

— Віро Степанівно, я зараз піду туди й доложу всього, щоб побачитись із Любою.

Він попрощався й вийшов.

Іти туди, побачити її, утішити і домагатись, щоб її ослобонили. Він повернув за ріг і пішов вгору, туди, де край города стояла тюрма. Хотів узяти візника, але роздумав: йому треба зібратись з думками, надумати, як здійснити свій замір. І він пішов пішки.

Ніколи він не був у тюрмі й бачив її тільки здалека. Бачив вартових біля неї з рушницями, і його лякала її кам'яна громада з невеличкими вікнами й високими мурами. Здавалося, що там немає живих людей, а тільки мертві. І білі кам'яні башти по углах здавались за вартових, що стерегли той мертвий, кам'яний спокій.

Як доступитись туди?

Тепер він усією істотою своєю чув, що там, у тій кам'яній тюрні, сидять живі люди, там сидить найдорожча йому людина, і тому він повинен іти туди й добиватись, щоб його пустили. Що він буде робить, що говоритиме, він не думав про те.

В тюрмі йому сказали, що для того, щоб побачитися з ким із узників, треба мати дозвіл від прокурора. І він знов пішов у город. Взяв візника й довго їздив по городу, шукаючи прокурора, бо дома його не застав.

Він його стрів на вулиці і прохав, і умоляв кілька часу, поки той дав йому дозвіл пройти в тюрму. Від його дізнався, що цю ніч арештовано й Зембулата й ще декого.

З пропуском од прокурора він вільно пройшов у тюрму. Його перевели через чималий двір і ввели в саму тюрму. Там по побитих, вимощених камінем східцях, низькими переходами, мов у печерах київських, він піднявся на другий поверх, і його ввели в невелику кімнату. Тут мусив ждати.

Ждав довго. В тюрмі було тихо, мов у склепу. Він устиг уже й посидіти, й попрочитувати розвішані по стінах «правила», й стояв біля вікна спиною до дверей, як увійшла Люба.

Вона була така сама, як і завжди, тільки очі її немов поблискували більше й під ними злегка визначились жовті круги.

Вони привітались мовчки. Стражник став біля дверей. Обоє не могли почати розмови й почували себе ніяково.

— Віра Степанівна,—нарешті сказав Трублаєвич,—послала мене... Властиво не послала, а я сам визвався побачити вас, бо вона дуже побивається...

— Нічого їй дуже побиватись!..—холодно завважила Люба.

Розмова увірвалась, не зав'язавшись. Люба дивилася в куток. Стражник стояв біля дверей і дивився на їх.

— Може вам чого треба?

Люба не зразу відповіла.

— Подушку треба та білля,—знехотя сказала вона.

Знов мовчанка.

— А вас не зайняли?

— Ні, були.

— Нічого не взяли?

Трублаєвич насупив брови.

— Листи... ваші взяли.

— Як?—скрикнула Люба.—Ви їх дали?..

— Дав.

Сльози затримтіли наї ї віях, і легкі корчі пробігли побіля вуст. Але вона скоро оправилась і, з завзяттям крутнувши головою, вимовила твердо:

— Добре!

В тому слові Трублаєвич почув для себе щось вороже й непохитне.

— У кого ще були?

— Були у багатьох, але в кого саме,—не знаю. Зембулата взяли...

Люба тільки зморгнула повіками. І знов обоє замовкли. Стражник переступив з ноги на ногу. Це нагадало Трублаєвичеві, що час, даний на розмову, може скоро скінчитись, і він заговорив перший.

— Ми будемо добиватись, щоб вас пустили на поруки. Через два дні приїде Микола Петрович і ми його направимо до губернатора.

— Не треба. Тепер і так скоро випустять,—рішуче відповіла Люба, мов зважившись на щось.—Тепер нічого критись. Все одно прочитали...

Трублаєвич догадався, що вона говорить про листи, й йому стало тяжко й соромно за себе, за свій

вчинок. Він хотів оправдатись, але Люба, мов читаючи його думки, махнула рукою:

— Нічого не треба!.. Скажіть мамі, нехай не турбується.

Вона підвелась із лави.

— Прощайте. Спасибі, що не забули,—холодно сказала вона й пішла до дверей.

Трублаєвич хотів остановити її, розказати їй все, все, але не наважився. І що він міг сказати їй, коли чув, що безодня, яка в останні часи почала показуватись між ними, разом роздалась у боки і він опинився на одній її березі, а вона на другому. Він почував, що останні нитки, які звязували їх, розпадаються, мов перепалені вогнем.. І він вийшов з тюрми знесилений і невтішний.

Із степу, від кладовища, дув холодний вітер і гнав сніг у город. Він повернув і пішов за вітром. І коли дивився на сірі помішані з пилом сніжані хвилики, що бігли поперед його, то йому здавалось, що то доля заносить кудись геть все, що він мав дорогого, все, що він знав лютого,—заносить його недавнє минуле. І йому було жалко його, але, навдивовижу самому собі, він був спокійний, мабуть того, що не почував себе в тім, що сталось, винуватим, і знав, що того, що сталось, вернути не можна. Тільки в душі була пустота.

— Ну, що-ж? Як так, то й так!..—сказав він уголос, протиснувши палицею мерзлу землю, і те протиснення озвалось болем на його серці.

Він ішов знайомими вулицями, зустрічався з знайомими людьми, вітався з ними, але нічого того не помічав. Йому здавалось, що неначе скрізь було пусто й пустіше всього в його душі.

— Перша телеграма від генерала Ліневича!.. Тисячу японців взято в полон!—гукали телеграмщики, нав'язуючи телеграми прохожим.

Він прийшов до Говорецьких, розказав матері все, тільки нічого не сказав про листи, й вона по-прохала добути їй на завтра дозвіл побачитись із дочкою, щоб передати їй деякі речі. Він обіщав.

Дізнавшись, що він не їв нічого зранку, Говорецька запрохала його поїсти чого-небудь, але він odmовився, бо йому здавалося, що в цьому домі не піде в його горло ніякий шматок хліба.

Вийшовши з дому, повернув був, щоб іти на свою квартиру, але потім пішов назад, далі вниз, туди де була річка. Йому хотілось простору, бажалось безлюддя, щоб зостатись самому з собою, з своєю пустотою в душі, з своїм горем.

Він не обманював себе. Хоч не було сказано останнього слова, він чув, що з Любою в їх усе покинуто. Серце її дано другому, тому, хто вкупі з нею сидить там. Це він зрозумів по тому, як вона зморгнула повіками, коли почула, що й Зембулата забрано... Що-ж, тепер і йому зостається тільки вирвати з корінем із свого серця всякі почуття до неї, вигнати з думки всякі спогади про неї, забути її. Але хіба це можна зробити?.. Коли вона стоїть перед його очима, коли вона мовчки докоряє його!

За що? Він ні в чому не винен перед нею. Вона винна, вона зрадниця! Вона обманула його. Вона ніколи не любила його, ніколи, то все була тільки омана!..

Омана?.. Ні! Він знає, що то була не омана. Він знає, що то була правда, вона кохала його, його, самотнього, самотнього, що не мав друзів, не мав спільників у своїх думках і переконаннях, його—нехолодного, негарячого!..

При цій думці вся жовч прокинулася у серці Трублаєвича. «За те що ти нехолодний і негарячий, вона й викинула тебе з свого серця!..»—подумав він.— «Бо вона гаряча, бо їй треба гарячого».

Він засміявся. І непристойні думки мимохить виринули з темних закутків його душі і стали перед його уявою, й дратували його. І від їх було боляче Трублаєвичеві й гидко, й соромно, але він не гнав їх. Йому хотілось принизити себе докраю, зробити якусь гидотність. Бо він ненавидів себе. Він уявляв Любу й Зембулата у неможливих соромливих позах, примушував їх своєю думкою робити гидотні вчинки, він глузував над ними, і в той-же час почував, що глузує над собою...

Він уже був на річці, на льоду. Вітер переганяв по слизькій кризі сніжані хвилі, розпорошував їх і знов збирав. Трублаєвич ішов по набитій колесами й кіньми дорозі, бо без дороги йти було слизько. По дорозі стругоніли хургони, самотужки люди тягли з островів на санчатах очерет. Розминався з ними і йшов далі. Перейшов річку. Дорога пішла по протоку між островами. По берегах, і з одного боку і з другого, стояли верби й очерети й шуміли на вітрі. Але Трублаєвич не вслухався в той шум. Він шукав самоти, шукав забуття... Помітив ліворуч невеличку протоку й повернув туди. Йшов довго вже без думок, без бажань, тільки з тягарем у серці, й сів на берег.

Тепер він почув, як шумлять плавні, хоч і не вслухався в їх гомін. Його думка мов застигла, затужавіла в голові, а він застиг на цьому місці. А навколо йшов шелест і гомін, і свист, і шарудіння, й тонкі нотки самотного плачу. Вітер оживив мертві плавні, й вони жили мрійним, ефемерним життям. І в тому житті було багато такого, що наводило на думки й надавало настрою.

Трублаєвич сидів і нічого не думав, і спершу нічого не чув. Потім несамохить почав у безмежному морі згуків помічати окремі згуки й прислухатись до їх.

Все живе, все шумить. Кожному в світі є своє місце й своя доля. І кожне має право на свою долю... на свою, яка-б вона не була! Ніхто не винен у тім, який він єсть, бо не сам він зробив себе таким, а життя. Хіба винна ота зламана очеретина, що так ревно стогне, так із притиском плаче, коли дужче подме вітер? Хіба вона винувата в тім, що вона тужить, а не шепоче весело, мов молода дівчина, не шамкає задоволено, як стара беззуба бабуся? Її зламано, її зім'ято, скалічено. Але вона хоче жити і має право на те, і єсть їй місце в оцих плавнях, і мусить бути.

Так і чоловік. Хто-б він не був, які-б не мав розум і переконання, він має право на їх, і ніхто не властен їх у його виривати. І ніхто не має права катувати його за їх, нав'язувати йому свої думки, свої бажання, свої закони. Ніхто не має. Кожен сам по собі і всі вкупі. Як оці плавні. Скільки в них дисонансів, скільки, здається, зайвого, непотрібного в окремих згуках, а з усього вкупі складається гармонія—широка й велична, як сама природа. Як мати-природа. Єсть у неї для всіх місце, для всіх єсть теплий промінь—і в землі, й над землею, і в воді, й там, у тій блакиті.

Трублаєвич глянув угору. Там, проти його хмари розійшлись на хвилину, й на його глянуло синє безоднє небо. «То око вічності»,—подумав він. Посидів ще і встав.

Хотів іти, але почув, що з того краю протоки, куди він не проходив, до його доносяться голоси. Він пождав. То чоловік і жінка тягли кожне собі санки, горою накладені очеретом. Тягти по слизькому льоду було важко. Вони порівнялись із Трублаєвичем і привітались.

— Давайте я підсоблю вам,—сказав Трублаєвич і взявся за мотузок.

— Не треба, не треба!.. Я сама...

— Нічого. Мені все одно туди-ж іти.

Вони везли сани вдвох. Баба була стара й тяжко дихала з натуги.

— Чого-ж це ви сами возите очерет? Хіба у вас немає нікого молодшого? — спитав Трублаєвич.

— Єсть син, та дома немає.

— А деж він?

— На війні. Остались сами. Може й убито давно... Кажуть, багато людей побито, сила!.. В-осени ще як написав, та й досі нічого не чути.

— Кажуть, що скоро замирення буде. — сказав, спиняючись, дід і почав розмахувати руками й бити ними себе по грудях і підплеччях, як роблять у холоди рибалки. — А морозець гаки добрячий!

— Ви рибалка? — спитав Трублаєвич.

— І рибалка, і швець, і на лісопилці коли роблю. Треба-ж хліб добувати! Та от сили немає. А діти не помагають. Кожне норовить собі... Коли-б земелька хоч була, може в аренду або з копи віддав, то був-би хліб, а то нічого немає. Оце нарубаєш очерету та хату протопиш, а то чисто хоч сядь та й замерзай голодний!

— Кажуть, що Порт-Артур жиди японцям віддали, чи правда цьому? — запитався, трохи помовчавши, дід: — Вредне зілля, каторжні. Їх-би з половини зивішати!

— За що?

— Е!.. У їх уся причина. Через їх і в нас хліба немає!

Дід був балакучий і мав темну голову. Він усі біди приводив від жидів. Коли Трублаєвич хотів переконати його в цім, то він тільки махнув рукою.

— Знаємо їх!.. От і архірей на Воздвиження казав, що в їх уся штука, що вони й сина божого розіп'яли.

Трублаєвич вивіз із бабою сани на ширшу протоку й повернув по їй в город, покинувши старих.

«Ось вона темнота, що б'ється з-за шматка хліба весь вік! Ось ті поламані сухі очеретини, що отам шуруділи в плавнях... Пошарудять і зникнуть із своїми ділами, з своїми думками й турботами. Замість їх виростуть весною нові очеретини й загудуть свої пісні. А ці нехай доживають свій час, поки не згорять у огні, або не занесе їх весняна повідь»,— думав Трублаєвич, ідучи по льоду.

До його доносились із очеретів людські голоси, а попереду було чути гуки й веселий сміх. То назустріч йому їхала на коньках купа молодіжжі—хлопців і панночок. Між їх він помітив і Дубраєвську. Вони привітались.

— Повертаймо назад!—гукала вона.—Проведемо Івана Михайловича, щоб його вовки не з'їли!..

— Де тут візьмуться вовки? Тут і зайців немає,— засміявся він.

— Зайці єсть. Коли-б ви знали, як учора жандарми декого поперелякували!

Вона засміялась, дивлячись на Трублаєвича, й тепер, на вітрі, на морозі, червона й свіжа, вона здалась йому непоганою з себе. Русяве волосся її маяло по вітру, коротка тепла кохта туго облипала коло її стрункого стану, а невеликі ноги в гетрах моторно рухались туди й сюди, й вона вилась коло Трублаєвича, як метелик. Він знав, що вона давно закохана в його, й тепер це знаття приємно зогріло його серце: єсть-же така людина, що любить його, любить, не дивлячись на те, що він ніколи не звертав на неї своєї уваги.

Він хотів сказати їй щось гарне, люб'язне й не міг. Спомин про Любу раптом пронизав його мозок і болем одізвався в серці. Він припинився.

— Чого-ж ви стаєте?—спитала Дубраєвська, в'ючись біля його й виробляючи круги й дуги.—Ходіте далі, там кращий лід.

— Соломіє Францевно, скажіть мені по-щирості: вам жалко Любов Миколаївну?

Дубраєвська спинилась, здивовано підвела брови, мов не розуміючи того, про що він питає, потім разом труснула волоссям і зареготалась, повернувшись, мов дзиґа, на однім місці.

— Дуже жалко! — сказала вона, сміючись. — А проте... не дуже.

— Чому так?

— Вона... вона там не сама!..

— Як?

— А так! Ідім далі.

І вона поїхала вперед, оглядаючись на його й мов манячи за собою.

Хоч Трублаєвич і знав, на що вона натякнула, але якийсь болюче почуття вимагало, щоб вона сказала просто те, що думає вона, те, що думає він. Здавалось, що коли колупне болючу рану, то вона менше буде щеміти.

Він знов перепитав її, але вона не сказала й тікала від його, а потім знов прилітала, мов бджола, й вилась навколо його.

Додому Трублаєвич вернувся коли вже смеркалось, і почував себе розбитим, знесиленим, але спокійним. Довга прогулка, свіже повітря, люди—утихомирили його нерви, угамували думки. Тільки десь глибоко, під серцем, він немов почував невелику, але глибоку рану, і з неї слизилась кров—потиху, помалу...

Потиху, помалу, як іде час.

V

Другого дня Трублаєвич пішов до банку дуже рано. Він застав там тільки Донду. Донда ходив по всіх кімнатах банку без піджака, в одній жилетці й щось собі мугикав, веселий і задоволений. Побачивши

Трублаєвича, він скорою ходою з щасливою усмішкою підійшов до його:

— А ви знаєте, ха-ха-ха... учора я закінчив шістдесят четверту скрипку! От скрипочка, скажу вам!.. Ге, такої тут ніде й близько немає!

Він був дуже щасливий своєю роботою.

Трублаєвич глянув на його й собі усміхнувся: як мало іноді треба людині, щоб вона почувала себе щасливою. Ця стара ситенька дитина має добру кватирю від банку. Відбирає уже може літ сорок добру плату. Ніяких пригод у його не було в сім'ї, ніякі громадські справи ніколи не змарнували й каплі його спокійної крові. Він завжди рівний, привітний. А коли в його життя вірвався зовсім випадково зайвий промінь сонця, коли він побачив сам і другі визнали, що він майстер що до скрипок, то чаша життя його наповнилась ущертъ. Тепер кожна капелька, що падала туди,—кожна нова скрипка—примушувала радісно здригатись увесь поверх тієї повної чаші.

Трублаєвич усміхнувся і, щоб ще побільшити задоволення Донди, сказав:

— Ану, покажіть шістдесят четверту!

— Ха-ха-ха!.. — засміявся Донда, підморгнув і прудко побіг у нижчий поверх, де була його кватиря, по скрипку.

Через хвилину він вертався вже з скрипкою й лучком. Він ніс їх, одставивши від себе, мов яку святиню.

— От попробуйте, який тон!—гукав він ще з коридора. — На що вам... ха ха-ха... Страдиваріус.

— Ну, це я давно знаю, що ви за пояс заткнули Страдиваріуса,—в тон йому відмовив Трублаєвич і взяв і випробував скрипку.

Скрипка була гарна, й радості Донди не було кінця.

Трублаєвич подякував йому за те, що він учора робив за його, але Донда тільки махав руками: він ладен був-би що-дня робити його роботу, аби йому вдавались такі скрипки.

— Ех, яку я тепер скрипочку зроблю... з загра-ничного дерева. Там така в мене ялинка єсть, як золото: жилка до жилки! І тепер як скло дзвенить.

Він із замилюванням підвів очі, мов бачив перед собою яку чарівницю, коханку свою.

В серці Трублаєвича ворухнулась заздрість: який щасливий чоловік, цей Донда!

— А чули... ха-ха ха.. що вчора сталося у зем-ському зібранні? — раптом обернувся до його Донда.

— А що?

— Не чули? Ха-ха-ха!..

Донда весь аж затрусився від реготу й присів.

— Чудасія!.. Мій Шура вернувся ввечері й роз-казував: гласних били!.. Ха-ха-ха!..

Донда засміявся ще дужче, мов розказував про щось надзвичайно смішне й веселе.

— Що ви кажете? Цього не може бути!

— Правда! Правда, голубчику!.. Скінчилось зі-брання, поїхали земці за губернатором, щоб закрити засідання, а ми ждемо: «Потривайте, щось та буде, — так не обійдеться!..» Ну, приїхав губернатор, закрити зібрання й поїхав. Гласні шу-шу шу-шу!—і почали виходити... Стали, каже, й ми виходити. Спускаємося з хор, коли біжить назад знадвору один гласний, без шапки, й кров із носа дзюрчить.—«Там—кри-чить—б'ють!»

Трублаєвич хотів спинити Донду й сказати, що все це вигадки, але згадав, як позавчора у сквері били студентів, і подумав, що й справді така нечу-вана подія може статися під цей час.

— Гласні поодягались і гуртом сунулись на двір Попереду Жигмонт... Знаєте, там такий здоровий,

вусатий панюга. Ну, ха-ха-ха-ха!.. як вийшли вони, а там надворі, біля виходу, стоять золоторотці, та як кинуться зразу на Жигмонта та других!.. Ті кричать: поліція! поліція!.. А її, ха-ха, немає! Кажуть, поліціймейстер сказав: «не пустили поліції в залу зібрання, то не буде її й біля зали». Молодчина!..

— Ні, це гидотний вчинок.

— Чого? Пхе!.. Тепер такі часи, що нічого не розбереш. Ну, а тут де не візьмись козаки, та як почали шмагати і праворуч і ліворуч, разом усіх розігнали. Кажуть і золоторотцям всипали, й декому з гласних ускочило, та й нашим хлопцям теж. Бурдзинкевичеві губу розбили. А Шурка якимось проскочив!.. Он як! Кажуть, що це все Бабаков орудує. Як вам подобається, га?..

— Зовсім мені не подобається, Захаре Микитовичу. На що це похоже? Там на Сході війна, нас б'ють японці, а тут ми сами заводимо усобицю!

— Я, по совісті, так і не розумію, з-за чого все це твориться,—сказав Донда і здвигнув плечима.— Жили собі тихо, сумирно, й жили-б так. А то ні, давай там усякі сходи збирати, спілки заводити, з'їзди скликати!.. От мене закликали на з'їзд бухгалтерів. Ну, звичайно, я не поїхав. Не бачив я з'їздів!..

І справді, він нічого не розумів з того, що творилося навкруги. Трублаєвич почитав зайвим розтовкмачувати йому: все одно нічого не зрозуміє.

Уже почали сходитись служачі. Появились і клієнти. Донда одяг піджак. Починався робочий день. Хтось стиха постукав у одну з кватирок перегородки:

— Секретаря можна бачити?

То питали Трублаєвича, і він пішов туди, на своє місце, і взявся за свою звичайну роботу.

Усе було знайоме йому і все чуже, і тепер занадто здавалось дрібним і непотрібним. Якісь там дисконти, інкасування, дебетування, кредитування в

той час, коли кожен нерв життя здригається, й воно хвилюється й кидається, як розлючене море. Грошові крамарські справи в той час, коли в степах і горах Манджурії й скрізь по городах і селах ще недавно сонної Росії рішається її доля. Але він знав, що й без цих дисконтів, інкасувань, дебетувань та кредитувань і всяких других акцій не можна обійтись, і писав, і підписував білі і розквітчані фарбами папірці й передавав їх другим.

Розносили чай. Принесли пошту й дали листа Трублаєвичеві. Він глянув і впізнав руку сестри. Це вже на шім тижні другий лист. Острах ворухнувся в його серці, але він узяв і зразу розірвав конверт: щоб там не було, все одно треба знати.

Він боявся, що в листі буде звістка, що брата вбито або покалічено під Мукденом, чи що мати при смерті, і йому треба їхати до неї. І мало в чому помилився.

Сестра писала, щоб він їхав додому. Звісток від брата немає. Мати приказує їй що-дня перебирати свої газети й сусідські й перечитувати звістки про забитих і ранених офіцерів. Вона певна, що його забито, бачить його в снах і сама звелась ні на що. Вже сама не ходить і тільки сидить у кріслі. А навколо бунтують мужики. Рубають у панських лісах дерева, беруть із клунь немолочений хліб і солому. Вчора і в їхньому саду зрубали дві груші й яблуню. Наймит нахваляється, що пустить хутір за вітром.

Трублаєвич прочитав листа, згорнув його, як він був, і поклав у бокову кешеню. Їхати треба неодмінно. Він уже чотири роки не бачив матери, й тоді вона була слаба, а тепер і подавно. І коли він уявив собі, як вона сидить у кріслі, слухає списки убитих і плаче, то йому до болю стало жаль її. Він, черствий і егоїстичний, в останні роки немов забув про неї: живе десь на хуторі мати, грошей від його не вимагає,

значить, ні в чім не нуждається. Він почував себе самотнім і ні від кого незалежним, а тепер побачив і почув, що в його єсть рідні, котрим він повинен допомогти.

Але як, чим саме?

Поїхати туди неважко, а там що він буде робити? Чим він утішить матір, що він скаже тому парубкові-наймитові, що нахваляється спалити хутір, тим мужикам, що порубали дерева в саду?

Але думки його перебивали банківські клієнти. І він розмовляв з ними, писав і підписував папери, а сам думав усе про те, що йому робить. З досадою признався тепер, що й він сам, і всі його знайомі, так звані ліберальні люди, легко порішали на словах, сидячи в теплих кватирях, усякі питання—й соціальні й політичні. Спорили, змагались з-за головних думок, і ніколи їм не доводилось ставати на справжній, реальний ґрунт. І люди в їхній уяві ділились на два нерівні стани: один—то народ, демократія, пролетаріят, і другий—панство, бюрократія, буржуазія. Перші були чисті й непорочні ангели, а другі уявлялись, як гидотні гадини, достойні тільки того, щоб усіх винищити. І от тепер ангели б'ють земців, грабують панів, винищують ліси й сади й збираються палити нікчемний хуторець, із старою людиною, що ступила вже, може, на божу путь.

Де-ж правда, як розібратись у цій плутанині?

Трублаєвич думав про це й не міг розібратись у своїх думках. Тільки почував, що тут єсть якесь тяжке непорозуміння.

Він порішив прохати відпуску й їхати до матери. Устав, щоб підійти до Донди й порадитись із ним, як бути з відпуском, як почув скрипучий жіночий голос. Мов сорока заскрекотала:

— Іване Михайловичу!.. Іване Михайловичу!.. На хвилинку!.. Ось ідіть сюди.

Трублаєвич нехотя вернувся назад. Його кликала пані Валер'янова. Як тільки він забачив її, йому здалось, що він чує запах аптеки, бо від цієї пані завжди пахло всякими аптечними препаратами, й саме прізвище її нагадувало про ліки. Вона глitala їх без усякої міри, уся пропахалась ними й була надзвичайно нервова. Говорила вона прудко, мов горох сипала, з усякими кивами й моргами, і вважала себе дуже вродливою. Їй здавалось, що всі мужчини повинні бути зачаровані нею. Вона підприскувала собі під шкуру морфії.

— Я до вас з петицією... чи то з протестом. Сподіваюсь, що ви допоможете мені зібрати підписи в банку. Ви сами побачите, я уже збрала з сотню підписів, хочу зібрати тисячу, і пошлемо протест губернаторові, а копію з його—в «Сын Отечества». Ради бога, хіба так далі можна жити? Чернь б'є інтелігенцію, б'ють земських гласних, а поліція дивиться на це крізь пальці! Коли так, то ми згвалтуємо всю Росію!

Вона говорила багато й палко, а Трублаєвич узяв протест і читав його. Продивився підписи. Там було багато знайомих.

— Ви хочете мого підпису? Ну, ось він.

Він узяв перо й підписався.

— Не тільки ваш підпис мені потрібен, але й других ваших... Але ось ще один... адрес... — Вона закопалась у своїй величезній торбі. — Сподіваюсь, що підпишете! Це вже ні на що не похоже! Ви знаєте, що роблять Дубраєвські, мати й дочка?

І, не давши Трублаєвичеві сказати й слова, вона затараторила далі.

— Ви тільки подумайте, яка гидота: стара Дубраєвська служить у тайній поліції й повидавала їй усіх наших!

Валер'янова, широко розкривши очі й підвівши вгору брови, понизила голос і пошепки забалакала далі:

— Ви-ж знаєте, скрізь були труси!.. Любочку Говорецьку, Зембулата, Паливоду, Чабаненка й других позабирали. Усіх трусили по її списку. І знаєте, їй учора за це вночі вибили усі до одні-ісінького вікна! А хто?

Валер'янова аж голову всунула в квартиру, щоб казати тихше, щоб ніхто її не почув, і вся розцвіла в задоволену усмішку.

— Наша молодіж їй оту штуку вчинила!.. Нехай знає! А от ми тепер хочемо піднести їй «сочувственный адрес»! Білогруд скомпонував. Читайте та підписуйте.

— Цього я не буду читати й не підпишу.— сухо відповів їй Трублаєвич.

— Чому?

— Того, що це недостойно порядних людей.

Валер'янова відскочила від віконця, мов опечена.

— Як так?..

— Насамперед, де докази, що Дубраєвська шпиг? Це—сплітка. Потім, хоч-би й справді вона була така, як ви кажете, то не слід було робити насильства над нею. Ви тільки-що давали мені підписувати протест проти насильства черні над земцями, а тут сами його робите та ще лицемірно прикриваєтесь, складаєте якийсь «сочувственный адрес»!..

— Ви не підпишете?—коротко спитала, стемнівши в лиці, Валер'янова.

— Ні!

— Другі підпишуть!

— Шкода буде.

Вона похапливо забрала папери, свою торбу й пішла до других банківських службовців. Дехто підписував і той і другий папір—більшість ледве пробігши очима, другі не підписували ні того, ні другого.

Донда, коли Валер'янова підійшла до його, замахав руками:

— Бог з ними, з протестами та петиціями!.. Я зроду їх не підписував і підписувати не буду.

— Чому так?

Донда тільки крякнув: а!.. й махнув рукою.

— Тут і банківські папери набридло підписувати!..

Остання звістка, що Дубраєвській побили вікна, дуже стурбувала Трублаєвича. Тут, на його думку, було якесь непорозуміння. Стара Дубраєвська дуже зла на язик, і в неї половина города ворогів, але щоб вона робила те, що про неї кажуть, цього він допустити не міг. Він розпитався поміж своїх банківців і дізнався, що це сталося з того, що молода Дубраєвська в вечір перед трусом перестерігала де-кого з знайомих. Казали, що вона ще має серце й, довідавшись про материн замір і прочитавши її список, потай від неї сказала про трус декому.

Вислухавши таке, Трублаєвич порішив, що тут «своя своїх не познаша». Він добре знав, яких переконань держались Дубраєвські, і догадувався, якими шляхами до їх дійшла звістка про замір трусів. Там, відкіля виїздять уночі на роботу, був один чоловік, який міг їх перестерегти й раніше перестерігав. І замість подяки, їм свої-ж б'ють вікна й складають гидотний «адрес».

Трублаєвич із банку пішов до Дубраєвських і застав дома тільки матір. Вона була розлючена, мов оса, і злість її не мала впину. Вона лютувала й на тих, хто наробив їй сорому, й на дочку, що по своїй м'якосердості пішла по городу робити перестереження, не сказавши їй про те.

— Нехай-би їх усіх позабирали, жалю було-б мало!..— говорила вона й так перебирала всіх знайомих, які мали звязок з її пригодою, що Трублаєвичеві стало моторошно. І він подумав, що коли ще їй пришлють «адрес», то вона з злоти може перейти границю й справді наробити багато дечого негарного.

Запевнивши її, що тут якийсь непорозуміння й що якось усе налагодиться й виясниться, він од неї пішов до Білогруда. Довго розмовляв і змагався з ним і на-решті таки умовив знищити той адрес, що носила по городу Валер'янова, й оставити справу так, як вона єсть, сподіваючись, що помалу все виясниться само собою.

Смерком, як Трублаєвич ще спав після обід, його збудили. Хотів бачити його Микола Петрович, Любин батько. Він тільки-що вернувся додому й дізнався про пригоду з Любою.

Він був докраю стурбований і такий, неначе десь у подорожі розгубив усі свої думки, всю свою снагу, й зосталась при ньому тільки звичка згорда й поважно держати себе. У цій формі він з давніх-давен зату-жавів і зразу вивести з неї його було не можна.

— Що-ж це таке?.. Скажіть мені, що-ж це таке, коли вже не тільки там по жидівських закапелках хапають усяку там... ну, всяке ка-зна-що, а от заби-рають... і мою дочку!..—кинувся він до Трублаєвича.

Той утихомирював його. Додавав багато зусилля, щоб вияснити йому стан речей. Але Микола Петрович ніяк не міг зрозуміти, що в тюрму попадають не тільки за злодійства, що туди може попасти людина не тільки з «жидівських закапелків», але й з хати віце-дирек-тора банку... Він сперечався й доказував, що коли «жидова» і «всяка там голота» може бути незадово-лена сучасним станом, то яке діло до цього його дочці?.. Хіба він пошкодував що для неї? Хіба в неї чого-небудь не вистачало?

— Чого їй треба було?.. Птичого молока хіба!.. І не подумала, якого то вона сорому може наробити батькові, матері. О, діти, діти!

Коли Микола Петрович трохи заспокоївся, то пояснив, що прийшов до його, щоб завтра вкупі по-їхати до Люби. Мати сама не зуміла побачитися

з нею й досі їй нічого не передали, ні білизни: ні подушки, ні чаю й сахару.

Трублаєвич розказав йому, що й як треба зробити, і хотів ухилитися, щоб не їхати до тюрми вдруге. Йому важко було знов зустрітися з Любою й сили не було все зараз сказати Миколі Петровичу, кинути на його голову ще одну цеглину. Важко було сказати, що в їх із Любою все порвано, бо десь у глибині душі ще таїлась надія, що він помиляється, що все може знов налагодитись на попередній лад.

І він згодився їхати з Миколою Петровичем.

Як тільки той почув про це, зараз-же одмінився й зробився далеко спокійнішим. «Він, сердега, боявся сам піти в той замок, не знав, як досягнути туди», — подумав Трублаєвич, і гірке почуття опанувало ним: які ці вгодовані добродії величні та пишні, коли сидять у своїх директорських кріслах і підписують написані рукою служачого й обмірковані його мозком папери, й які вони мізерні, коли доведеться їм самим стати віч-на-віч із незнайомим випадком десь за стінами банку, за стінами власної оселі!

Випровадивши гостя, Трублаєвич задумався, як йому бути.

Останнього слова ще не сказано, але воно мусить бути сказане. Коли вона його не любить, він повинен це знати, він повинен про це почути з її вуст прямо, а не догадуватись із натяків. В душі він уже наполовину помирився з тим, що сталося. Він любив Любу дуже, але в його коханні не було засліплення. Розум завжди стояв на сторожі і, як пристав на авкціоні, вистукував молотком свідомості: «це ти повинен зробити, цього робити не повинен»... Люба була зовсім другої вдачі. Вона була гаряча й загониста. У неї часто чуття збивало з кону розум і становилось на його місце власним диктатором. Вона, не вагаючись, зшивала й, мало задумуючись, порола й різала...

І дивна річ,—це більше всього й подобалось у ній зрівноваженому Трублаєвичеві.

Він тепер порішив написати їй листа, щоб просто поставити питання: чи нехай буде все в їх, як було поперед, чи розійтись їм свідомо, спокійно, без ворожнечі. І він написав такого листа, щоб передати їй до рук. Походив по кімнаті, перечитав його й порвав. Лист вийшов сухий і холодний, як канцелярське «отношеніє».

Взявся писати вдруге. Писав довго. Згадав історію їхнього кохання. Звернувся до сучасних обставин, розгорнув їй свою душу, розповів про своє маловір'я й прохав її чинити суд над ним: може вона, по теперішніх часах, з'єднати свою долю з долею такої людини, чи не може? Коли ні, то так тому й бути: «як сходяться течії й знов розходяться, так зійшлись і розійдемось і ми»,— писав він наприкінці.— «Я тільки буду згадувати про вас, як про кращу жінчину, яку довелося мені стріти за часи моєї молодости, й буду благословляти долю за цю зустріч.»

Він повідомляв, що їде в одпуск, і подавав їй свою адресу.

Було вже пізно, коли він погасив світло.

VI

Сьогодні Трублаєвич устав рано й довго плескався у холодній воді, умиваючись. Змочив нею всю голову й ставив тім'я під кран і з приємністю здригався всім тілом, чуючи, як холодна течія добирається поміж волоссям до тіла, тече на чоло, протікає поза вухами й, злившись в один струмок, стікає в таз через вуса. Голова посвіжіла після такого купання, й він почував себе бадьорим і жвавим, здатним до роботи, хоч десь глибоко в ньому, мов тіль, перебігало сумління й неначе підтинало чимсь парости

тієї бадьорости. То були останки важких снів ночі. Він цю ніч тяжко мучився у сні й кілька разів прокидався, почувавши, що серце його замирає.

Та він і тепер почував себе неспокійно і був у якомусь підвищеному нервовому настрої. Він боявся зустрічи з Любою. Боявся тому, що не сподівався від неї добра для себе. Вчорашнього листа не захотів перечитувати, щоб не знищити його знов на свіжу голову. Як написався, так нехай і буде.

У банку Трублаєвич довго дожидався, поки зійдуться директори, щоб прохати відпустку. Робити не хотілося, й Донда сьогодні був чомусь сердитий і присікувався до дрібних служачих. А коли він був такий, то важко було бути з ним у одній кімнаті. Він лаявся, був вередливий, несправедливий до других і міг з опалу піти й наговорити директорам про когонебудь з товаришів багато гидкого, багато неправди. В такі хвилини в банку всі його ненавиділи.

— Скільки років служите в банку, а й досі й аби якого балансу підвести не можете! — гримав Донда на свого помічника й швиргонув йому папери. — От і пропав цілий день роботи!

Аркуші паперу розсипались по кімнаті. Помічник мовчки, але стиснувши зуби так, що на його щоках виступили пруги, підбирав папери. Донда служив у банку сорок літ, і весь банк держався на йому, й тому він почував себе тут господарем. Директори слухали його, а службовці боялися.

«Коли-б уже скоріше вирватись звідціль», — думав Трублаєвич. — «Поїхати в рідні місця, одпочити від отих телеграм, від розмов, сварок, спліток: одпочити від газет, від політики, від протестів і заяв. Остогидло все. Остогид оцей банк, оця канцелярщина, отой Донда!»

І одночасно, коли снувались у його в голові ці думки, рядом з ними, мов задня пара коліс у возі, виступили другі думки: «А там як? А там умирає

мати, там серед дня грабують одно одного, там плачуть жінки й матері за забраними на війну, за побитими. Скрізь однаково!»

Коли зійшлись директори, Трублаєвич попросив їх, і вони дали йому відпуск. Донда залютував ще більше: йому підбільшувалось роботи, а його не спитали, чи можна дати відпуск Трублаєвичеві.

— І мені треба відпуск, і в мене нерви пошмаговані! — бурчав він, сопучи й що-хвилини налагоджуючи пенсне на зчервонілому носі. Пенсне все спадало.

Трублаєвич збирався йти з банку.

— Ви-ж іще зайдете сюди? — буркнув Донда, повернувши тільки самі очі до його, під сивими навислими бровами.

— Прийду. Всьому дам лад.

— То-то!

Трублаєвича цікавило, що це так роздратувало Донду, але він не наважився його розпитувати, та й ніколи було: Микола Петрович прохав його дістати собі й йому пропуск до Люби.

Він поїхав до прокурора.

Там його прохали пождати в залі, бо прокурор був із кимсь зайнятий. В залі сидів офіцер. Трублаєвичеві здавалося, що — жандармський, але певен він у тім не був, бо той сидів до його спиною. Коли він повернувся, Трублаєвич упізнав його: він був у його вночі й відібрав листи Любині.

Вони глянули один на одного й ледве помітно поклонилися. Їм обом було ніяково. Кілька хвилин сиділи мовчки, мов не помічаючи один одного. Обидва сподівалися, що скоро вийде прокурор і скінчить їх неприємне становище. Але десь із третьої кімнати чути було два голоси, й розмова там не вгавала. Говорили палко, але про що саме, дочути було не можна.

Офіцер підвівся з місця й мов хотів пройтися по кімнаті, але несподівано повернувся й підійшов до Трублаєвича, протягаючи йому руку.

— Ми з вами знайомі... Вибачте мені: я почувую себе перед вами винуватим! Ті листи... ви мали право їх не давати, і я жалкую, що взяв їх. Але служба...

Трублаєвич глянув на його й не знав, що йому відповісти.

— Що-ж, уже зроблено... минулого не вернеш! Ви не повірили мені на слово.

— Не мав права по уставу.

— А по совісті?—спитав Трублаєвич.

Офіцер мовчки глянув на його, і в його очах Трублаєвич побачив благання помилування.

— Знаєте, в житті доводиться...

Він не договорив і тільки махнув рукою.

— Служба!..—з жовцю вимовив він.

— А чому ви пішли на неї?

Офіцер усміхнувся.

— Буває так, що життя зажене чоловіка в такі суточки, що йому застається або кулю в лоба собі пустити, або робити те, що може... Ви думаєте, ми, жандарми, не люди, в нас немає ні серця, ні душі? Ви думаєте, легко читати такі листи, як ті, що взято в вас, або ті, що взято у вашої суженої?.. Ви думаєте, що всі з нас не розуміють того, що твориться навколо? Що наших братів кров не лється в Манджурії? Що їх немає по тюрмах?.. Коли-б так!..

Ця несподівана сповідь людини з зовсім іншого стану, ця темна безодня душі, що разом розчинилася перед ним, здивувала й навіть злякала Трублаєвича. Він хотів скрикнути: «Та чого-ж ви не кинете служби?»—але здержався.

— Ви знаєте,—говорив офіцер далі,—ми от уже тиждень не спимо й коли заснемо, не знаємо. Ми

начинили тюрми людьми й певні, що анічогісінько не зробили, щоб підсікти те, проти чого боремося. Ось тепер полковник добивається, щоб прокурор згодився перетрусити ще з сотню домів. Я, кажучи про це вам, роблю провинність перед службою, ламаю присягу, але... все одно! Життя назад повернути не можна, й тільки полковник в це вірить.

Трублаєвич знав цього полковника. Він був старий, товстий і лисий. У його була довга руда з сивиною борода, завжди розчинений беззубий і трохи кривий рот, з товстими, як у коропа, губами й карі, мов шкляні, очі. Він був дуже богомільний, і в його було дві дорослих дочки, гарних і смиренних, як молоді монастирські послушниці. Трублаєвич не почитав його злим чоловіком. Може під вражінням, яке робили на його дочки полковникові.

— Сподіваюсь, що ви зрозумієте мене й не осудите вже без усякого милосердя...

Трублаєвич мовчки стиснув йому руку.

Ще одна зламана людина... і там, де він зустріти її не сподівався.

В цю хвилину в дверях через кімнату показалися полковник і прокурор. Полковник стурбовано поводив навколо очима й витирав хусткою лисину. Він був червоний, як велика перчина.

— Так я складаю з себе відповідальність!..— говорив він.

Трублаєвич подумав, що й це теж до певної міри нещасна людина, скута наказами й інструкціями, рутиною гнилого складу життя.

— Не турбуйтеся, все гаразд буде,—казав, прощаючись, прокурор.

Через кілька хвилин і Трублаєвич виходив од прокурора з дозволом побачитися з Любою. Він заїхав за Миколою Петровичем у банк, потім заїхали додому до Говорецьких, забрали там, що наготувала

Віра Степанівна для дочки, й поїхали до тюрми. Віра Степанівна плакала.

Їхали мовчки. Колеса фаєтону стрибали по вибоїнах вимощеної каменем дороги, і їхнє торохтіння стояло в ухах обох їх. Перед тюрмою стрілась купа арештантів. Їх вели в город.

Говорецький глянув і одвернувся. Він уявив собі, що й Любу отак можуть повести по городу на глум усім знайомим. Коли підїздили до тюрми, він оглянувся навколо: чи ніхто не бачить, що він їде в тюрму? Але тут уже було поле, й тільки геть далі йшла процесія на кладовище, й звідтіля доносились уривки співу: «святий... безсмертний...» Процесія ввійшла в кам'яну браму кладовища, й на виду зоставались тільки кілька фаєтонів, що їхали за процесією.

Візник повернув з дороги прямо до тюрми. Серце батька стислося, й коли він почув під колесами, замість твердої кам'яної дороги, м'яку ґрунтову, йому здалось щось подібне до того, що земля може провалитися під колесами. Він цупко вхопився рукою за фаєтон.

Після вже знайомих Трублаєвичеві ходів і переходів, вони опинилися в тій самій кімнаті, де він був перший раз. Це була тюремна «прийомна». І знов вони дожидались Люби досить довго. Вона ввійшла спокійна й стримана, й тільки щось ніби подібне на усмішку майнуло на її блідому, тепер пожовклому обличчі, коли вона одповіла на батькове привітання словами:

— Здрастуйте, тату!

З Трублаєвичем вона привіталась мовчки. Він одійшов у куток кімнати, щоб дати волю перемовитись батькові й дочці. Тепер стражника в кімнаті не було. Він стояв за дверима.

— Любочко, що-ж це з тобою? Чого це ти натворила? — звернувся до дочки Микола Петрович,

і в голосі його Трублаєвич уперше почув справжню щирість.

— Нічого, тату,—одмовила Люба.

— Як-же нічого?.. За що-ж тебе взяли сюди?

Говорецький узяв дочку за руку. Вона не випручала руки, але й не відповідала на батькове стискання.

— За те, за що й других тепер беруть. Ви думаєте, тут мало сидить?—запитала вона.

— Яке мені діло до других!.. Я-б може сам половину перевішав отих ледарів, але ти... ти... дочка моя?.. Ти задумала бунтувати, ти держала в мене в домі якісь там гидотні книжки?.. На що це похоже? Чого тобі не вистачало?.. Чи пригадаєш ти хоч один раз, щоб ти прохала чого, й тобі було одмовлено?..

— У тім то й сила, що одні мають усе, а другі нічого. Одні утопають у розкошах, а другі пухнуть із голоду!..—різко промовила Люба, і кінці вуст її затримтіли.

— Що-ж із того? Не можна-ж усім бути багатими. Треба комусь бути й бідним. Уже так ведеться на світі.

— І такий порядок треба змінити.

— Е, серденько, ніколи цього не буде!

— Буде!

Микола Петрович покрутив головою.

— Пам'ятаєш ти покійну Парасков'ю Панкратівну, пам'ятаєш, як вона, бувало, каже: «Ніколи не може бути рівності між людьми. Коли-б зібрати до купи все багатство й розділити сьогодні порівну між усіма людьми, то вже-б завтра знов були багаті й бідні. Бо один працює, заробляє, а другий п'янствує, ледарствує».

Говорецький сподівався, що цей аргумент переконає Любу. Але вона тільки осміхнулась.

— Це говорила людина, що сама за свій вік пальцем об палець не вдарила, а тільки гроші на проценти віддавала. Це філософія ситих, забезпечених

людей. Коли такої рівності немає, то її треба утворити. Бо так жити, як тепер живуть люди не можна!

— Ну й нехай цієї рівності добиваються ті, що її бажають, а тобі то що?

— І я її бажаю.

— Нащо вона тобі?

— Бо без неї мені шмат хліба ставиться впоперек горла!

Говорецький замовк. Він почував, що говорить не те, що було-б слід говорити, й що не час тепер і тут уговорювати Любу, і що він ніколи цього не зможе зробити. Бо його Люба—це зовсім не та людина, за яку він її мав. І жаль, змішаний з досадою й образою, вдарив йому в серце.

— Он мати прислала тобі... чого нужно,—сказав він суворо.

— Спасибі,—одмовила, не глянувши навіть на пакунок, Люба.

І знов розмова увірвалася.

— Тобі погано тут... Я буду клопотатися, щоб узяти тебе на поруки.

— Не треба.

— Як так?..

— А так, не треба!

— Чому-ж це тобі тут так подобається?—уже з роздратованням запитався Говорецький.

— Тому не треба, що я не хочу відрізати своєї долі від долі тих, що тут сидять. Внести влогу за всіх ви не зможете, то й за мене не треба.

— Та що тобі вони?—скрикнув Говорецький.—Що вони тобі, брати, сестри, батько, мати, ота вся по... погань!...

— Брати й сестри,—твердо одповіла Люба.

— Коли так, то... Коли...—Говорецький запнувся. Він хотів сказати гостре й жорстоке слово, але спинився й тільки весь почервонів.

— Так чого-ж тобі треба?—спитав він, трохи оправившись.

— Мені нічого не треба,—сказала Люба, виділяючи слово «мені».— Спасибі, що навідались.

Вона повела очима й на Трублаєвича. Той стояв біля вікна й дивився ввесь час на неї. Тепер погляди їх зустрілися вперше.

— Правда, Іване Михайловичу, що золоторотці б'ють земців і Дубраєвській побили вікна? Тут чути...

— Правда,—одповів той.—Тільки Дубраєвській били не золоторотці. Її прийняли за шпига.

— То неправда,—сказала, подумавши, Люба.— Передайте від мене уклін Соломії Францевні.

— Добре.

Говорецький підвівся з місця. Люба теж устала.

— Що-ж, так ти не хочеш... додому?

— Ні, хочу. Тільки тепер, зараз.. неможна. Цілуйте маму й Ганнусю. Нехай не журяться.

Батько й дочка мовчки поцілувалися.

Трублаєвич затиснув листа в руку й підійшов теж попрощатись. Він міцно стис Любину руку й на хвилину задержав у своїй. Рука Любина, почувши листа, затримтіла й ворухнулась, щоб випрочатись, ате Трублаєвич стиснув свою ще кріпше й сказав із виразністю.

— Прощайте! Я їду в одпук.

Вона підняла на його очі. Погляди їхні зустрілись. Знайомі обом іскри перебігли в їх. І їм здалося, що вони без слів зрозуміли одно одного.

Трублаєвич одвернувся...

Люба взяла пакунок і пішла з кімнати. Говорецький пішов услід за нею.

Їхали назад мовчки. Говорецький був холодний, як лід. Він тільки важко дихав. Трублаєвич теж був мов задеревенілий.

Так проїхали кілька вулиць. На перехресті кинулись телеграмщики з новими телеграмами.

— Височайший маніфест!.. Височайший маніфест!..

— Мобілізація!.. интересная!.. От генерала Ливевича!..

Один хлопець трохи не вскочив з телеграмою в фаєтон, тичучи її Говорецькому. Той злісно одштовхнув її:

— Геть!.. Як собаки, лізете з своїми мобілізаціями...

— Купуйте, интересная!..

Говорецький намірився на його палицею.

— Ха-ха-ха! А що, нарвався на покупця?—дратували хлопця товариші.

— А, йдіть ви!.. Телеграма интересная!—кинувся він через дорогу, забачивши якогось вусатого панка.

— Іване Михайловичу! Іване Михайловичу!..—гукав вусач на Трублаєвича й махав рукою.

То був Донда.

Трублаєвич ізліз із фаєтона, попрощався з Говорецьким і пішов із Дондою.

Він був дуже чимсь стурбований, але злість уже втихомирилась у йому.

— Ви знаєте, що зо мною трапилось?—спитав він.

— А що?

— Шурку мого арештували!

— Коли?

— Цю ніч.

Тепер Трублаєвич догадався, чого лютував зранку Донда..

— Я не знаю, що це таке робиться... Б'ють людей, б'ють вікна, забирають, кого попало!.. Що ж це таке?.. Це й мене заберуть!..

Донда розводив руками й прудко блимав очима.

— Ну, вас не візьмуть!

— Хто знає! Тепер час такий. Там он що-ночі розкидають листи, щоб бити жидів. Та жидів, бач, не б'ють, а б'ють земців та студентів. Уже били-б жидову, або-що, зірвали-б уже злість на їй!..

Трублаєвич стрепенувся.

— Що це ви кажете? А жиди хіба не люди?

— А, один грець!.. Коли вже бити кого, так жидів. У їх уся причина.

Донда понизив голос.

— Ви подивіться, як жиди вертять у нас у банку. За ними наші руські всі задню пасуть!..

— А хто-ж тому винен, коли туди з жидів попалися розумні люди, а з наших дурні, мовчуні, що все-б на печі лежали.

— Так то так, а все-таки... Он вони якусь самооборону вигадали. Кажуть, у доктора Зельмана найшли склад бомб, револьверів та нагаїв!

— А що-ж робити, коли їх скрізь, по всій Україні, то тут, то там, мордують наші хрищені люди?

— Ну, діждуться вони свого і в нас!..

Донда навіть забув і про свою пригоду, коли розмова зайшла про євреїв. Він їх ненавидів усією душею, і в той самий час ніхто в банку так не запобігав перед євреями, як він Трублаєвич згадав про це, й йому стало гидко слухати Донду. Він вигадав якусь причину й попрощався на перехресті з ним. У банк пообіщав зайти ще завтра.

— А я йду до Вернишапки порадитись за Шуру,— сказав на прощанні Донда.

Вернишапка був дрібний базарний облакат.

Трублаєвич усміхнувся сам собі: скільки п'їтьми й непорозумінь сидить у цій сивій круглякуватій голові, й скільки її сидить у головах усіх, кого він знає в цьому городі!

VII

Трублаєвич їхав додому. Спершу п'ятдесят верст стугоніли колеса диліжансу по мерзлій землі, тепер притакували колеса вагона по рельсах, і під те притакування снувались його думки. Усе, що чув і що бачив за останні дні й часи, частками, мов виринаючи з темряви, знов ставало перед ним і потім зникало невідомо куди. Мов бурхливий вітер викидав із якогось темного провалля шмаття туману й знов новим і новим подихом розбивав, розривав і гнав кудись геть те хвилювате, непостійне шмаття.

Колеса гуркотіли, а серце стукало й собі рівно: так-так... Усе й повинно бути так. Ота безпримірна по жорстокості, нещасна війна—війна на далекому Сході й ця війна дома, на два фронти, всі непорозуміння, всі зайві, зовсім непотрібні жертви,— все воно й повинно було бути так, як єсть. Життя не може стояти нерухомо, а його примушували топтатись на тім самім місці сорок літ... як слона в зоологічному саду в Москві. Його присипляли, його сковували, але рано чи пізно воно повинно було розірвати всі пута. І ось воно їх рве. І вже тепер не так, як сорок літ назад, що

... рабства цепь великая
Порвалась и ударила
Одним концом по барину,
Другим по мужику...

Сотні кайданів тріщать і лопаються що-дня, і б'ють кого попадає, б'ють правого, б'ють і винуватого, б'ють сліпо. Збурилось життя і встало хвилями, як зчорніле, роздратоване море, і встають по йому то тут, то там грізні буруни. Встають, і йдуть, і ревуть. І зникають, щоб знов десь прокинутись. Кишинів.. Житомир... Петербург... Катеринослав... Баку... Курськ... і ще, й ще, без кінця. Скрізь прохоплюється гнів

життя... І кричать і стогнуть буревісники, віщуючи щось страшне...

Робітництво... Селянство... Закрутилась веремія!

Кричать буревісники й віщують гнів життя, а на чорному сході ще не видно ані краплі світла, ані одного проміння...

Гей, чи прорвешся ти, світе, крізь оту темряву?..

Стугонять колеса. Гримлять вагони. Потяг лине вперед.

А серце каже своє: так-так!

— Чи так?

І Трублаєвич прокидається, щоб знов потонути в думках, як Ельборус увечері в хмарах.

Кричать буревісники, а за ними й друге птаство. Каркнула ворона, порснула шуліка й жваво закричали-зацокотіли горобці. Навіть смиренна курка—й та роздратовано завокотала й ладна вчепитись пазурями в кожного, хто зачепить її.

Буде буря!

Ті сотні кайданів, що рвуться й там, і сям, усіх б'ють, усім роблять рани. І немає кінця-краю тим, кого вони б'ють. І скрізь рани, і всюди кров і сльози. І він сам, ранений. Іде оце туди, де вмирає його підбита мати, де мучиться сестра, де...

— Ах, немає кінця тим мукам!—скрикує в думці Трублаєвич і прокидається від дум.

У вагоні темряво. Все сіре: і стіни, і люди, і навіть самий світ лихтаря. Тютюнний дим хмарою нависає над людьми. А люди, мов підбиті, посклякали як попада, і ті сплять, ті дрімають. Он тільки, недалеко, загоряється хвилина од хвилини червоний вогник від цигарки. Там у затінку сидять двоє якихсь людей і стиха балакають.

«Про що вони розмовляють?»—думає Трублаєвич, і знов думки, свої власні думки, оповивають його.

Він—не буревісник, він—не боєць, він—обміркований чесний робітник. Він вірить, що поступ людського життя роблять не войовничі поклики буревісників, а руки й мозок рядових робітників, уперта нескінченна їх праця, а коли треба,—й кров. Поступ роблять людські маси, які еволюціонують дуже нескоро, дуже поважно, але певно, без повороту назад.

«Людські маси... А ото що?»

Вікно біля його почервоніло. Десь була пожежа. Він глянув крізь намерзле скло й бачив, що десь недалеко пожежа. Вийшов на ганок вагона.

Поїзд біг понад селом, що сиділо в балці. Тільки крайні хати та верх церкви було видно Трублаєвичеві. Горіли край села великі довгі скирти. Їх було кілька й горіли ще тільки дві, ті, що були перші проти вітру. Згорять усі. Людей не було видно.

— Це підпал,—сказав хтось із тих, що теж, як Трублаєвич, вийшли з вагона.

— Панське добро горить...

— Туди й дорога!

— Коли не нам, то й не тобі!

Трублаєвич оглянувся й побачив залиті червоним сясєвом обличчя мужиків. Вони сміялись.

— А хіба не можна було зробити так, щоб було й йому, й вам?—спитав він.

— Мабуть, що не можна!

— А коли-б вам зробив отаке хто-небудь, бідніший за вас, що-б ви сказали?—спитав Трублаєвич.

— Бідніших за нас немає.

— А може й єсть... Подумайте.

— Е, що там казати: тепер такий час настав, що нічого не розбереш!—озвався хтось із гурту, і всі замовкли.

Поїзд линув далі. Трублаєвич увійшов у вагон. У його в очах ще стояли червоні жеручі язики полум'я, і він ще не збувся вражіння блискучих від

пожежі очей отих людей, що стояли з ним на ганку вагона.

Непорозуміння й непорозуміння...

Тяжкі непорозуміння.

Він знов сидів і думав свої думки, а колеса вагона вибивали:

— Непо—розу—міння!

— Непо—розу—міння!

І так без кінця.

— Коли-ж ми всі порозуміємось? — спитав Трублаєвич.

Відповіді не було.

«Некультурний, темний народ, темний від верху до низу! Спав ти в темряві, поки не збуджено тебе громами гармат і не випущено кров сотень тисяч синів твоїх! І тепер ти починаєш ворухитись і хапаєшся за що попало, й б'єш, і топчеш і ворогів, і друзів своїх! Ти ото справляєш Нероновські вогнені бенкети й пускаєш за вітром добро, скоплене твоїм-же потом! А весною в тебе видохне з голоду худоба, й нічим тобі буде борозни вивести на твоїй убогій ниві! Коли наука просвітить твій розум? Коли ти навчишся цінувати придбання культури й власну свою працю?»

І на ці запитання не найшов відповіді Трублаєвич.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Широкий, обсаджений товстими дупластими вербами шлях, що тягся від Києва до Москви через поля й луки, гори й болота, ліси й узлісся, на хвилину ховався в невеликому гайку, вихоплювався з його і йшов далі й далі, полями й лугами, в далечінь на північ.

Неуважний подорожній ледве чи й помітив-би, що то не звичайний пустопорожній гайок, а що в йому ховається невеличкий хуторець.

Трохи осторонь від шляху, за молодими соснами й березами, під захистом старих берез, стояв великий сіренький дімок.

Він осів і похилився, немов зажурився, як стара підтоптана людина. Біля його, теж між деревами, стояли старенькі стайня, комори, повітки й деякі хлівці. Все ховалось між деревами, і коли-б хто чужий поглянув на цей хуторець, то йому-б здалось, що оце подвір'я забуте людьми й заростає лісом, як заростає бур'яном та травою яка забута непотрібна річ.

Усе здіймалось над ним угору й тяглося до неба, тільки будівлі дивились у землю. Довгий і від ваги зігнутий, мов велике вудилище, журавель біля колодязя теж дивився в небо і тільки часом нахилив свою суху шию, щоб дістати цебер води тим, хто жив у цьому хутірці.

То було рідне гніздо Трублаєвичів.

Людей у йому було дуже мало. Коли оце зимою старі берези гуділи й скрипіли вночі від вітру і торкались, мов кощавими пальцями, своїми обмерзлими звислими вітами до стріхи домка, те торкання чули тільки стара пані й її дочка. І їм здавалось у такі ночі, що то прийшли якісь невідомі й злі велетні й добираються до них.

Тоді у всіх трьох панських горницях горіло всю ніч світло: палали перед старими почорнілими образами великі лямпадки з рожевого, червоного й синього скла. Гнотики в лямпадках стиха потріскували, й вогники підстрибували, і від того по стінах бігали рожеві, червоні й сині смуги.

Звичайно кожна ніч горіла тільки одна червона лямпадка в більшій кімнаті—залі, усі-ж три запалювались в отакі неспокійні ночі.

І тоді й стара пані, й її дочка рідко коли спали й брали до себе в горниці з пекарні свою служницю, вдову Петровну. В пекарні зоставався тільки наймит Терешко. Але з Петровни було мало пуття: вона зараз засипала й гучно на всякі голоси хропла. Та уже й те хропіння нагадувало, що в хаті єсть людина, і не було так моторошно, як самим.

В такі ночі й старий Кудлай бував неспокійний і бігав кругом хати, й гавкав. А не то—сідав проти вітру на причілку й довго й тяжко вив.

Він вив, а мати з дочкою слухали те виття й мліли зо страху й передчуття чогось незнаного й страшного.

— Шуро,—казала мати,—збуди Петровну!..

Та торсала її за плечі або за голову.

— Га?.. Що?..—прокидалась Петровна, сідала на своїй постелі на ряднині біля груби й довго й гучно чухалась.

— Чого то Кудлай так вие?—питалась пані.

— Га?..

— Чого, кажу, Кудлай так вие?..

— А хто його знає!—одмовляла Петровна, на хвилину покинувши чухатись і немов прислухаючись до Кудлаєвого голосу.

— Чуєш?

— Та чую. Це мабуть вовки ходять біля Кордубівки.

— А у нас все позамикано?

— Позамикано.

Петровна сиділа яку годину, обпершись спиною об грубу, й кунчала, а потім, важко зітхаючи, знов лягала на своє ліжко й раптом засипала.

А Кудлай вив і вив...

— Га-ву-у-у!.. Гав гав-ву-у-у!..— виводив він, починаючи з гори, й зводячи наниз і наприкінці немов позіхаючи.

— А, бодай ти здох!—крізь сон бубоніла Петровна, перевертаючись на другий бік.

Сумно й моторошно було жити на хуторі завжди, а коли почалась війна й повстали скрізь розрухи, коли спалили поблизу сахарню, й дим пожежі по долині річки дійшов і до гайка Трублаєвичів, засів у ньому, заволік небо, потемнив сонце й мов уже й не покидав хутора, то стало ще сумніше, ще моторошніше. Той дим гнівив душу старої пані й панів: палять сахарні, будуть палити й панів. Прийде вночі з Кордубівки Хома Гайдун, або отой мужик, що привозив вугілля, візьме жмут соломи, заткне під стріху якогонебудь хлівця та й підпалить. Що ти будеш тоді робити?..

А Гайдун такий.

«І на що я тоді усилювалась, щоб він мені перевіз ту копу, що була найближче до Кордубівки?»— думала тепер по ночах пані.—«Знаю, що туди позносив кращі снопи, знаю, що й снопи понав'язував

великі... та нехай-би вже був забирав собі!.. У його сім'я велика, а я-б не забідніла. Так от піді-ж ти... як на гріх!.. «Ну, попам'ятаєш мене!»—сказав, та ще й налаяв гидко, як тільки може роздратований мужик».

І пані боїться, що той самий Гайдун спалить її хутір. Підійде до хлівця, де корови, тай запалить. І коли Кудлай вие в другому кінці оселі, вона часто думкою прохає його: «побіжи до коровника й по-за коровником і подивись, чи там немає Гайдуну. А ще краще було-б, коли-б увесь гайок обглядив: може він де заховався там між деревом».

Це одні думки, а другі про Андрика.

Тільки-тільки вийшов хлопець на офіцери, як тут почалась ота проклята війна... Більше півроку що-дня ждала мати, що от-от надійде лист від Андрика, що забирають його на війну. Уже кілька разів писав він, що тяг жереб, та все випадало щасливо, а в-осені й повідомив, уже з Москви, що поїхав на війну своєю охотою,—«бо так краще буде».

Спочатку, як громом, ударила матір ця звістка: своєю охотою пішов на війну її хлопець, її Андрик, такий молодий, такий палкий на гнів і на ласку! Він буде убивать і його уб'ють... За віщо, на що?..

І вона довго думала, цілі дні й ночі, об тім, що примусило його зробити так. І слова: «так краще буде»—свердлом вергали її мозок і мов кожен поворот того свердла болем одгукувався в її серці.

«Так краще буде».

Кому?

Йому, Андрикові.

Чим саме краще буде?

На це відповіді не було...

Що-ж кинуло його з тихого Брест-Литовська отуди на Шахе, в якесь там Сяо-кішін-пу?

Бажання слави? Так ще з початку війни було видно, що у нас не буде «славних», та й якої слави

може залучить собі підпоруччик-піхотинець, це гарматне м'ясо!.. Може він собі придбати каліцтво, хворобу на увесь вік, або смерть.. Може доскочити якогось хрестика, чи ордена. Але на віщо вони йому.

Ні, не за тим пішов Андрик на береги Шахе.

Може він пішов на війну з сорому, щоб не їсти даром казенного хліба?..

Так хіба мало дармоїдів сидить по всяких посадах, по всяких закапелках службових? Спершу треба гнати до роботи генералів та адміралів, полковників та капітанів, а підпоруччики не багато дарового хліба з'їдять.

Ні, щось друге, щось інше погнало Андрика на війну.

І серце матери, жіноче серце, говорило, що то мусить бути кохання, нещасливе, незадоволене кохання...

Це так.

Недаром він поривався з Бреста в Київ, недаром він писав радісні листи з Києва, коли йому довелось на три дні потрапити туди.

Кохання!..

Нещасне кохання!

І мати проклинала ту невідому киянку, що заступила собою світ Андрикові. Але рятунку з того не було ніякого Андрик уже був на Шахе: двадцять один день стояв на попередніх позиціях, в окопах, і двадцять один день в резерві.

Вона прохала, щоб він писав їй все, все, що доведеться йому зазнати, і він слухався, й писав. І ті листи його іноді були схожі на передсмертну сповідь.

Мати розуміла і... плакала, гірко плакала над тими писаними оливцем листами, що-дня перечитуючи їх всі, від першого до останнього. Вона через

ті листи переживала з сином всі його вражіння, душею була з ним на позиціях.

Найбільше дорогий їй був лист від третього лютого, з Лін-чін-пу, в якому син розповідав про похід на передні позиції. Ось частина його.

«Недавно я писав вам і зараз знов пишу, бо сижу в окопах, робити нічого, спати неможна. Як пишеш, то скоріше минає час і не так сумно.

Першого лютого ми вдруге прийшли сюди, на передню позицію, знов на 21 сутки. Не скажу, щоб я йшов сюди без заохоти. Навпаки. На бівачу я одпочив і вже починав сумувати без діла. Тут-же знов нервово, небезпечне життя, близькість ворога й почуття і в собі самому ворога отих людей, що сидять впереді за своїми окопами. Як це не єсть ненормальне, але це захоплює всього, примушує бути на сторожі, бо й ми й вони зійшлись сюди для того, щоб ударити з усієї сили й вийти з бою переможцями, або лягти трупом.

Одступать не будемо, вже досить одступали. Принаймні, я не покажу ворогові спину. Ці окопи будуть моєю могилою, і я вже встиг полюбити їх.

Я мабуть ніколи не забуду мого першого приходу сюди, на цю позицію. Це було, як я вже писав вам, двадцятого грудня. В цей день наш полк повинен був іти в окопи, щоб змінити другий, нашої-ж бригади. Виступати було приказано в 8 годин увечорі з бівачу, за чотири верстви на позицію. В сім годин ми повечеряли, погасили вогні, одяглись й вистроїлись у похід. В вісім рушили. Полк витягся трохи чи не на верству. Було темно й холодно. Спочатку люди перемовлялись, пересміхались, курячи цигарки та трубки, та кречтячи під двохпудовим знаряддям.

Тихо... Вистрілів ще не чуť. Чутно тільки тупання чобіт по мерзлій землі, та брязкання казанків. Розмова потроху затихає, погасають вогники від

папірос та трубок,—чується близькість позиції. Проїшли верстви дві з половиною і припинились. Це голова колони підійшла до «ходу повідомлення». «Ход повідомлення»—це рів, що скритно веде до позиції...

Здалека стали долітати глухі згуки вистрілів. Виглянув місяць, стало видно, але туманно. Зморені салдати поприсідали на землю одпочити. Тихо. Тільки иноді чути здержане кахикання застужених. Нарешті знов рушили, і ми по одному стали входити в рів. Рів дуже вузький і навантаженому салдатові доводиться йти боком.

Стало чути вистріли ближче й ближче... То луною одлавались перекази видержаних залпів. Туман розвіявся...

Але ось просичало щось зовсім поблизу, свиснуло друге щось ще ближче. Хтось застогнав... То ворожа куля найшла свою жертву. Раненого витягли з рову, поклали на носилки, й санітари понесли його назад. Рушили далі. Вистріли чутніше, кулі верещать все частіше й частіше. Салдати нахиляються в рові, ховають голови. Тихо, і тупотіння не чути, тільки дзвенять казанки, б'ючись об стіни рову, а кулі свистять все частіше, все різноманітніше, кожна на свій лад. Інша—зовсім як дитина, плаче, друга прогуде, мов джміль, третя просвистить різко й коротко, а ще якась примусить, несподівано з тріском ударившись в насип, здригнутись усім тілом.

Салдати поприсідали в рові. Більшість з них налякана. Моторошно...

Нарешті вистріли чути зовсім близько. Вони доносяться і спереду, і з боків. Це ми прийшли до позиції. Ввіходимо по одному в окоп. Він глибший і ширший.

Місячно, морозно. Біля попередньої стінки окопа стоять, притиснувшись, якісь тіни у фантастичній одежі. Вгорі над ними якісь світляні плями, в тих плямах виблискують довгі палиці. Коли це разом:

— О, будьте ви прокляті!.. Чом вас земля не поглине?..

— Бідний, бідний!..—примовляла вона згодом, держачи в руках змочений сльозами лист і похитуючи головою, й не можна було розібрати, кого вона жаліла—чи сина, чи того салдата, що на його трупі розводили вогонь й варили чай.

Дочка умовляла її, але вона не слухала тих умовлянь. А коли зчинився страшний Мукденський бій, коли в руки японців попали ті окопи, з яких Андрик обіцявся не одступати назад, горю матери й сльозам не було краю.

Терешко тепер їздив щодня верхи за сім верст у Степанівку на пошту за листами й газетами. Газети приходили, а листів не було. І в газетах тих тільки й було розмови, що про Мукденський розгром.. Та стара пані більш нічого й не читала, як про війну. І скрізь вона шукала звістки про десятий Новоінгерманландський полк, але звісток не було. І вона не знала, чи його вибито весь, чи він попав у полон, чи утік за Телін.

Вона вже ледве ходила по горницях, а на двір і зовсім не виходила. Усе сиділа біля вікна й до смерку ждала, чи не майне між березами постать Терешка, чи не привезе він нарешті листа або телеграми від Андрика?

А Терешко забарювався. Йому обридло на хуторі, й він загаювався і в Степанівці, і в Кордубівці, і просто на шляху, і заводив з людьми розмови. Він привозив багато новин і розповідав їх у пекарні Петровні, а та переносила в горниці.

Але не веселили ті новини панів.

Скрізь по селах і хуторах люди радились, як на весну бути з панами і їх землею: чи брати в аренду землю, чи не брати, а просто одбирати її собі, а панів виселити кудись инде, в города чи що? Коли

брати в аренду, то яку ціну платити? Коли забрати землю собі, то як її поміж себе паювати?

Ці й другі звістки гнітом пригнічували серце старої пані і одного ранку вона сама не встала з ліжка: в неї відняло праву руку й ногу. І тоді на хуторі зробилось ще сумніше, ще моторошніше. Одного разу після цього Терешко вернувся з Степанівки п'яний, співав, лаявся і нахвалявся, що спалить весь хутір, щоб його й духу не було, попалить усіх «бабів», а сам піде руйнувать сахарні.

Отоді Шура й написала братові, щоб він їхав на хутір.

Вона знала, що листи до Івася доходять тільки на четвертий день, і вираховувала, коли він може приїхати. І коли підходив той день, що треба було ждати Івася, то перед вечером, сказавши матері, що виходить трохи походити по двору, пішла з хутора у той край, звідкіль повинен був їхати Івась. Вона хотіла побачитись з ним загоддя й поговорити, щоб він усе знав, що твориться дома, і був обережний з матір'ю.

Шура вийшла з хати й пішла на шлях, вийшла по ньому з гаю й стала, втопивши очі в далечінь, туди, де догорав вечір. Вечірнє червонувате проміння осявало її смугляве худе обличчя, а чималий мороз надавав їй змарнілій вроді молодости, й вона була в цій хвилі дождання навіть вродлива, хоч їй уже було під тридцять літ і вона згубила всяку надію на краще в своєму дівочому житті. Вона була схожа на старшого брата Івася: той самий рівний ніс, згущені на перенісці брови й дрібне підборіддя.

Вона стояла, дивилась і слухала. Скрізь було пусто, безлюдно. По білому сніжаному полю чорнів шлях. Сніг був великий і за зиму злігся на шляху твердою чорною кригою. В Кордубівці на ніч топили хати й хутір курився десятком димарів. Вечірнє

проміння червонило ті клубки диму, й було любо дивитись, як його пасма тягнуться в далечінь, мов мелодія сумної, тягучої пісні.

І на душі у Шури було сумно й тривожно. Серце її билось сподіванням чогось невідомого, що може скоро бути, може й зовсім не бути. Вона знеслилась душею за цю зиму, і з нею почали траплятись, спершу рідко, а далі частіше, випадки, яких не було раніш ніколи: як що-небудь стурбовувало її, то несподівано підкочувався немов клубок до горла, стискував його, й вона плакала й сміялась. Потім почувала себе розбитою по всіх сугубах.

І вона боялась того клубка й завжди прислухалась до себе,—чи не починає він підводитись вгору. І тепер їй здалось, що ніби той страшний клубок ворухнувся в неї у грудях, і вона одвела очі від диму. Позад неї з другого кінця гайка до неї доносились мужичі голоси. Чути було, що йде кілька чоловік.

Шура похлопиво, мов дика коза, вбігла назад в гайок і притаїлась за густими, молодими соснами. Вона вся обернулась в слух, бо пізнала голос Гайдуну.

— Чого дивитись на других,—роздратовано говорив він,—не хочять, то ми й самі зробимо!..

— Зробиш тут?...—недовірливо завважив хтось незнайомий.

— А вже-ж зробимо! Не хочять Амосівці, змовимось з Степанівцями, однаково й тим землі треба

— У їх багато своєї!

— Стільки ж, скільки й у нас, а Полупаєнко лупить з них, як з рідного батька!...—знов почула Шура голос Гайдуну.

— Воно коли-б увесь кут зговорився, та узяв усіх панів в лабеті, то це добре було-б!—забубонів тсетій голос.—Усіх-би їх, глитаяк, у жменю взяти: рмосенка, Полупаєнка, Шрама, Бордоноса... та й оцю Атару...

Шура догадалась, що говорять про матір.

— Хочете, мовляв, бути живими й хліб їсти, то здавайте нам землю по такій-о ціні, а не хочете, то сами на себе жалкуйте!

— Що й казати!.. Та як-би-ж усім миром...

— Змовимось. Уже на те пішло.

— А гарно було-б!..—знов забубонів третій голос і хрипло засміявся.

Мужики пройшли мимо. Це були Кордубівці й Шурі здавалось, що вона знає й того, що ото хрипко сміявся: він такий патлатий, бородатий і ходить, мов ведмідь. Але уже в гаю було темно, й вона не могла роздивитись. Та все одно: хто-б неговорив, а виходить, що Терешко правду казав Петровні,— мужики радяться щоб одібрати у панів землю. «Що-ж нам... з голоду тоді пропадати?»—думкою спитала вона оту юрбу, що посунула по шляху, і злість закипіла в неї в серці.

— Прокляті!—гукнула вона їм в слід, почувавши, що клубок уже котиться до горла.

І вона заплакала й зареготалась...

Коли заспокоїлась, уже смерклося. На шляху не видно було й не чуть нікого. Брат не приїхав.

II

Трублаєвич приїхав додому на другий день. Шура не встигла вийти йому назустріч. Вилізши з саней і відбиваючись від Кудлая, що зразу не пізнав його, він увійшов в горниці. Живо роздягшись, пройшов у залу. Мати сиділа в кріслі біля столу й, побачивши його, злегка скрикнула й потяглась назустріч, але могла тільки повернуть голову й простягти ліву руку.

— Слава богу, таки приїхав!..—говорила вона, пригортаючи синову голову до висхлих грудей й

цілуєчи його чоло й волосся.—Слава богу!.. Бачиш, яку застав...

І вона заплакала.

Трублаєвич цілував матір, піймав її здорову руку й притиснув до своїх уст.

— Що-ж це, мамо, з вами?.. Що-ж це таке?.. — бурмотав він, силуючись здержати сльози й не уміючи зробити цього.

Бо і в його мов щось увірвалось у грудях. Кілька років він не бачив матери, рідко думав про неї, а по цілих місяцях і зовсім не згадував, й ось яку побачив тепер.

— Мамочко, рідна! Що-ж це з вами?..

— Умирати збираюсь, синку...

І обоє плакали в залі, а Шура, зачувши оті плачі, побігла в опочивальню, зарилась в подушки й душила ними ридання й той проклятий, безглуздий свій регіт.

Згодом заспокоїлись. Смеркало. Петровна світила лампу. Прийшла Шура з вогкими від сліз руками й лицем.

— А ми ждали тебе ще торік, як Андрик приїздив,—говорила мати, держачи сина за руку.

— Я й збирався... Та якось не довелось,—одмовив Трублаєвич і почув гострий докір собі в тих словах матери й неправду в своїх: він зовсім і не подумав тоді поїхати до матери, коли вона звала його, бо йому там, у тому великому кам'яному городі, серед його звичайних знайомих, друзів і ворогів, здавалось смішною сантиментальністю бажання матери побачитись з сином, бажання її зібрати біля себе всю свою сім'ю й пожити в купі кілька день.

Тепер він почув важкий докір у своїй душі: який він черствий і егоїстичний. І, бажаючи загладити свою провину хоч трохи, знов припав устами до руки матери.

— Андрик тоді дуже жалкував, що не побачився з тобою,—казала мати, ослобоняючи руку і глядячи

нею волосся синове.—Хто його знає, казав, коли доведеться побачитись.

— Нічого, війна скінчиться скоро, й він вернеться.

— Е, коли-б!.. Та щось немає й немає від його звісток,—разом стурбувалась мати.—То листи писав, обіщав, що коли буде бій, то, як зостанеться живий, подасть звістку телеграмою. Та... ось і немає її! Чує моє серце...

Мати знов збиралась плакати. Син і дочка утішали її. Але чим вони могли умовити її, коли сумнів уже засів і в їх душах.

— Ми справимось в бюро полонених, може він у полон попав,—говорив Трублаєвич.

— Коли-б дав бог!—як за соломинку хапається той, що утопає, схопилась за цю думку мати.

Син обіщав завтра-ж написати в бюро.

— Я виписала вже й вісник Червоного Хреста, там єсть списки ранених, хворих і убитих, але там друкуються ще списки за попередні місяці, а тих, що лягли під Мукденом, немає. Принеси, Шуро, номери сюди, нехай ще Івась перегляне!

Трублаєвич одмовився:

— На що, мамо?.. Коли ви не побачили там Андрика, то й я не побачу. Дасть бог, він живий і скоро пришле звістку.

І всі замовкли. Лямпадка стиха потріскувала й блимала під образами. Петровна подавала самовар. Трублаєвич устав і почав ходити по кімнаті. Його з дороги трохи морозило й дрижаки іноді перебігали по спині. Мати водила за ним очима.

— То Андрик, а тут мужики!..—говорила вона.— Таке вигадують, чого і споконвіку не було. Хотять землі у панів відбирать.

— Ну, цього, мамо, бути не може,—сказав, спинившись проти неї, син.—Коли вони куплять панські землі собі, то вони будуть їхні, або коли держава

викупить їх у тих, хто держить їх тепер, то будуть вони державні. Це було-б найкраще. Була-б, так звана, націоналізація землі.

— Ні, вони просто хочуть повиганяти панів в города, а землю поділити поміж собою,—схиливши голову набік і журливо похитуючи нею, казала мати.

— Я ще ось учора чула, як Кордубівці змовляються з Амосівцями, Стенанівцями й другими сами установають арендну платню з десятини.

— Це може бути. У нас-же тільки мужики й обробляють землю своїми руками. Не захотять вони орати і сіяти, то земля стоятиме облогом, пани сами її не засіють. От вони, коли справді змовляються, то й можуть або зовсім не брати панської землі, або дати за неї ту плату, яку сами захотять.

— А, бодай не діждали того!—скрикнула, спалахнувши, як огонь, мати.—Цього ніколи не було й не буде!.. З голоду попухнуть!..

Шура замахала Івасеві руками. Він побачив, що необережно почав розмову, і що мати хоч уже й стара й хвора, але зберегла ще вогонь своєї природи й свої старі переконання.

— Ну, звичайно не буде, це тільки я так кажу, що вони хочуть цього.—пробував Трублаєвич зладити розмову.

— Хотять!.. Мало чого вони не захотять! Про мене, нехай всю мою землю з'їдять і мене саму з'їдять: все одно вмирати! Он уже сад рубають!.. На тім тижні індиків викрали з хліва!.. Нехай жруть, хоч подавляться! І чого мене бог раніш не забрав до себе, щоб очі мої не бачили того, що тепер скрізь настало.

Гнів хворої разом перейшов у сльози.

— Нехай все забирають!.. Взяли вже сина у мене, не вернуть...

— Мамо, мамо!—кликала, благаючи, дочка.—Заспокійтесь!

— Чого тобі там: «мамо, мамо!» Знаю сама, що твоя мати. Вирвали вже з мене серце чужі, а ти дориваєш, скиглиш над моєю головою. Пішла-б краще подивилась, що там у пекарні робиться!

Шура встала й покірно вийшла, щоб не дратувати матери, з хати.

Трублаєвич не знав, що йому робить з матір'ю. Ніколи він не ходив біля хворих і не вмів ні підступити до них, ні умовити.

— От що я тобі, сину, скажу, поки жива,—повернулась рішуче мати до сина.—Вижене наш рід ота мужва відціль, вжене вона мене в могилу!.. Тоді забирай оту плаксу до себе. Землю продай, за що не продаси, а продай отим, чи другим хамам, зрубай і продай і гай, увесь до деревини! А хату і все спали, щоб і сліду Трублаєвичів отут не зосталось. Бо все одно оті мугиряки це зроблять, та ще й вас живими попалять!..

Син умовляв матір, доводив, що нічого того бути не може, що все згодом угамується, налагодиться, але мати й слухать не хотіла, і він, щоб заспокоїти хвору, повинен був сказати, що виповнить її волю.

— Щоб і сліду не було! Жили Трублаєвичі, садили гай, працювали чесно, і немає їх, мов і не було!.. Нехай застаються сами, нехай пожирають одне одного, нехай винасяють свої ниви, нехай вирубують свої сади, нехай поналять свої хати!..

Трублаєвич слухав слова матери й думав про те, який розлад панує між людьми і яке непорозуміння. Складались вони віками з краплин, з дрібниць, складались з величезних неправд, узаконялись кодексами писаними й неписаними й довели до того, що люди-брати стали ворогами одне одному, оправдуючи жорстоку латинську приказку: homo homini lupus est. Чоловік для чоловіка—вовк!.. І цей вовк не розбирає, кого він рве—правого чи винуватого, здорового чи

хворого, старого, чи немовлятко. Він почуває в собі злість і має зуби й рве що-попадає... І цей вовк сидить не тільки в отих темних мужиках,—він сидить і в освічених панах, він сидить в серці його вмираючої матери. Класова боротьба.

— Мамо, та єсть-же бог!.. Ви-ж вірите в бога? Хіба ж він попустить, щоб так було, як ви кажете?

Син сказав ці слова як звичайну фразу, не надаючи їй ніякої ваги, але його слова упали на серце матери, як вода на вогонь. Вона разом стишилась і знов заплакала, але вже тихо, покійно.

— Не допустить бог до того, не допустить!..

Мати плакала, а син мовчав, суворий і замислений.

Кудлай бігав під вікнами й гавкав.

.....

Зимова ніч зайшла скоро. На хуторі лягали спати рано й після чаю й короткої вечери погасили світло. Горіли тільки лампадки.

Трублаєвич роздягся й ліг на ліжко, але заснути не міг: і лежав, і прислухався до гуків затишного домка, й перебирав згадку її вражіння прожитих днів і часів.

Іхав він додому й тільки й чув розмови, що про війну та повсюдні розрухи, й ніхто не був задоволений з тієї війни й з тих розрухів; і кожен питався: на що-ж воювати, коли та війна зовсім зайва і в той час потребує таких страшних жертв? Чому зчиняються скрізь оті розрухи, з яких немає ніякої користі ні жертвам, ні тим, хто б'є, грабує, убиває? На що це все? І всі почували, що одна тому причина, але як її одсунути геть? І тепер, лежачи в постелі, Трублаєвич почував, що словом «непорозуміння», яке часто приходило йому на думку в останні часи, не можна розв'язати такого складного й великого питання,

котре поставив на чергу час. І ця великість і складність питання лякала його. Безперечно, що рідний край переживав якийсь глибокий і ще добре невідзаний процес. Стара будівля тріщала по всіх скріпах, зривалась штукатурка, дошки й цеглини, й били все, на що падали. Але що збудується знов і як?—того він не міг сказати собі.

З гірким почуттям думав Трублаєвич про те, що так просто здавалось і йому, і його знайомим,—на-ново перебудувати всю імперію. Здавалося, що досить тільки виробити порядний основний закон і випустити його з відповідним маніфестом, як усе під сонцем і місяцем оновиться й усі будуть задоволені й щасливі. І тепер він бачив, що не так це просто, як здавалося, й що доведеться новому ладві життя переступити через багато трупів, насамперед через труп його-ж матери, його сестри... Бо вони все-ж таки... все ж таки... паразити!..

Так він думав.

Він бажав-би нічого не думати, заснути. Але сну не було. Згадувалось, як тоді, коли поїзд їхав повз пожежу, його сусіда, товстий обрубкуватий крамар, розбуджений другими пасажирами, тільки кліпнув очима на червоне вікно й знов заснув і захріп, схиливши голову на груди. Що йому та пожежа, аби він сам не горів!

«Нехай він буде проклятий, отой крамар! Через таких шкуродерів і повстає все оте, що тепер твориться»—думав він.

А він сам, він, Іван Трублаєвич хіба в тім не повинен? Хіба не кинув ні одного камінця під колесницю світлого бога братерства, рівності і згоди?

Він застогнав.

— Ти не спиш, Івасю?

— Ні.

— То прийди до мене.

Трублаєвич накинув одіж і пішов до матери.

В рожевім світлі лямпадки, схилившись у кріслі на подушки, сиділа мати, така знесилена, така покалічена життям, хворобою й думами, що серце сина обкипіло кров'ю. Йому захотілося сказати їй щось гарне й високе, зігріти їй душу вогнем надії, приголубити її. Але він був безсилий зробити це. Тільки взяв маленький ослінчик, тихо сів біля ніг її і пригорнувся до її колін.

— Я вам так не буду давити?

— Ні.

Мовчали кілька хвилин.

— Івасю?—тихо й ласкаво озвалась мати.

— Чого, мамо?

— Чому ти не скажеш мені нічого про себе?— спитала вона, стиха шукаючи його чола своєю теплою рукою.

— Що-ж я вам скажу? Живу поки-що звичайно, на долю не нарікаю...

— Ну, хоч це гаразд.

Знов замовкли.

— А одружитись немає думки?

Івась здригнувся.

— Ні, мамо,

— Шкода, шкода... час минає.

— Знаю, мамо, але така моя доля!.. Треба ще переждати.

— Одружись, Івасику. Візьми собі гарну, з добрим серцем дівчину. Люби її й бережи, як зіницю ока, й вона тебе любитиме й берегтиме.

Мати помовчала.

— Як-би мені хотілося побачити твоїх діток! Здається, що коли-б побачила їх, то й умирати було-б легше.

Знов мовчанка.

— А Андрик, безталанний, мабуть не стрів.. своєї долі. Мені здається, серцем чую, що через своє кохання нещасливе він і на війну пішов.

— Хто його знає, мамо! Всяко буває. Може так і краще, — сказав він, думаючи про Любу.

— Що краще?..

— Та так, як в житті складається.

— Бог його знає.

Лямпадка блимала. В хаті було тихо. Трублаєвичеві так захотілось усе, усе потиху, як на сповіді, розповісти матері. Але він здержався. Нащо накладати на її побиту душу ще нові рани? Доволі їх і так.

— Мамо, — спитав він перегодом, — чи до вас їздить який-небудь лікар?

— Був разів зо два доктор зі Степанівки, та більше я вже за ним і не посилала.

— Чого-ж так?

— А!.. Все одно умирати!

— Як-же так, мамо? Так неможна, треба лічитися. то ви знов одужаєте. Я оце поки побуду біля вас, то нехай він їздить. Може вам і ліків небагато треба. Знаєте що?—спитався він, помовчавши, — як ви-дужаєте, то я вас з Шурою заберу до себе. Найму гарну квартиру, заведемо своє хазяйство й будемо жити. В мене ви одпочинете.

— Одпочину в могилі... А хутір-же як? Та тут на день тільки виїдь, то не зостанеться ні трісочки. Розтягнуть!..

В старій хазяйці знов прокинувся хазяйський інстинкт. Вона не могла і в думці того допустити, щоб старе насижене гніздо Трублаєвичів зосталось без догляду. І вона уявила собі, як мужики розоряють повітки, хліви, ламають хату... Гайдун ломом зриває дошки з помосту... А там рубають сад, рубають

берези, сосни зрубають і ті три ялинки, що вона недавно посадила й вони вже пішли в рост.

— Ні, кидати хутора неможна.

— Тоді... продати його!

— І продавати шкода. Не вік-же жити в тебе Шурі... Може знайдеться таки порядна людина. Сіли-б на хуторі, хазяйнували. Ні, продавати неможна. Хто знає, що буде далі. А тут все-ж таки як-ні-як, а свій притулок.

Вони сиділи й розмовляли й міркували, як бути далі. І Трублаєвич порішив неодмінно закликати лікаря й лічити і матір і сестру. Бо й сестра нездужає. Вона звелась нінащо. Обом їм треба полагодити нерви. Треба побалакати й порозумітися з мужиками, давніми арендаторами землі, дати їм якісь вільготи, заспокоїти їх і матір з сестрою. Треба довідатися про брата, чи в бюро полонених, чи в штабі полку.

Він поклав завтра вранці написати листи туди й туди, самому поїхати на пошту в Степанівку й заїхати до лікаря розпитатися в його про материну хворобу й закликати, щоб їздив частіше й як слід узявся за ліки.

І коли він згадав про пошту, у серці в його ворухнулась надія, що може він там знайде й листа від Люби... Але ні, цього бути не може: дуже мало минуло часу. Лист, коли-б Люба й зразу написала його, не міг-би назавтра дійти в Степанівку.

Він вираховував, коли саме може прийти лист, і думка про той лист і про Любу вже не покидала його, коли він попрощався з матір'ю й пішов спати. Думав про Любу й почував, що кохає її, як і кохав, коли ще не більше. І йому хотілося вірити, що все те, що сталося за останній час, минеться, забудеться, що коли він вернеться з одпуску, то вже побачить Любу на волі, й між ними будуть такі

самі відносини які були й до останніх часів. Він одружиться з нею й берегтиме її, як казала мати, мов зіницю ока. Бо він любить її, він кохає її, він дихати без неї не може...

Який він буде щасливий, коли все знов налагодиться!

Заснув з думками про Любу.

III

Сніг. Мабуть уже останній сніг стиха спадав з тмяного неба на землю. Він падав великими пухкими клаптями й скоро побілів усю землю й ліски, і крижану стежку, де текла Кайданка. Він обліпив і Трублаєвича, що йшов по Кайданці туди, де вона втікає в Удай. Це було не так далеко,—верстви три, і Трублаєвичеві заманулось піти подивитися на знайомі місця.

Хотілося надихатись свіжим повітрям, почувати себе вільним, побути самому з собою. Хотілося позбавитися хоч на який час турботи й дум, що обсіли голову й стисли її важким гнітом. Бажалось воскресити минуле, безтурботний дитячий вік, ту давню любу годину, що так скоро минулася.

Він ішов по льоду річки. Вона вилася по луках, а потім по лісі, згиналася в каблучку і потім вирівнювалася, щоб знов закрутитись у другий бік і так без кінця. Ці закрути дуже удовжували шлях до Удая, куди хотілося дійти Трублаєвичеві, але він не жалкував, що не пішов прямою дорогою. Йому любо було скоритися примхам річки, довіритись їй і йти слід за нею туди, де вона йшла. Здавалося, що чим ближче був Удай, тим більше Кайданці не хотілося підходити до його, і вона плуталась і ухилялася, ховаючися за горбами, криючися попід деревами.

«Річка не хоче,—думав Трублаєвич—скоритись неминучости, злитись з Удаєм; їй люба й дорога своя індивідуальність, своя окремість. Бо коли вона зіллється з Удаєм, то її вже не буде: буде тільки Удай. Але й Кайданка потрібна».

І Трублаєвич, обережно йдучи по кризі і не скидаючи з себе свіжого вогкого снігу, думав про те, що комуністичні принципи,—які вони на перший погляд, а для молодіжи особливо, не принадні, коли їх доводити до краю, маючи на меті свободу людську,—заведуть знов таки в неволю. Зв'яжуть окрему індивідуальність волею більшості, волею громади, яка ніколи не може стояти нарівні інтелектуального розвитку окремих, більш менш видатних по своїй духовній організації, одиниць. Він пригадав не так давню утопію Белламі. В який-би соціальний монастир обернувся світ, коли-б така утопія здійснилася!

І Трублаєвич з замилюванням стежив за тим, як Кайданка вибирає собі шлях, по своїй уподобі. Ось вона пригорнулась до правого берега, підмила його, оголила каміння й зараз-же подалась ліворуч і розплилась чималим плесом біля старого крилатого дуба. Обійшла кріпку позицію, що зайняв старий велетень, і подалась далі, мальовничо роблячи закрути.

«Яка гарна, оригінальна річечка,—подумав Трублаєвич,—а пан Белламі запевне замість неї вирив-би рів, прямий, як аршин. І було-б у ньому води горобцю по коліна, а тут он бач»...

Він дійшов до чималого чистого плеса. Стрункі сосни стояли на його берегах, а одна підмита водою соснина похилилась, щоб може з першою повіддю зовсім упасти.

— «Вона загине,—думав Трублаєвич,—але коли-б почати рити рів, то хіба менше було-б треба викорчувати дерев? Не треба з'юзувати життя якимись

вузькими, прямолінійними доктринами. Не треба класти його на Прокрустове ліжко... Не треба живий організм заковувати в кайдани, треба тільки допомагати йому вільно й відповідно до його природи розвиватись. Життя єсть найбільший і найгеніяльніший творець».

Так думав. Зараз-же другі думки, як тінь од перших, повстали перед Трублаєвичем. Думати так,—це-ж не морально. Це-ж дозволяти кожному робити те, що йому самому здається корисним. Це-ж оправдувати той устрій, той *status quo*, що загальмував на довгі часи розвиток цілого народу, сотні народів. Це-ж давати владу сильному над кволим!

Ні, не так. Повинен бути якийсь природній закон, який управляв би життям.

Закон?

Він єсть.

Дарвін каже, що це боротьба за існування; те-ж саме латинське *homo homini lupus est*.

І з цим Трублаєвич не міг погодитись. І почував, що він стоїть на якомусь роздоріжжі. Що він бачить два табори суспільства—старий, отой що сточив Росію мов шашіль, і новий, що хоче сцілити її. Серце Трублаєвича цілком належить до другого лагерю. Але що, як проводирі цього лагерю почнуть заковувати життя на зразок Беллами в нові кайдани?

І знов у Трублаєвича гострим бодем одгукнулась стара думка: «у тебе немає віри, ти—маловірний, ти—не гарячий і не холодний!»

То правда, він маловірний. І це він чує на кожному ступіні. От і вчорашня розмова з доктором Яка віра в краще життя міститься у тому маленькому, смуглявому, бородатому чоловічкові! Він вірить, що оце безголов'я—війна й повсюдні розрухи—скінчиться добром. Учора вони їхали на хутір і розмовляли про це.—

— Знаєте, що я вам скажу?—говорив доктор.— Мені оце все нагадує весняну повідь. Довго була скута земля морозами, все на ній омертвіло, заніміло, й багато назбиралось усякого сміття й те сміття змішалось з снігом, прибрало собі всякі форми. Але ось іде весна. Потроху-помалу розковує вона землю, ламає кригу. Уже потекли мутні, але жваві, говіркі струмки... скрізь, скрізь! Точать вони й підмивають все, що не стрінеться їм по дорозі. Зливаються до купи... І тоді ревуть, бурхають, ламають все, що трапиться на їх шляху, й несуть геть вперед і вперед! Несуть усю нечисть. Зривають і заносять і плодючу землю. Ну, а в кінці всього, знаєте, буде травень. І будуть ясні й небо і земля!

Доктор засміявся.

— Бачите, навіть у мене вірш вирвався!— сказав він.

І Трублаєвич засміявся й мовив:

— Коли-б то так було! А що як небо буде ясне, а землю замість криги вкриють тумани?

— Ну, тумани не страшні; їх сонце живо розжене!

Позаздрив тоді, та й тепер завидує, Трублаєвич тому докторові, його ясному світогляду! Щаслива людина! Намірівся поближче зійтись із ним, поки буде на хуторі.

Він іще йшов по Кайданці, але уже бачив її кінець, і перед ним крізь узлісся розгорталась панорама гористого правого берега Удая. Там, по кряжу, стояв ліс і тягся без краю до самого обрію, туди, куди йшов Удай. І площа Удая, й земля, і ліс, були покриті снігом. Тепер він зривався тільки поодинокими легкими зірками. Було тепло й тихо. Трублаєвича обгорнув тихий ліричний настрій.

Так, весняна повідь змиє все й оновить землю. Усміхнуться небо й земля й ті, що будуть жити на

ній, будуть щасливі. А ті, кого занесе повідь?.. Але нащо думати про них,—така їх доля! В житті немає ні правих ні винуватих.

Трублаєвич сів на кручі й одпочивав. Він зігрівся від ходні, розщібнув пальто й повними грудьми вдихав м'яке солодкувате повітря.

В житті немає ні правих, ні винуватих. Не прав і не винуват і Андрик, що тепер десь сидить в окопі й може думає про матір, про хутір, може й про його. Але навряд. Їх відносини були холодні й нещирі. А скільки тепла й щирости в Андрика! Сьогодні вранці Трублаєвич перечитав листи його до матери. Вони схвилювали його, пом'ягчили серце, і він порішив, коли Андрик вернеться живим з війни, побачитися з ним, поговорити по душі й жити по-братерськи, не бути такими чужаками, якими були досі.

Пригадав, як колись давно, ще будши малими, удвох з Андриком, теж по льоду й снігу, вони прийшли сюди, на це саме місце, й сиділи тут. Тоді Удай ще не замерз, і вода в ньому була чорна, мов розведена сажою, і це робило дуже гарний контраст з білими берегами й горами. Мов по снігу побігло розтоплене оливо...

Вони сиділи й розмовляли про те, хто з них чим буде, як виросте великий. Івась казав, що буде професором, а Андрик дивився на воду, довго думав і нарешті сказав, що буде манахом. Увесь чорний і суворо-спокійний, величньо він буде проходити мимо людей... мимо життя.

Так вони марили тоді. А тепер один служив у банку, а другий у війську. Яка іронія життя...

Він посидів над Удаєм ще кілька часу й повернув додому. Тепер уже пішов просто й під другим настроєм.

На другий день мав розмову з селянами. Прийшло з Кордубівки сім хазяїнів, давніх арендаторів Трублаєвичевської землі, й попрохали, щоб

панич вийшов до них. Він вийшов не без опаски, що не зуміє з ними змовитися. Йому ніколи не приходилось мати діла з селянами.

Селяни стояли купою біля ганку. Кудлай, підгортаючи під себе задню лапу, злісно гавкав на них, не підходячи близько. Очевидно, його хтось із гостей потяг палицею.

Привітались.

— От ми прийшли побалакати, як бути на весну з землею. Весна скоро, почав розмову один із них.

З того, що чув од матери й сестри, Трублаєвич догадався, що це мусить бути Гайдун.

— Що-ж, можна поговорити,—одповів Трублаєвич. Хуторяни помовчали.

— Бачите, паничу... чи може пане?..—осміхаючись, дипломатично запитав один з хуторян, сивенький худорлявий дідок.—Бачите, брали ми землю у вашої мамаші здавна. Пахали, сіяли... Брали за гроші, брали й із частки. Тепер прийшов такий час, що знаєте... пора-б уже ту землю й зовсім нам передати.

— Як це так?—спитався Трублаєвич.

— А просто, віддати нам землю і все!..—гукнув Гайдун.

— Потривай-бо, не так,—звернувся до нього дипломатичний дідок.—Ось як значить... Пахали ми й сіяли. А тепер такий час, що скрізь люди будуть одбирати в панів землю, то ми й кажемо так: нехай і Трублаєвичі нам дадуть свою землю, поки-що, на п'ять літ.

— Та ви-ж уже більше, як двадцять літ держите її в аренді й з копи берете, чому-ж не дати її вам ще на п'ять років?

— А бачите, то ми за гроші держали, а тепер уже ми п'ять літ не будемо платити вам нічого. Буде вона як наша. Будемо пахать і сіять, і все...

— Так-же неможна! З чого-ж будуть жити мої мати й сестра? Що-ж їм, з голоду пухнути?

— Чому з голоду... А ви-ж нащо?

— Я окрема річ. А земля материна, й вона повинна користатись з неї.

— Уже доволі користались!— гукнув Гайдун.— Треба ще й нам покористатись, і в нас сім'ї!

— Так земля-ж не ваша. Що-б ви сказали, коли-б оце завтра прийшов до вас хтось чужий, та й сказав: от ви уже весь свій вік користуєтесь з своєї землі, годі вже вам, давайте ще я покори-стаюсь з неї п'ять літ! Як-би вам це здалось?

— То зовсім инша річ. А ми пахали, сіяли...

— От послушайте, паничу, що я вам скажу,— звернувся після довгого сперечання один із хуторян, що раніш більше мовчав.— Ваша земля, як її не удобриш, нічого не родить. Ну, а хто-ж буде чужу землю удобряти? Цей рік я не пожалкую своєї праці, удобрю її, а на весну пані віддасть її комусь другому. Ну, ми, звісно, дуже мало возили гною на вашу землю і було й нам мало з неї користи, і мамаші вашій. По-моєму так-би треба зробити, по-бо-жому: давайте нам, Кордубівцям, землю й більше нікому; ми повинні її удобрити, скільки наша сила. Будемо сами пахать і сіять своє зерно й жати, і будемо давати вам четвертий сніп. І буде хліб і в нас, і у вас. Буде й корм скотині. Так нехай буде п'ять років, а далі там видно буде. Ми чужого не хочемо.

Трублаєвич подумав і згодився. Хоч мати й сестра може і не зможуть прожити на четвертий сніп, так він їм допоможе. Принаймні будуть певні, що матимуть хоч четвертий сніп і будуть самі цілі й хутір.

Мужики перебили з Трублаєвичем руки, попрощались і пішли додому.

— Ми ж будемо певні, що ваше слово все одно, що слово старої пані, й що одміни ніякої не буде!

Трублаєвич пообіщав їм це.

Мати й сестра нетерпляче ждали Івася в хату. Шура ще в вікно побачила, що справа якось налагодилась, що Івась перебив руки з мужиками, але ні вона, ні мати не сподівались, щоб усе обійшлося так, як справді сталось. Налякані всякими страхами, вони ждали чогось нечуваного, й коли дізнались, що все буде гаразд, що земля буде їхня й їм буде четвертий сніп, то навіть були раді. А коли мужики їй справді будуть удобряти землю, то хліб буде родитись кращий, буде його більше, й якось можна буде жити.

Наступив вечір і проминув тихо й сумирно, й на хуторі мов повеселішало. Порішили Терешка розщитати, а собі знайти якогось другого наймита, щоб був смирніший і не пив горілки. Бо з розмови з мужиками Трублаєвич довідався, що Терешко брехав їм про Трублаєвичів і наговорював, що пані нахвалялась зовсім їм не давати на весну землі.

На другий день ранком Трублаєвич знов пішов по Кайданці до Удаю. І тепер ясний, злегка меланхолічний настрій обхопив його, й він ішов і співав!

Неволью к этим грустным берегам
Меня влечет неведомая сила...

І справді, його тягло туди в ліс, до річки, до тих гір, що стояли за річкою. Ранок був теплий і тихий, і землю повивав тонкий і ніжний туман. На душі у Трублаєвича було тихо й спокійно й життя йому сьогодні здавалося не таким холодним, хмурним і запутляним.

От-же він порозумівся з мужиками.

Йшов і співав.

Але якийсь тріск і шарудіння долетіли до його слуху. Він зупинився й дивився, стоячи на льоду, на той беріг, звідкіль почувся шум. Звідтіля показався чоловік з тільки що виламанною дубиною. Він ішов босий по снігу в свиті, одягненій просто на білі полотняні штани й сорочку. Свита була розхрістана, а на голові, на довгому волоссі замість шапки лежали шматки снігу, що він натрусив його, виламуючи ломаку.

Очі в чоловіка були гострі й злі. Він ішов на Трублаєвича, несучи на поготові свою палицю, мов замірявся ударить його нею.

Трублаєвич поступився, щоб дати дорогу божевільному. Трублаєвич знав його. Звали його тпру-тпру-Сьома. Був з сусіднього хутора Амосівки.

— Ач, співака!—злісно пробурчав він, обходячи Трублаєвича, й пішов далі, оглядаючись, поки не заховався в повороті Кайданки.

Весь ліричний настрій Трублаєвича пропав. Далеко не все на світі так, як йому ще ось тільки що здавалося. Не всяке зло можна обійти, не всяку справу налагодити. Ось і цей божевільний. Його дражнили діти, висміювали, а коли він ганявся за ними й бив їх, то батьки били його. І кілька разів його забивали трохи не до смерти. Але він одужував і знов ходив скрізь і літо й зиму босий, у тій самій свиті й злісно бурмотав якісь слова при зустрічі з людьми. Його згодом покинули дражнити й бити, й тепер, як казала Шура, його де-хто вважає за святого. Знайшлися дві жінки, що взяли його до себе, й він живе в них. До них возять хворих, і шукають поради собі, прислухаючись до слів тпру-тпру-Сьоми.

Ось він другий бік життя!

Трублаєвич вернувся додому сумний і розбитий.

Минув тиждень, другий; проминув місяць. Життя на хуторі йшло день по дню, мов капали каплі води, одноманітно, сумно. Замість Терешка був другий наймит, Г'ордій. Слід за мужиками з Кордубівки приходили баби й домагались, щоб їм дешевше оддали землю під городи. Їм знов уважили й вони пішли задоволені. Трублаєвич їздив на пошту в Степанівку, возив доктора. Доктор приїздив, обдивлявся хвору, розмовляв і їхав додому. Хвора не поправлялася.

Тепер вона тільки й думала що про Андрика й була цілком певна, що з ним трапидася якась пригода, і ждала звістки про те що-дня. З Скоро полонених повідомили, що в списках полонених його немає.

В останній час і Трублаєвич мало мав надії на те, щоб брат був живий. Він, перше ніж дати газету до рук матері, сам поперед переглядав її, щоб, коли справді прочитає, що Андрика убито, перестерегти якомсь матір.

Вони умовились про це з Шурою.

Зима цього року держалась досить довго, але після останнього снігу, що по йому Трублаєвич ходив до Удаю, почало розтавати. День по дню, ніч по ночі сніг танув і танув. Землю обгортали тумани й мряка, й, обгорнуті ними, стояли на хуторі ерези й ронили сльози... Мов журились за чимсь... Але за чим? За тим, що минулось, чи за тим, що буде?

Трублаєвич виходив з хати, сідав на ганку й дивився на ті берези. Серце його ссала журба. Вона непомітно забиралась туди, мов заходила з туманом, що його вдихав у груди Трублаєвич. Він що-дня читав газети, стежив за тим, як крок за кроком суспільство одвойовувало собі волю, й не радів з того. Дуже малі були ті кроки, дуже важко було їх робити... і дуже вони були непевні!

Але він ще більше журився того, що й досі не було листа від Люби. Невже вона могла не дати йому відповіді на його лист? Невже вона хоче відсахнутись від нього, не сказавши просто, що вона рве з ним відносини?

І чим більше думав про це Трублаєвич, і чим більше минало часу, тим усе міцніше й міцніше в його в душі становилась віра, що він не втратить Люби, що вона любить його й буде його дружиною. І довге її мовчання він пояснював собі її внутрішньою боротьбою і ждав кінця тієї боротьби.

Він сидів і ждав листа, а берези спускали над ним свої довгі гнучкі віти, гойдали ними й ронили холодні сльози.

Одного дня пройшов великий, теплий дощ і змив останні сліди зими. Наступала весна. Ще по ночах морози сковували землю, ще ранками іней білів на деревах і на торішній траві, але вже була весна, й сонце стало веселіше й ласкавіше. Одного разу, коли Трублаєвич сам не поїхав на пошту, Гордій привіз йому листа.

Лист був від Люби.

Взяв його Трублаєвич і не пішов читати в хату, не став читати в дворі, а пішов у ліс, на берег Кайданки. Сів під березою й розірвав конверт.

«Простіть мене, що я так довго не писала вам» — читав Трублаєвич. — «Я довго вагалась і багато передумала, поки наважилась написати вам цього листа. Коли ви кинули нас у той вечір, після земського зібрання, мені здалось, що усе покінчено між нами. Я побачила, що переконання наші неоднакові, що ми не можемо з'єднати до купи два різних світогляди. І я порішила прямо сказати вам про це при першій-же зустрічі.

Трапилось трохи инакше. І те, що трапилось, ще далі відштовхнуло мене від вас. Та історія

З моїми листами... На що ви їх не спалили?.. Але тепер, сидючи в тюрмі, я багато де-чого передумала й бачу, що добре ви зробили, добре для нас обох, що передали тоді мені свій лист.“

Промінь надії майнув Трублаєвичеві.

«Як ви по-щирості відкрили в ньому свою душу, так і я мушу вам відкрити свою. Так краще. І я скажу вам: я люблю вас, але люблю й другого. І та любов сильніша і владніша. І тут нема нічого дивного й надзвичайного, а тим більше неморального. Чуття мої чисті, правдиві й глибокі...

Милий мій, я люблю вас, і збережу спогад про вас на все життя моє! Я люблю вас, як гарну, чесну людину, як старшого брата, якого в мене ніколи не було. Ні, я вас люблю більше, ніж брата, і не станься те, що сталося, ми-б з'єднали свою долю й були-б щасливі. Я певна в тому.

Але друга людина стала межі нами. Ви знаєте, хто. Та людина запалила мою душу бажанням боротьби, бажанням віддати всю себе на те, щоб усім, усім людям було краще жити на світі. Я була короткозора й егоїстична, я думала тільки про себе, про своє щастя, але так жити неможна. Ви сами знаєте це, хоч не можете безоглядно йти в той табір до тих людей, куди тягне мене моє серце.

Я вірю в тих людей, я вірю, що правда на їхньому боці.

О, чому ви не з нами, й чому ви не можете бути з нами!..

Простіть мене,—я, може, ображаю вас, але я не хочу вас образати, бо ви частина мого минулого, частина душі моєї. Цим листом я хочу сказати вам: зрозумійте мене й вибачте за той біль, який я несамохіть роблю вам. Коли можна, забудьте мене. Краще було-б, щоб ми не стрічались, але коли ми зустрінемось, то прошу вас: будьмо, як давні добрі знайомі. Я знаю

вас і сподіваюсь цього від вас. Ще раз прошу вас простити те зло, яке я роблю вам.»

Підпису не було, але він був і непотрібний.

Ось він, так довго жданий лист! Тепер кінець усяким мріям. Вузол розрубано, й розрубано до краю. Обережно, навіть з ласкою, одштовхнуто геть його— не гарячого й не холодного, його—теплого, його—середину на половині! Не може він кипіти, коли життя вимагає кипіння, й воно вихлюпує його геть, як теплувату воду, що не може зігріти змерзлої на холоді людини й не може остудити її спраглих уст у спеку. Не теплий і не холодний—ось його прокляття! Ось та печать, що її поклала на його душу і на душі тисяч і мільйонів людей доба реакції. Він завжди був чесною людиною, він завжди бажав добра людям, але жив як зв'язаний, боявся переступити міру, боявся чим-небудь виділитись з ряду других людей, щоб не наклепати на себе за це кари адміністрації, щоб не дратувати смілістю пригніченої суспільності. І він засох і зав'яв. І коли прийшла пора, що вимагала справжньої сміливої діяльності, то вже він був на неї нездатний. Він умів тільки аналізувати, вишукувати тіні й бачити хиби в людських вчинках, і в серці його засіло зневір'я. І як невіру, його кидають на тій нікчемній середині на половині...

— Покидьок!..—у голос промовив він сам до себе. — Не варт ти нічого!..

Сидів і думав. Звична думка почала ткати свою звичайну павутину. Він, Трублаєвич, нічого не зробив корисного для суспільності, але ще не видно, що зроблять Зембулат і ті, що з ним. Та й чи зроблять ще коли? Легко говорити гарячі промови, але важко проводити в життя навіть дрібниці.

І гостра злість спалахнула в ньому проти Зембулата: вся причина його нещастя криється в тому прохвості, що так блискуче вміє викидати водограї

ліберальних слів і так нахабно грає своїми витрішкуватими очима! О, коли-б він міг зараз зустрітись з ним!

І зараз-же зрадлива думка мов заходила з другого боку й доводила, що хоч-би він і зустрівся з Зембулатом, то нічого не зробив-би йому. Бо він не здатний на сміливі, незвичайні вчинки. Бо він боїться поговору. Бо він взагалі м'якотілий.

Сидів на березі і мняв розідраний конверт. Порвав його на клапті, кидав ті клапті по одному в воду й дивився, як каламутна вода крутила їх і несла геть.

З того дня, хоч навколо заходила весна, на хуторі, стало ще сумніше. У Трублаєвича одпала захохта до всього, й він по цілих днях просижував або на ганку або біля матери, розкладаючи на столі пас'янс. Сидів і мовчав, і все про щось думав. І мати й Шура бачили, що він нудиться, й старались усім догодити йому, але він тільки сумно усміхався, бачучи їхню ласку, і мовчав. Покинув їздить на пошту й тільки поверху пробігав очима газети, коли їх привозив разом з доктором Гордій.

Одного разу, переглядаючи списки убитих і раниених, він стрів прізвище—Трублаєвич. То був Андрик і повідомлялось, що його забито в бою під Мукденом.

Дивуючись, що це не хвилює його, ще раз уважно перечитав ті слова буква по букві, мов упевнюючись, що таки правда тому, що він прочитав, і потім поклав газету й задумався. Андрика убито. Як-же тепер бути, як про це сказати сестрі й матері? Йому здавалось більше важним те, як бути з сестрою й матір'ю, ніж факт, що Андрика немає, Андрика забито десь там на чужині, без усякої вини й причини. Бо й він уже давно звик до тієї думки, що брата немає на світі, що це факт, а з фактами треба

мириться. Й він уже давно помирився. Але що робити з тими, що не можуть миритись з фактами?..

Сховавши газету, одягшись і сказавши матері, що на цей раз Гордій не привіз її з почти, Трублаєвич вийшов з хати й поманив за собою Шуру. Вони пішли лісом понад Кайданкою. Земля уже потряхла. Ішли мовчки.

— Що ти мені хотів сказати, Івасю?—запитала Шура, коли вони одійшли вже далеченько від дому.

— Я нічого не думав тобі говорити, а просто хотілось трохи пройтись з тобою. Дуже вже багато ми сидимо в хаті, та й мій одпуск скоро скінчиться. Поїду звідціль і не погуляю з тобою.

— А мені здалося, що ти щось хотів мені сказати...

— Що-ж, Шуру, говорити? В останні часи журюсь я за Андриком. Немає й немає про нього ніякої звістки,—сказав Трублаєвич, одвертаючись від сестри неначе для того, щоб зламати гілку берези.

Береза хруснула, і в його серці уперше після того, як він прочитав про смерть брата, прокинулось чуття й щось ніби увірвалось там. Він почув, що може зараз заплакати.

— Мабуть з ним таки щось сталося,—додав він і замовк.

— Я так думаю,—задумливо мовила Шура.— Він мені сниться що-ночі й більше все веселий та приятний такий. Прокинувся і плачу.

Помовчали трохи.

— А що-б ми, Шуру, робили, коли-б Андрик загинув на війні? Може-ж це справді статись!..

— Що-ж робити?.. Ми-б, не дай бог чого, поплакали, посумували, та потроху-б і помирились, а от мама... Вона-б не перенесла цього!

— Ти так думаєш?

— Я певна в тому.

Чого боявся Трублаєвич, того боялась і Шура,— значить, справді неможна говорити про це матері. Але Шура... чи говорити їй?

І Трублаєвич порішив, що треба сказати.

Вони йшли по-над невисокою кручею.

— Шурочко, давай сядемо тут! Тут сухо,— сказав Трублаєвич і сів, спустивши ноги з кручі.

Шура теж сіла.

— Я більше не буду таїтись від тебе...

Шура злякано подивилася на брата.

— Все одно треба знати.

— Що?

— Андрика немає на світі.

— Що ти кажеш?.. Івасю!..

— Так. В сьогоднішній газеті єсть про це звістка.

— Я так і знала!.. Боже-ж мій, боже-ж мій!..

Шура схилилась на кручу й залилася сльозами.

Зачувши ті сльози й бачучи, як сестра б'ється в риданні, Трублаєвич не міг здержатись і сам заплакав.

— Шуро, Шурочко, не убивайся-бо так! Того, що сталося, повернуть не можна,—говорив він і сам почував, що говорить зайві слова й що не можна ніякою логікою утішити горя, що навалюється на сім'ю й уже придавило й його самого й сестру..

Повернулись додому не скоро й порішили мовчати й нічого не говорити матері про смерть Андрика. Бо сказати їй тепер—значить, своїми руками убити її. Може згодом якось можна буде, підготувавши потроху, сказати, що він умер.

До вечора вештались по подвір'ю, тільки на короткий час вертаючись до хати, щоб мати по очах не помітила, що вони бережуть від неї тайну. Увечері лягли спати теж рано. На другий день мати завважила, що в Шури червоні очі й спитала її, чого вона плакала. Але Шура одмовилась, що вона не

плакала, а в неї всю ніч проболіла голова, й вона не спала. Здалось, що мати повірила. Та коли Гордій привіз дальніший номер газети, й знов не знайшлось того номера, що мусив прийти вчора, мати стурбувалась: а що, як од неї скрили той номер?

Але вона нікому не сказала про це й тільки була неспокійна й нервова весь вечір і не спала ніч. На ранок вона була жовта, як віск.

— Івасю, ти-б сьогодні сам поїхав на пошту й розпитався, чи не здано куди нашого номера?— сказала вона синові.

— А для чого він нам? Ну, пропав один і нехай пропадає!

— Ні, треба знайти або добути в сусід. Може-ж там саме звістка про Андрика.

— Ну, добре, я поїду.

Здавалось, мати заспокоїлась.

Але коли син вернувся з пошти й не привіз газети, вона знов почала турбуватись. І їй здавалось, що й син і дочка щось від неї таять. Це вона бачила по очах Шуриних, по тому, що вони іноді мовчки переглядаються між собою й виходять з дому. І мати порішила шукати газети дома: вона тут, але її не показують їй.

Одного разу, коли й Шури й Івася не було в хаті, вона покликала Петровну й веліла їй обдивитись скрізь і пошукати газети.

Петровна поносила їй всі газети, але того номера, який був потрібний, не знайшлося. Тоді пані веліла переглядіти всі кармани в одежі Івася і всі ящики й чемодани.

Петровна рилась довго і в чемодані знайшла якусь зібгану газету й принесла її пані. Та глянула на номер газети і мовчки веліла вийти їй із хати.

Номер був той, що казали, що він пропав.

На що-ж його сховано? Значить, тут, у цьому номері, й єсть звістка!

Щось страшне й давно сподіване підступило до хворої, й їй здалось, що ніби й волосся на голові в неї заворушилось. Однією рукою вона розгорнула газету й шукала очима списку забитих і ранених.

Список був і досить довгий.

Вона почала його читати й не могла, бо букви стрибали в очах. Безсило на хвилину вона опустила газету на коліна й закинувши голову вгору, заплющила очі, щоб трохи заспокоїтись. Але це тільки було на хвилину, і вона знов узялась за читання.

Тепер шукала тільки прізвищ, які починались-би на «Т».

— Трохименко... Торубаєв... Трублаєвич!.. Андрій Трублаєвич!..

Їй треба було вернутись назад, щоб дізнатися чи убито, чи тільки поранено Андрика.

— Убито!..—скрикнула вона.—Боже ж мій, що це таке, за що-ж це?..

Газета упала додолу, а мати одкинулась на спинку крісла. Їй нічим було дихати.

— Петровна!..—гукнула вона не своїм голосом, так що та почула її з пекарні й кинулась на поклик.

— Убито!..

— Кого?

— Андрика!..—ледве вимовила мати, бо слези душили її.

— Упокой, господи, його душечку!..

— О, та що-ж вони зробили, та за що-ж це?!.. Та де-ж та правда в світі!..—ридала мати.—Сину мій, сину, соколе мій, що-ж вони зробили з тобою!

— Петровно!..—звернулась разом пані до служниці.—Перехристи мене.

Петровна узяла праву хвору руку й перехристила нею стару пані, як христять малих дітей.

— Упокой, господи, раба твого Андрія,—проказала мати, підводячи вгору заплакані очі.—Дай, господи, покой душі його!.. А ви всі, по чий вині убито його, хто накликав оту війну, будьте прокляті!.. Будьте прокляті й на цьому й на тому світі!..

Мати забила в риданнях. Петровні здалось, неначе вона ворухнула й віднятими ногою й рукою.

— Пані, голубко, не побивайтесь так!.. Пожа- лійте себе!

— Що мені жаліти себе, коли.. коли..

Вона не договорила за плачем.

— Поклич дітей сюди!

Петровна побігла за Івасем та Шурою, але їх у дворі не було. Вона побігла в лісок і почала там гукати. Івась озвався.

— Панича убито!—гукнула Петровна, побачивши крізь дерева брата й сестру.

— Що? Якого панича?..—разом спитались ті.

— Андрія Михайловича... Андрюшу!

— Як? Хто тобі сказав?

— Пані сказали. Кличуть вас...

Брат і сестра переглянулись.

— Звідкіля-ж вона дізналась?—спитав Івась.

— У газеті прочитала, в тій, що у вас в чамайдані була.

— Так це ти їй дала?—накинувся Івась на неї.

— Пані приказали обшукати скрізь і позносити їм газети. Веліли і в чамайдані подивитися. Я й найшла...

— Еге, он що!.. Ходім скоріше в хату.

Вони ледве не бігцем кинулись додому.

— Що? Від матері критись задумали?..—стріла їх мати.

— Мамочко!

— Голубочко!

Мати покивала головою.

— Усе одно. Дізналась, не сховали... Ой, боже, боже, що-ж мені робити? Краще-б я його маленьким своїми руками задавила, та знала б я, що лежить він у землі, що не валяється неприбраний у полі, що не гризуть його тіла собаки! А, будьте ви прокляті!

Надійшов вечір. У горницях засвітили лампадки. Пані веліла запалити перед образом воскові свічки й сиділа в своєму кріслі, мов над покійником. В хаті було тихо, й тільки чулись її зітхання. Івась і Шура сиділи по кутках і мовчали, й коли несподівано почувся голос матери, вони разом здригнулись.

— Лежиш ти, мій сину, в степу на морозі... Задубіли твої білі рученьки, здеревіли бистрі ніженьки, заніміли вустонька любі-привітні!..

Хитала головою, немов схилившись над трупом сина.

— Лежиш ти, мій сину, де впав... І нікому було ні підвести тебе, ні ран твоїх кривавих зав'язати, ні крові твоєї гарячої спинити. І замерзла вона на лютому морозі... Замерзла кров моя!..

Мати здригнулась усім тілом, мов мороз обхопив її.

✓ «Це Рахіль плаче об дітях своїх»—подумав Івась.— «Це та біблійна мати, що плаче й не може втішитися, одинока, осиротіла.» І він вийшов з свого кутка, присів до ніг матери, цілував руку її і мочив своїми сльозами, бо серце його розмякло, як віск на вогні.

А мати мов не помічала ні його, ні тих сліз. І, помовчавши, знов заговорила:

— Скосила смерть мій цвіт любий, підтяла його: не цвіти на морозі! Не потрібен ти снігу білому, не треба тебе каміню холодному!.. Ох, сину, сину!

Кожне слово падало, як капля крові, й пекло мов розплавлене оливо. «Рахіль плаче за своїми дітьми й не може втішитись... І скрізь, по всьому

обширі Росії плачуть Рахілі. Але коли Рахіль може тільки плакати, сини її повинні думати про те, щоб осушити ті сльози, щоб у-друге не убивали її дітей!»

І кожне слово матери тепер викликало в серці сина гнів і на себе й на всіх других, що безпечно спали, берегли свої шкури й допустили, що доведено рідний край до погибелі. Ні, так жити не можна! Мовчати й сидіти смирно—це значить і самому приставати до ворогів отчизни й самому наносити серцю Рахілі нові рани. Ні, треба йти туди, куди пішла Люба, куди йде Зембулат і другі. Коли не бути вільними, то краще не жити. Бо рабське життя недостойне людини!..

V

Під образами горіли свічки. Палали лампадки. У горницях було душно й нічим було дихать. І здавалось, що сюди, у ці невеликі й низенькі кімнати, зайшло горе й засіло в них, і вже ніколи не вийде звідціль. Воно сиділо по кутках, дивилось і моргало своїми байдужними очима з кожного затінку, і було йому любо й безпечно у цьому струхлявілому домку.

Воно сиділо й дивилось тисячею байдужних очей на нещасну стару жінку, що не хотіла лягати на ліжку і все сиділа, обкладена подушками, у кріслі. Дивилось на стомлених, знесилених сина й дочку тієї людини... й моргало, і мов чогось ждало.

— Прокляті! Будьте ви прокляті!.. З усіх країв позабирали ви від матерів синів, від дітей батьків, від жінок мужів і послали їх на смерть. До вас тільки бризки летять! Дивіться: ви в крові! Ви в крові братів своїх!.. І нічим ви її не змиєте во віки!

— Мамо!..

Вона не слухала і, помовчавши, починала говорити знов;

— Вони встануть, вони прийдуть до вас поранені, порубані, з одірваними руками й головами, з вирваними боками й спинами, вони прийдуть до вас і спитають: за що ви убили нас?.. Кров наша на вас і на дітях ваших. Прокляті!..»

— Мамо, мамусю!..

Вогники в лямпадках здригаються і підстрибують, а з кутків і затінків моргають очі горя.

— Був у матері син і його втягло у той вир кривавий і його немає... О, горе, горе!..

Горе чує той окрик, але не озивається й тільки байдуже блимає своїми очима. Що йому? Воно зробило своє діло й далі зробить, коли прийде час.

Годинник цокає й одбиває хвилини. Їх не лічать люди, але їх лічить горе і терпляче дожидає, поки прийде його час, час нової жертви.

Але де вона? Хто з трьох, чи всі зараз?

Всі вони готові. Мати й дочка давно, а син... теж давно! Він сидить, як закам'янілий. Мов гарячими залізними буквами в його мозку випалені слова матери, і йому згадується те, що він вичитав сьогодні з листа докторового брата, листа відтіль, з того нещасного краю, після Мукденського побоїща:

... «Пережито дуже багато,—писав брат.— Не можу зрозуміти, як рука смерти поминула мене, бо мене навіть не ранено. З 22 по 28 весь час наш полк був у боях. Досить сказати, що 22 лютого ми ходили в атаку сім разів з ранку до вечора й загубили з полку 1354 салдати, а з офіцерів у строю зісталось з 54 тільки 11, та й то троє «божевільних».

Від куль, гранат, шимоз і кулеметів все гинуло навколо! Я, коли-б був віруючий, міг-би сказати, що мене оберігав бог.

Бій—це пекло.

Навколо—стогін, галас злоби, лютости, жаху, торжества; шум, свист, скигління, шипіння, грім,

скрежет, плач, припадки, клятьба, мольба, несамо-
витість, молитви; руйновище, безладдя, трупи, криваві
пов'язки, падання, агонія, хрипіння, сльози радості,
шалений жах, мертвотна блідність, героїзм—подекуди,
частіше—паніка.. І кров, кров повсюди й скрізь!

... Я не знаю, чи не сон це все?.. Бо тут розга-
дується загадка життя. І у всьому тому єсть своя
врода.. І коли бачиш пролітою свою кров, то тягне
побачить чужу.. І було моторошно, і страшно,
і весело, й приємно.

«О, які ми ще звірі—всі люди!..»

«Які ми ще звірі, які безсердечні звірі!..» — думає
Трублаєвич і підраховує, що двадцять другого лютого
братів полк повинен був іти в резерв, на одпочинок,
і замість того пішов у бій. І хто знає, чи знайшов
смерть Андрик від якоїсь першої кулі, чи відбивав
усі атаки і повинен був одступати, може бігти серед
загальної паніки, упасти раненим і вмирати під ногами
своїх-же.. благати, простягати руки, хватати за ноги
озвірілих шалених людей і вмирати з останнім сло-
вом прокляття. Хто знає?..

Шура сидить нерухома. Устала очі в куток
і не моргає навіть, мов зачарована тим горем, що
дивиться на неї із того он кутка, і з усіх щілин,
дивиться тисячею очей.

І всі ті очі пронизують її серце й холодять його,
по каплі відбирають снагу. І їй здається, що все оце
сон, якась омана, що зараз одчиняться двері і увійде
Андрик, але увійде не живий, а тінь його. І вона
боїться глянути на двері. Боїться звести очі на вікна.

— Ось він увійде!. Ось зараз він увійде,—
шепоче якийсь голос.

Двері відчинились, і в них увійшов Андрик.. Він
без руки й без плеча.. Дивиться на неї й сміється:

— Прийшов, ха-ха!

І враз падає до її ніг.

— Ай!..—скрикує вона не своїм голосом, зривається з місця й біжить, мов не на своїх ногах, у другу кімнату й падає на порозі.

Мати з несподіванки теж скрикує, схоплюється з місця й падає з крісла на поміст.

— Шура!.. Мамо!..

Трублаєвич біжить до матери, бере її на руки, як дитину і, дивуючись, що вона така легка, сажає знов у крісло, а Шура б'ється в корчах і плаче й регоче.

— Мамо, що з вами? Вас злякала Шура?

Але мати мовчить, хоче сказати йому щось і не може. Як блискавка пронизує мозок Трублаєвича думка, що з матір'ю повторився удар.

— Петровно!.. Гордію!..—кричить він у двері.— Скоріще за доктором!

Але з пекарні ніхто не одгукується. Там давно вже сплять. Він кидається туди, будить Гордія й приказує їхати по доктора.

Гордій підводиться, сідає на лаві й сопе: він з просонку нічого не розуміє.

— Зараз запрягай коні й їдь у Степанівку за доктором!

— Гордію, Гордію,—штурхає його за плечі Петровна,—панич кажуть: їдь за доктором!

Гордій прокидається:

— Добре.

— Петровно, голубочко, ходіть зо мною: мамі негарно, та й Шурі!..—благає Трублаєвич Петровну.— Несіть води!..

І сам біжить туди, в ті кімнати, де панує страшний привид—горе.

.....

Світає. Доктор стоїть біля ліжка хворої й говорить Трублаєвичеві:

— Нічого не можна зробити... остання боротьба життя й смерті, агонія. Чого я боявся, те й сталося: повторна апоплексія!.. Не руште її, не руште!..

Бере стілець, сідає біля ліжка й мовчки дивиться на умираючу.

Трублаєвич стоїть у головах матери й стежить за її переривчастим диханням й її хрипіння примушує здригатись його серце. Чого-б він тепер не дав, щоб вернути життя матері... Як-би він пестував і голубив її, він, що по чотири роки не бачив її і по цілих роках не згадував про неї.

Але немає тієї сили, щоб вернути їй життя.

— Знаєте, по правді, то мало було надії на те, щоб вона одужала. Кінець мусів бути все одно раніше чи пізніше,— говорив роздумчиво доктор.— Оце ще одна жертва весняної повіди... пам'ятаєте?

Трублаєвич хитнув головою в ознаку згоди. Непіддержана розмова увірвалась. І як можна було Трублаєвичеві розмовляти тепер про якусь повідь, коли умирала мати? Але слова доктора немов збудили його уяву і йому ввижалось, що щось велике, незнане й непереможне, справді, як весняна каламутна повідь, насувається на життя й ламає все, що попадеться на його шляху, й заносить геть, невідомо куди...

Увійшла Шура, уся розбита й зімнята, як зламана билина. Вона підійшла до ліжка матери, дивиться на неї й киває головою.

— Присядьте, Олександро Михайлівно! — каже доктор і підставляє їй стілець.

Стілець заторохтів по помосту і немов злякав на хвилину тишу. Потім знов усе затихло, тільки чути важке, хрипке дихання хворої.

Через три дні в гайку, що стояв над шляхом, біля старих могил, появилась свіжа височенька могила,

а в старому домку був обід. За столом сиділи: піп, дякон, дячок, кілька сусід і Трублаєвич. Шура не присідала до столу, а прислужувала.

Духовенство смачно їло й пило, гучно розмовляло й брязчало посудом, немов було закликане на якесь свято. Кадильний дим змішався з димом тютюнним, але Трублаєвичеві й Шурі усе здавалось, що в кімнаті стоїть важкий трупний дух. Гості того не помічали.

Дякон уже почав був розказувати якийсь веселий анекдот, але піп спинив його й почав розмову на сучасні теми. Він виписував «Свет» і був великим патріотом.

— А як там у вас на півдні мужики?—запитав він Трублаєвича, обгризаючи кістку з курятини.— Ворушаться, чи ні?

Трублаєвич глянув на нього.

— Як скрізь,—сказав він.

— Так,—затвердив піп, кидаючи кістку й витираючи масні губи.

— Отче Іване, вип'ємо ще по одній?—запитав дякон.

— Наливайте. Так... Ну, а як ви думаєте, що з цих розрухів буде?—випитував він Трублаєвича.

— Важко сказати, що саме буде,—неохоче відповів той.

— А я знаю, що буде!—прицмокнувши, промовив отець Іван,—лоза переведеться вся чисто в нашому царстві!

Дякон і дяк зареготались.

— Чисто вирубають усю, як почнуть пороти бунтарів,—продовжував розмову отець Іван.—Ви, як у вас єсть де лоза по Кайданці, поприбережіть її: добрі гроші матимете!

— Ге-ге-ге!..—зареготав дякон.

— Кару на тіло одмінено законом, і ніхто не сміє сікти людей,—суворо, ледве здержуючи гнів, одмовив Трублаєвич.

— Закон... то дарма,—сказав дякон.—Он уже три села перепороли на слідстві: в Собинцях, Гнилій та Дмуханівці. Що сахарний завод спалили...

— То беззаконіє й воно мусить бути по-каране.

— Ого, беззаконіє!.. А палити заводи не беззаконіє, а грабувати панські комори та клуні не беззаконіє?—спалахнув отець Іван.—Коли мужики закон переступили, то й начальство може переступити. Помилуйте: там, у Манчжурії війна, кожен-би повинен останній свій гріш віддати на неї, кров свою пролити за честь і славу рідного краю, а вони бунтують... Я б їх сам усіх перепоров!

— Ге-ге-ге!.. Засукуйте, отче, рукава та приймайтесь за роботу!—засміявся підпилий дякон.

— І приймусь!—роздратовано гукнув отець Іван.—Тебе першого випорю!..

— Овва! Руки короткі!..

— Побачимо.

— За що-ж це такий гнів?

— Знаємо за що!

— Цікаво було-б знати!

— Багато знатимеш, скоро зістарієшся... Чув?

— Чув. То може ще по одній вип'ємо?—пішов на згоду дякон.

— Наливай! Духовні п'ють, а чого-ж миряни не підтримують? Давайте всі вип'ємо за упокой новопреставленої раби божої Олімпіади.

Випили й закусили. Усі були й наїдені й напоєні.

Отець Іван повагом підвівся й похопливо за-
бурмотав молитву:

— Живими й мертвими обладай...

— Во блаженном успенї,—забасив дякон, проковтуючи останній шмат м'яса,—вечний покой подаждь, господі..

— Вечная пам'ять, вечна-а-я пам'ять, ве-е-ечная пам'ять,— проспівав гуртом увесь клір.

Обід скінчився. Духовенство й сусіди ще посиділи кілька часу, покурили, побалакали й роз'їхались. Трублаєвич розчинив настїж усі вікна й вийшов з хати.

Уже був близько вечір. На заході рожевіли весняні хмари і в рожевому сяйві стояли берези, розпускаючи свої довгі бруньки. Молодші з них уже почали зеленіти.

Трублаєвич пішов на могилу матери. І йому дивно було бачити свіжу горку з піску й признавати, що це могила матери, що всі думи, усі болі, страждання дорогої людини закінчились отією купою сирого піску.

Він узяв з могили соснову торішню шишку й відкинув її геть. Повизбирав і поодкидав і другі шишки й листя, що замішались у пісок. Йому хотїлось, щоб могила була чиста й непорочна, щоб нічого на ній не було такого, що б нагадувало про непорядок, нечисть. Потім знайшов і зірвав кілька стеблин ще нерозквітлого рясту й поклав їх на могилі там, де повинні були бути груди материні.

Було тихо, й прохолода, весняна бадьора прохолода, обгортала все—і землю, і рослини, й дерева. І Трублаєвичеві тепер здавалось, що й краще, що мати опочила й лежить там, у землі, у прохолоді: там їй спокійніше. Не будуть її мучити думки, не краятиметься наболїле серце, заспокоються намучені нерви. Бо усьому єсть міра і всьому повинен бути край. Повинен бути кінець і мукам людини. І Трублаєвичеві здавалось в цю хвилину, що смерть не страшна й навіть бажана, що смерть не зло, а благо, як природній кінець існування.

— Вічна пам'ять тобі, ненько! Спи спокійно. Скоро й ми прийдемо до тебе.

Він пішов у ліс і там ходив до смерку і все думав про життя й смерть, про велику загадку, що з віків стоїть перед людьми й буде до віку стояти перед ними нерозгаданою.

VI

Трублаєвич вернувся з відпустки немов увесь покалічений і фізично й морально. Він утік з хутора зараз-же, як тільки можна було після похорону матері. Шура зосталась на який час сама, щоб упорядкувати хазяйство й їхати до нього в город на відпочинок, а може й зовсім на життя. Цього вони ще не вирішили.

Для Трублаєвича знов почалось звичайне життя, банк, читання газет і часописів, розмови на сучасні теми, сперечання й сварки, образи самолюбства—та нервова товчія, що має назвище життя інтелігентного. Він з важкою головою увечері лягав спати і однаково з важкою головою прокидався вранці, і серце його завжди мов було чим здавлене.

А життя, як і перше, було каламутне й неспокійне і грало, як молоде вино. Ще не можна було зовсім ясно передбачити певних перспектив, хоч уже видно, що наближається кінець реакції, що бюрократію теж поняло весняною водою й розмиває й шарпає її й вона вже не може встояти проти натиску сміливих і непереможних новітніх течій. Вона ще крипилась, вона ще змагалась, вона ще вела давно програну війну й дома, й там, на Далекому Сході, вона послала останню ескадру, поставила, як завзятий, запальний грок, на кін останній червонець і ждала, що сліпе щастя перейде на її бік. І та ескадра, зарані оплакана й похована у водах океану і своїми

й чужими, друзями й ворогами, блукала десь у далеких морях.

І всі ждали морського бою.

Ждали з жахом.

А тим часом суспільство гуртувалось, вироблялись програми, заводились спілки, легальні й нелегальні, і всі вони мали своєю метою визволення народу з політичної неволі, придбання громадських прав. Проти цих сил гуртувались другі протилежні сили і то тут то там спалахували криваві вогні.

Город, у якому жив Трубласвич, був здавен тихим, сонливим містом, але й він прокинувся, і в ньому найшли собі одгук усі сучасні течії. Навіть Донда і той, після несподіваного для нього арешту сина, обурився проти «бюрократії» і розносив її не гірше, ніж євреїв. Хоч по головній його думці всьому були винні все-ж таки євреї... І він ждав, що їх от-от будуть бити.

Трубласвича знов помалу втягло у вир того скаламученого життя, але він тепер не аналізував так односторонньо кожне з'явище, кожен факт, і не вишукував у прогресивних напрямках Ахилесових п'ят,—він знав, що вони єсть у кожній справі. Він сказав собі раз на завжди, що прогрес краще регресу, що воля краще неволі і що треба всяким способом добиватися того, що так яскраво стало перед очима суспільства... Тепер йому було ні за кого і ні за що боятись: доля одібрала в нього матір, брата й Любу. Тепер пригода з ним нікого не вразить. І тепер він дивувався смілістю й безповоротністю поглядів своїх попередніх спільників по думках і ворогів. Він знов зійшовся з Білогрудом і завів зносини з гуртками молодіжи. Він почував, що весняна повідь захоплює його усього й віддався їй цілком. «Що буде, те й буде»—думав він. — «Нехай ця довго ждана повідь занесе й мене з собою, але вона принесе людям нове

життя, краще, й тим, хто буде жить після нас, буде легше дихать і вільніше жити».

Люба уже давно вийшла з тюрми, бо за нею не було знайдено ніякої справжньої вини. Але Трублаєвич не стрічався з нею, бо вона виїхала з городу до Одеси, до родичів. Трублаєвич добре знав, що цього намагався й таки добився батько, щоб одлучити її від місцевих знайомих. Він сподівався, що в другому городі, під доглядом тітки, вона одумається.

Зембулат ще сидів у тюрмі, але була чутка, що її його скоро випустять.

Трублаєвич силкувався не думати про Любу, гнав від себе згадки про неї, але не міг нічого зробити. Ні громадська, ні банкова робота не могли захопити його усього цілком. Не було того дня, щоб образ її не майнув перед ним, не осміхнувся йому, не кинув йому поважного замисленого погляду, не опік його несподіваною іскрою з під темних вій. А коли він заставався на самотині,—чи де в парку, чи на бульварі, чи дома в себе,—вона завжди була з ним. Вони розмовляли уривками, розуміючи одне одного з півслова, й мовчали, і знов розмовляли. І у Трублаєвича щеміло й нило серце: він все-ж таки не міг вернути її, вона була чужа. І не міг одректися від неї...

Кілька разів він збирався поїхати до Одеси, побачитись з нею, побалакати, і може він вернув-би її собі. Та він зараз-же гнав від себе спокусу: того ніколи не може бути в той час, як Зембулат сидить у тюрмі. Він тепер для неї дорожчий, ніж коли небудь у другий час. Тепер він герой для неї... Її всі думки біля нього. І йому хотілось, щоб і він був кому-небудь дорогий і любий.

Одного разу, коли він сидів на самотині в глухому кутку міського парку і думав про Любу, до нього підійшла Дубраєвська. Вона була легко й гарно одягнена й була гарна собою. Довге підстрижене

волосся надавало їй інтелігентности, а легка хода, при досить високому зрості, свідчила про її фізичну силу й гарне здоров'я.

Трублаєвич підвівся з місця на зустріч їй, й вони знов сіли на тій самій лаві вдвох.

— Он куди ви забрались!— говорила, дивлячись у вічі Трублаєвичеві, Дубраєвська.— І я люблю це місце. Тут гарно.

— Іноді я тут просижую довгенько, коли...— він зупинився.

— Коли...— підказала Дубраєвська і підняла брови, ждучи продовження його фрази.

«У неї гарні й добрі очі»— подумав Трублаєвич і, осміхнувшись, сказав:

— Коли єсть до того заохота.

— Ну, звичайно!.. Тільки ви хотіли сказати щось друге. А проте розумію...— сказала вона з лукавою усмішкою.— Колись було приємно сидіти тут... і не одному, а тепер... солодкі спогади!

— Чому так, що спогади?

— А так, вам краще знати.

— Не розумію.

— Не розумієте? Ну, коли хочете, я вам розкажу казочку... Хотите?

— Кажіть, послухаю.

Дубраєвська з хвилину знов подивилась на нього лукавим поглядом, вишукуючи, як зручніше почать свою казку.

— А ви не розсердитесь?— спитала вона.

— Ні, коли... ви не розсердите.

Дубраєвська засміялась і одкинулась на спинку лави.

«Вона гарна й весела»— порішив Трублаєвич і ним заволодів якийсь чудний настрій: хотілось, щоб Дубраєвська сказала йому, що любить його.

— Тільки цур з умовою,— сказав він.— Ви розкажете мені казочку, а я вам.

— Добре! — зіп овіла Дубраєвська й підморгнула по-товариськи. — Добре. Слухайте! В одному городі жив один чоловік...

— Так: в одному городі жив один чоловік... І невже тільки один?

— Іване Михайловичу, не перебивайте, а то розсердюсь!

— І не докажете казки?

Дубраєвська засміялась.

— Ну, так ото жив один чоловік. Був він молодий і гарний, але самотній і суворий на погляд, хоч не був таким у душі.

— Замітимо: не був таким у душі.

— Іване Михайловичу, не перебивайте!

— А то будете гніватись?

— Буду.

— Ну, я не буду.

— То-то, дивіться. Не було в того чоловіка у тому городі ні родини, ні близьких людей, товаришів, і жив він, мов у пустині.

— А казка ваша з настроєм!

Дубраєвська не звернула уваги на слова Трублєвича і говорила далі:

— Ні до кого було йому прихилитись серцем у тій пустині, й наглядів він молоду дику горличку, і приручив її до себе. Розповідав він дикій горличці про своє життя, про свої смутки, розповідав про те, як важко жити в пустині поодиноким людям, таким, як він, і вона, поки в неї не вирости крила, стрибала біля нього, турчала й зазірала йому в вічі. І полюбив він ту дику горлицю, як свою душу. Але одного разу на тім дереві, під котрим турчала горлиця, затурчав свою пісню дикий голуб. Спурхнула горличка до того голуба й полетіли далеко-далеко і не вертались уже до самотнього чоловіка. І стало його життя після того ще самотнішим і сумнішим.

Дубраєвська зупинилась.

— Що-ж далі?—запитав Трублаєвич, і в голосі його уже не було й тини жарту.

— Що далі? А живе й досі у тому городі той чоловік, і журиться, й поти журитиметься, поки не забуде про тую горлицю.

— Так.

— Ну, тепер ви скажіть свою казку.

— Я свою забув.

— О, ні, ви повинні її пригадати!

— Ну, слухайте.

Трублаєвич замислився, Дубраєвська ворухнула в його душі саму найчутливішу струну, й вона задзвеніла й наповнила його душу сумом.

— Моя казка буде про того-ж самого чоловіка. Як одлетіла та горлиця й тяжко сумував той чоловік, то одного разу вночі чиясь рука підкинула йому якийсь струмент. Був подібен той струмент до серця людського, і коли його хто зачипав, то з нього вилітали такі сумні згуки, що той чоловік плакав. Зачипали той струмент злі люди, зачипали й просто цікаві. Навіть, коли просто подмухав на нього вітер, то й вітер викликав ті сумні мелодії й згуки. Одного разу прилетів і сів на той струмент вродливий метелик. Ніжно він доторкувався своїми лапками до струн і вони задзвеніли ще сумніше, ще жалібніше, ніж коли до них торкались злі й просто байдужі, але цікаві люди...

— Іване Михайловичу!.. Буде, не розказуйте далі своєї казки,—сказала Дубраєвська і обличчя її стало сумне й стурбоване.

— Чого?

— Так. Дуже вона сумна.

— Вам здається?

Він осміхнувся і взяв її за руку.

Вона стиснула його руку.

— Простіть мене... Я не хотіла, я не сподівалась того...

— Нічого, Соломіє Францевно, може коли той чоловік і про голубку забуде, і той струмент геть викине.

— Дай йому бог!

— Справді? — осміхнувся Трублаєвич, зводячи на жарт те, що тільки що сталось.

Дубраєвська вся зчервоніла і теж засміялась, здавила ще раз йому руку й вихопила її з його руки.

— Дай бог! Світ широкий і веселий і замість того города пустині єсть гарні людяні й веселі городи.

— Поїдемо шукать такого города? — запитав Трублаєвич, і не можна було вгадати, жартує він, чи навсправді каже.

— Поїдемо! — одповіла вона тим-же тоном.

— Справді?

— Справді.

— А коли-ж збиратися?

— Коли завгодно!

Він узяв і кріпко стиснув її руку.

— Трохи подождемо, — сказав він просто й тепло, по-братерськи. — Нехай у того чоловіка загояться хоч трохи рани.

— Добре.

Все сталось так разом і так несподівано, що коли Трублаєвич проводив Соломію додому і зостався сам на вулиці, то він спитав себе: чи справді таке сталось? І повинен був сказати, що руль на човні його життя круто повернув у другий бік, і човен мав плисти тепер другою дорогою.

Після того дня Трублаєвич стрічався з Дубраєвською частіше ніж раніш, але ні він, ні вона не згадували про розмову в парку. Вони немов мовчки

згодились не говорити нічого про те, що вони знали тільки вдвох, і ця тайна єднала їх. Дубраєвська по-рішила терпляче ждати, поки «загояться рани сумного чоловіка».

Та рани не загоювались, і вона це бачила.

Вона знала, що Трублаєвич уже раз після їх розмови їздив до Одеси, і знала, чого він шукав там і кого хотів побачити. Та йому не поталанило зустрітись з Любою, і це тільки більше розворушило його рани. Він засумував ще тяжче, і хто подивився-б на нього, той сказав би, що це хвора людина.

А життя не заспокоювалось. Підійшла Цусимська катастрофа. Флот, на який так багато покладалось надій тими, хто його послав, загинув при Цусімі. Броненосці, мов розбиті чавуни, один за одним пурнули на дно моря, а які zostались цілі, ті поспускали свої корогви й здались в полон. Тепер уже убитих і потоплених ніхто не рахував, перелічували тільки броненосці та крейсера.

Ганебнішої події ще не було з початку війни.

Але суспільність уже мало турбувалась і хвилювалась такими подіями. Тепер стало ясно навіть для сліпців, що війна програна по всій лінії, не зоставалось ні краплі надії. І думки суспільства з Манчжурії повернулись назад, — додому. Всі зрозуміли, що причина таких нечуваних невдач ховається не там, на Далекому Сході, а тут, дома. Тепер уже не було про це двох думок.

І знов усе забурлило, забродило з новою силою.

Ждали чогось такого, чого ще не було. Лягали спати з думкою, що може доведеться прокинутись зовсім у другому стані, при других порядках. Нервова напруженість доходила до краю.

Трублаєвич ходив звичайно в банк, але йому здавалось, що може трапитись, що завтра або після-завтрього не треба буде йти в банк, а доведеться

робити щось нове, велике й страшне. І коли він думав про це, йому хотілось бути біля Люби, стояти поряд з нею. Про Соломію тоді він забував і розмову в парку почитав помилкою.

І Трублаєвич знов поїхав до Одеси.

Ніч була, коли він їхав, тиха й зоряна, і він до світу проходив по чердаку пароплава, думаючи про Любу й думкою розмовляючи з нею. Тепер він порішив неодмінно знайти її і переговорити напрямки. Тепер і Зембулат був на волі, і з цього боку він був спокійний: шанси їх були однакові. Коли тоді він не міг безоглядно віддатись громадським справам, то тепер він може. Тепер жертва не страшна для його.

А внутрішній голос все-таки говорив, що даремно він їде, що марні його сподівання, і йому було важко й соромно за себе.

VII

В Одесу Трублаєвич приїхав ранком. Ще по дорозі в гостиницю від візника він почув, що в городі покинули роботу хлібопеки й ще якісь ремісники й збираються шабашить конки. Але не звернув на це уваги, бо такі події в останні часи зробились повсюдними.

Він узяв собі номер, переодягся, напився чаю й пішов шукати Любу.

— Знов до нас завітали?—запитав його, відчиняючи двері гостиниці, старший швейцар.—Не побоялись?

— А чого-ж боятись?

— Будьте обережні, в городі не так-то спокійно. Знаєте, хлібопеки... майстерові. Коли-б чого не сталось, якої бучі.

— Ви думаєте?

— Всі ми так думаємо й перестіраємо своїх жильців.

— Ну, нічого. Яюсь обійдеться... Я не надовго,— сказав Трублаєвич і вийшов на вулицю.

Було ще рано і йти до тітки Люби було незручно, та він і не знав її адреси. Треба було дізнатись про неї. Він пішов у адресне бюро. Там йому подали певну адресу. Квартира тіткина була не так далеко, й можна було не поспішати іти, але Трублаєвич подумав, що коли прийде нерано, то може її не застати Люби дома, і зараз-же помалу пішов шукати названу йому вулицю й номер дому.

По дорозі він придивлявся до людського натовпу й нічого надзвичайного в ньому не помічав: кожний затурбований похапцем біг кудись, не звертаючи уваги на других, і тільки газетярі та телеграмщики кидались до кожного, від кого можна було сподіватись, що він купить газету або телеграму, і протягали руки з свіже-видрукowanими великими аркушами.

— Газети сьогоднішні!.. Перші телеграми!..

Трублаєвич купив і перебіг очима газету. І там говорилось, хоч досить глухо, про те, що де-які майстерові пошабашили й домагаються прибавки заробітної плати.

Знайшовши квартиру, де жила Любина тітка, Трублаєвич подзвонив.

— Дома Любов Миколаєвна Говорецька й можна її бачити?—запитав він покоївку, що вибігла до нього.

— Ні, панночки немає дома,—відповіла дівчина.

— А коли буде?

— Не знаю.

Розпитавшись і розказавши, хто такий він сам, Трублаєвич довідався, що Люби вже немає дома два дні, і що ніхто не знає, де вона, й тітка її дуже тим стурбована.

Цього Трублаєвич не сподівався. Всі до однієї речі Любині були в тітки, й тільки її самої не було дома. Зникла, мов крізь землю провалилась.

— А раніш бувало так коли-небудь?—спитався він.

— Було вже один раз.

Трублаєвич знизнув плечима. Він пообіцявсь навідатись ще раз у-вечері й пішов ходити по городу. У нього була потаємна думка, що може він де зустріне її.

Пройшов найбучніші вулиці, спустився до приморського бульвару, подивився на море, на порт. Все мало звичайний свій вигляд, скрізь метушились люди, свистіли паровози, гули гудки, гриміли залізні підваги на пароплавах, хапаючи купи ящиків або кулів, підносячи їх угору й знов спускаючи. І весь порт повивав дим.

Посидівши кілька часу на бульварі, Трублаєвич зайшов у ресторан поснідати. Знайшов собі окреме місце в кутку й сів, дожидаючи, поки подадуть їсти.

— Пане Трублаєвич! Іване Михайловичу!—гукнув до нього хтось з присутніх.

Трублаєвич повів очима по залі. Все були незнайомі люди. Коли з-за одного з столів підвівся якийсь чоловік і підійшов до нього.

Трублаєвич пізнав у ньому доктора Левандовського, що років за три перед цим виїхав з города, де жив він, до Одеси.

— Не пізнаєте?—запитав він.

— Ні, пізнаю,—відповів Трублаєвич, підводячись з стільця і протягуючи назустріч докторові руку.— Але ніяк не сподівався зустріти вас.

— Ге, гора з горою не сходиться, а люди товчуться завжди на одному місці,—весело гукнув доктор.—Ви надовго до нас?

— Днів на два.

— То прошу вас до мене сьогодні увечері. Посидимо, побалакаємо.

Трублаєвич пообіщав зайти, коли буде вільний. Левандовський сказав свою адресу. Він уже поснідав і, розгладжуючи свою довгу, чорну як смола, бороду, збирався бігти кудись на практику.

— Так я-ж буду ждати вас,—сказав він, приймаючи від лакея свої бриль і палицю.

— Як можна буде, то неодмінно буду,—запевнив Трублаєвич.

— Тепер, знаєте, у нас дуже цікавий час!—кинув доктор, прощаючись з Трублаєвичем.

І він вийшов з зали, ставний і жвавий не по літах.

Трублаєвич давно знав його. Це була жива й запальна людина. Він чуло відгукувався на всі події, усім цікавився й скрізь, де появився, вносив з собою приємне оживлення. Коли починались суперечки, то ніхто не міг так скоро й зручно їх улагоджувати, як доктор Левандовський. Трублаєвич порішив неодмінно піти до нього.

Він цілий день проблукав по городу, вдивляючись у кожне обличчя, але Люби не стрів. Та й важко її було зустріти, коли вона, хоч і була в городі, та не хотіла, щоб її хтось бачив, хтось стежив за нею. Але вона могла й просто виїхати з города до когось на дачу. Це було дуже схоже на правду.

Увечері Трублаєвич пішов до Левандовського.

— А знаєте, з ваших у нас у городі ще де хто єсть. Оце недавно я зустрів Зембулата з якоюсь панною,—сказав Левандовський, коли вони привітались і увійшли в його кабінет.

— Зембулата? А ви його знаєте?—здивувався Трублаєвич.

— А як-же! Він вчився у нашому університеті. Хлопчаина гарний і ватажок з нього чудесний. Я казав йому, і він може заїде сьогодні до мене.

Трублаєвич хотів запитати, яка панна була з Зембулатом, але зразу не наважився. Він боявся, що Левандовський помітить, що він цікавиться тією панною. Але трохи з перегойдом він спитав:

— А не помітили ви, що за панна була з Зембулатом?

— Щось мені незнайоме. Здається, не одеситка: вродлива, чорнява дівчина, досить високого зросту... волосся в неї розкішне.

Трублаєвич не сказав нічого, але порішив, що то Люба. Зембулат приїхав, щоб побачитись з нею, і можна було думати, що вона втекла від тітки на цей час. Може втекла й не для того тільки: в городі сподівались великого заколоту, й вона могла прийняти участь в його підготованні.

Але Левандовський не дав йому довго розмірковувати. Він розпитував його про те, як стоять робочі й другі питання в городі, звідкіль приїхав Трублаєвич. Розпитувався, дізнавшись, що Трублаєвич недавно їздив додому, як там стоять справи по селах, і розказував, чого сподіваються в Одесі. Після цусимських подій і тут все знов заворушилось з новою силою. Були неспокійні всі верстви робочого люду, і вже деякі куни й гурти шабашили, але вся сила була в порту і порт уже не мовчав...

— Не знаю де як, а в нас цусимська катастрофа не обійдеться даром,—говорив Левандовський.—Усі роздрочені нею, мов оси. Окрім того й багато одеситів загинуло там.

Слухаючи доктора, Трублаєвич подумав, що як нерозважно зробив Говорецький, що саме в цей час пустив дочку сюди.

— Та що ви такий сумний та в'ялий?—запитав його раптом Левандовський.—Немов ви що загубили, чи чого шукаєте, чи чого ждете?

— Я? Я зараз такий, як буваю завжди.

— Ні, не такий...

Але їм не довелось довести розмову до краю, як у квартиру доктора вскочив якийсь новий чоловік: високий і сухорлявий, з довгими руками й ногами, мов у коника. Він ходив мов на ходулях і безперестанно розмахував своїми кістякуватими руками.

Це був знайомий Левандовського—Золотницький. Доктор познайомив їх.

— Чули ви—скрикнув він ще з порога.—Читали?—показав він клаптик паперу.

— Що таке?—спитався доктор.

— Оці вірші.

— Які?

— Вірші Латанського... Гімн смерті.

— Ні.

— Ну, так слухайте!

Золотницький став біля лампи так, щоб йому можна було побачити написане, вирівнявся і, незапинаючись, прочитав:

*Morituri te salutant*¹

«Morituri te salutant,
Грізний привиде війни!
Morituri te salutant
Всі, хто гине без вини:
Ти—безглуздий злісно-дикий.
Що стоїш в кривавій млі.
Будь ти проклят вічні віки
В небесах і на землі!»

Morituri te salutant
Всі, кого ти не добив.
Morituri te salutant...
Чуєш скрежет їх зубів?
Чуєш лемент їх і стони,
Божевілья сміх і крик?..
То гукають легіони:
«Проклят, проклят, будь на вік!»

¹ Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

Morituri te salutant
І приспівників твоїх!
Morituri te salutant
І з тобою всіх отих,
Хто є сильний і могутий
Хто людьми заволодів
І в війни вогонь горючий
Кинув армії братів!

Morituri vos salutant!..
Аж до неба йде їх крик,
Morituri vos salutant:
Будьте прокляті на вік!..
Будьте прокляті—сльозами.
Кров'ю, хлібом, світом цим,
І землею й небесами—
Будьте прокляті усім!..

Левандовський і Трублаєвич слухали, мов загіпнотезовані.

— Що?—запитав Золотницький, обводячи поглядом їх обох і зморгуючи очима, мов сам визволяючись з гіпнозу.

— Гарно! Чудесно!—скрикнув Левандовський і потягся за віршами.—Дайте їх сюди.

Ти безглуздий, злісно-дикий,
Що стоїш в кривавій млі,
Будь ти проклят вічні віки
В небесах і на землі!.. —

— Міцно, чудесно написано!.. Morituri vos salutant!..
О, скільки їх таких, що вітають, умираючи, оте страшидло й скільки ще буде, поки скінчиться людське безуміє!

— Дайте мені переписати ці вірші,—сказав Трублаєвич.— Можна?

— А чого-ж?—Можна відповів Золотницький.— Вони тепер скрізь ходять.

Трублаєвич переписав. Ці вірші зробили на нього велике вражіння й здавались йому доповненням до листів брата з війни. Може й Андрик, ранений на

смерть, бачив у хвилини скончання той лютий привид і посилав ті прокляття.

— Ну, вірші віршами,—говорив, ходячи по кімнаті, Золотницький,—а життя життям: коли не на завтра, то на після завтра збирається таке, чого ще може й не було у нас!

І він розказав, чого сподіваються в городі. Він повторив те-ж, що чув Трублаєвич від швейцара й Левандовського. Всі говорили в одно. Насувалась грізна хмара, й все мов притихло, ущухло, мов збиралось з силами.

Вертаючись вночі в номер по затихлих вулицях, Трублаєвич ішов обережно, мов боячись порушити тишу, розбудити її, хоч справжньої тиші й не було: город по всьому своєму обширі торохтів і турчав від тисяч коліс, що котились по ньому, і топота копит,—тільки він торохтів менше, мов дрімав. У порту перекликались пароплави сиплуватими басистими голосами й мов щось змовлялись поміж собою...

На ранок Трублаєвич знов порішив шукати Люби, хоч у нього вже не було надії на те, щоб йому була яка користь з їх зустрічи. Хотілось довести справу до краю, хотілось просто побачити її, подивитись на неї. І на другий день він знов зайшов до тітки Любиної і від тієї-ж прислужниці довідався, що Люба вчора перед вечером була дома, але знов кудись поїхала й дома не ночувала. Ці дні вона гостювала у якоїсь знайомої на дачі, але де саме та дача, й як прізвище знайомої, вона не знала. Трублаєвич хотів був спитати про це тітку Любину, але її не було дома. І він знов пішов блукати по городу.

Він пройшов його в один край, повернув назад і знов вернувся у осередок. Пішов у другий край і знов повернувся назад. Тоді сів на конку й поїхав, не питаючи, куди вона повезе його. Йому приємно

було сидіти, одпочивати й дивитись на будівлі, що виринали на зустріч з однієї й другої серії вулиць, дивитись на людей, що снували попід тими будівлями мов комашня, й нічого не думати, бо голова вже натомиласть від думок, і мозок потрібував відпочинку. Він їхав довго й доїхав до краю колії. Далі конка не йшла і там був уже не город, а починались дачі. Рішив пройти до моря, й пішов знайомою йому дорогою вниз. Скоро він був на самому березі моря.

Блискуче, зеленувате, воно починалося біля рудого невисокого берега й розлягалось в далечинь, зливаючись з небом на далекому обрії. Місцями воно здавалось синім і грало й переливалось зелено-синіми кольорами й помалу хвилювалось. Хвилі йшли до берега, вибігали на його відлогий вирівняний край, закипаючи на ньому білою шумуючою піною, гриміли й розбивались. А в далечині курили пароплави, одні потроху зникаючи в безкрайності моря, а другі випливаючи звідтіль. Недалеко від берега на хвилях гойдались човники,—то рибалки ловили рибу. Такі човни були й на березі, витягнені на пісок. Біля них вешталась людина, а дівчора бігала по березу босоніж і то забігала до води, то тікала від хвилі далі на беріг.

Хвилі йшли на беріг і шуміли, мов вигукували:

— У-ух!

— У-ух!

Вище від води ходили по березу й сиділи на лавках поодинокі люди й купами, по-два, по-три, й дивились на море. Трублаєвич знайшов вільну лаву й собі сів.

Рожденець іншої країни, він дуже рідко бачив море. Але воно робило на нього кожного разу, коли приходив до нього, глибоке вражіння. Він не любив його в бурю, роздратованого, але воно зачаровувало його в гарну погоду—таке широке, таке вільне й таке

спокійно-пестливе. Сидів над ним і сам не помічав того, як спокій обгортав його всього.

Полюбив він його з часів свого студентства, коли йому довелось пробути рік в Одесі для скінчення курсу університету.

І тепер він сидів і весь потонув у думках соглядання, широких і спокійних, як те море, що було перед його очима. І коли біля його сів якийсь сивий опецькуватий дідок у легкій, теж білій, одежі, він тільки глянув на нього й посунувся, щоб дати йому місце.

— А море чудесне сьогодні!—промовив старий, жмурячи очі.

Трублаєвич мовчав.

— Так так... Гарно. Помічаєте... вибачте...— звернувся він до Трублаєвича,— оту смугу он-он-о? Бачите, яка вона синя? Чудесно!

Трублаєвич глянув на свого сусіда. Щось знайоме показалося йому і в фігурі старого, в в обличчі. Він пізнав у ньому свого професора Кончака.

— Никоне Пилиповичу, це ви?—звернувся він до нього.

— Я. А ви хто такий?—повернувся він до Трублаєвича.—Чи не Портанський?

Трублаєвич сказав своє прізвище, й старий професор пригадав його. Він був дуже літний і давно був на пенсії.

Вони розбалакались. Розмова скоро перейшла на сучасні теми. І старий професор говорив, як і всі, про «весну», про той великий рух, що повстав скрізь. Він на все дивився оптимістично і сподівався, що все налагодиться, і навіть дуже скоро, на кращий бажаний лад.

— Тепер уже не довго зосталось, і я вірю, що й я побачу другі порядки,—говорив він.—А коли-б не було війни, то нічого-б цього не було, усе було-б по-старому! Так... Так...

— Невже-ж тільки ціною всіх жертв оцієї нещасної війни можна було розбудити суспільство?— спитав Трублаєвич.—Невже краща доля завтрашнього дня мусить бути куплена ціною крові людей сьогоднішнього дня?

— А так... так... Це закон життя, закон історії.

Професор усміхнувся.

— Ціною крові людскість добуває кожен крок свого розвитку,—додав він, придивляючись до молодих панночки й мужчини, що саме при останніх словах підійшли до того місця, де сиділи професор і Трублаєвич, пройшли трохи вперед і стали над кручею, дивлячись на море.

Трублаєвич глянув теж на молоду пару і кров ударила йому в виски.

То були Люба й Зембулат.

•VIII

— Сьогодні єсть чутка, що в порт прийшов з Тендри Потьомкин і що на ньому щось неладно. А дивіться, то не він?

Кончак показав рукою на якесь судно, що вийшло було з порту й знов повернуло назад. Але Трублаєвичеві було не до того.

— Вибачте мені, я вас на хвилину покину,—сказав він, підвівсь і пішов до Люби й Зембулата.

— Здрастуйте, Любов Миколаєвно!—сказав він, підходячи й протягаючи руку Люби.

Та здригнулась з несподіванки й раптом повернулась в його сторону.

— Як ви злякали мене!.. Відкіля ви взялись, що я вас тут не бачила?

— Я сидів там на лаві.

Трублаєвич привітався з Зембулатом.

— Іван Михайлович був у шапці невидимці, а тепер зняв її,—сказав той.

Ім обом, і Любі й Зембулату, було ніяково, і це Трублаєвич помітив з першого погляду. Постеріг він також, що Люба, мов голубка, всією своєю істотою тягнеться до Зембулата, й упевнився без усяких розмов, що вона любить Зембулата палко й безроздільно, і що йому немає тут місця.

Він порішив навіть не заводити з нею розмови про те, що хотів вияснити собі, для чого й приїхав сюди.

Усі троє почували себе ніяково й мовчали. Перший почав розмову Зембулат. Він теж звертав увагу на те судно. Але ні Люба, ні Трублаєвич не піддержали початої ним розмови.

— Як ви за останній час змінились,—сказала Люба до нього,—у вас мабуть трапилась яка пригода дома?

— Брата вбито на війні і вмерла мати,—сказав Трублаєвич, і йому хотілось додати, що не так йому важко було втратити брата й матір, як її.

Він глянув на неї. Вона мов ще більше покращала. Щастя кохання робило її ще вродливішою. Те щастя світилось в її очах, і блиск його був такої знайомий йому колись, ще недавно, а тепер такої чужий, такої ворожий. Трублаєвич згадав, що всі знайомі говорили йому, що він змінився, постарів, і він сам це бачив, що-дня помічаючи, як усе більше й більше прокидається в нього в бороді сивина, проклята сивина, вісник старости.

— Ви скоро думаєте вернутися додому?—спитав він Любу, коли Зембулат одійшов трохи од них, придивляючись у той край, де був порт, до стовбів диму, що почали підноситись над ним.

— Не знаю. Валер'ян Васильович думає підшукати собі тут якусь посаду, і ми може зовсім зостанемось тут.

— Дивіться, дивіться, що там робиться!..—гукнув Зембулат, показуючи рукою на дим.—Це в порту це порт горить!..

Люба й Трублаєвич подивились у той край, куди показував Зембулат. Там вставали стовби чорного й рудого диму й уже заволокали собою пів неба. Люба вжахнулась.

— Це щось надзвичайне! Йдемо туди!..

— Йдемо!..

Трублаєвич хотів сказати: «і я з вами», але не сказав. Він був зайвий біля них. Вони хутко попрощались і подались вгору до конки. Трублаєвич залишився сам. Він проводив їх поглядом і перевів очі на дим.

— Бачите, яка штука твориться в порту!—почув він біля себе й здригнувся.

То був Кончак.

Трублаєвич озирнувся навколо. Увесь беріг заметушився: там по горі бігли в кород чоловіки, жінки й діти, переганяючи одне одного. А з самого берега кілька чоловік стягали в воду човни, щоб їхати на них туди, де творилось щось надзвичайне. Кілька човнів уже відчалили від берега й гоїдались на хвилях, прямуючи до порту.

— Треба й нам подаватись додому,—сказав Кончак. —Ви де живете?

Трублаєвич назвав свою гостиницю.

— Тоді нам по дорозі. Йдемо!

Вони почали підійматись вгору. Прийшли до станції конки й довго ждали, поки прийшов вагон. Думали, що він і зовсім не прийде. Кондуктор і візник були дуже чимсь стурбовані й немов вагались, чи пускати назад вагон. Нарешті вагон рушив.

Спершу він ішов по глухих вулицях і на них не було помітно великого руху. Але чим він ближче підходив до осередку города, тим було видніше, що

все йде й біжить до порту. Сунули цілі лави. Бігли майстерові, гучно розмовляючи й перекликаючись з одного боку вулиці на другий.

— Щось таке незвичайне!..—говорив Кончак.

Конка посувалась помалу на гору й, вибравшись на рівне, зовсім стала.

— Що таке?

— Далі їхати неможна.

— Як так?

— Подивіться.

Вискочили з вагона. Впереді, куди повинен був іти вагон, дорога була чимсь загорожена. Побігли туди. Там лежав на дорозі перевернутий вагон конки.

— Он як! Тепер доведеться йти пішки. Будемо вже держатись купи,—сказав Кончак, беручи за руку Трублаєвича.

Пішли по тротуару. Скоро вже не йшли, а бігли. Бо все бігло, все путлялось, збивалось до купи й знов розбивалось.

— Помалу!.. Помалу!..—ледве переводячи дух, говорив Кончак і сам біг.

Але на перехресті вони разом зупинились. Дорогу запружував натовп людей. Голови всіх були повернені ліворуч. Трублаєвич витягся навспинки й побачив, що з бокової вулиці суне лава людей і над нею хвилюють підняті вгору червоні хустки. Поліція, кінна й піша, силкувалась загородити тій лаві шлях, але даремно.

Стояв галас, крик, тупотіння... Щось вигукували... Десь далі щось співали... і разом всі, що стояли поперед Трублаєвича, подались назад і кинулись врозтіч...

Щось залящало, мов лопались десятки феєрверків...

Прямо на Трублаєвича кинувся чоловік, блідий як полотно.

Ухопивсь рукою за плече... Кров бігла по його пальцях...

Разом все, що спершу бігло в вулицю, з якої вийшли Трублаєвич з Кончаком, сунулось назад. Кинулось за ріг.

— Козаки!..

Когось звалено, когось стоптано... Той упав ранений і опинився під копитами коней. В повітрі засвистіли канчуки.

— В сторону!..

І все кинулось геть!..

Трублаєвич ухопив Кончака за руку і тяг його за собою. Той не міг іти. Ноги підгинались у нього. Він увесь трусився. Трублаєвич оглянувся. Їх наздоганяла лава, що йшла з лівого боку. На чолі її помітив високу сухорляву постать чоловіка, що махав високо над собою руками.

Він пригадав, що ту людину він бачив у Левандовського, що то Золотницький. І в ту-ж мить Золотницький зробив два-три кроки наперед і, мов запнувшись за що, махнув руками і впав на землю.

Хотів підвестись... Підвівся був, махаючи рукою й кричучи з помертвілим обличчям... і впав...

Morituri te salutant!..

Знов затріщало й захлопало... і рев людей покрив собою все, і мов од нього здригнулись будинки. Щось опекло спину Трублаєвичеві... штовхнуло його... й він упав на тротуар... Хотів підвестись, крикнути. Але щось гаряче й солоне вихопилось у нього з горла й не дало крикнути... Зелені круги пробігли в очах, і в них промайнуло перелякане обличчя Кончака, що схилився до нього.

— Morituri te salutant!.. Ось воно що!..—проказав Трублаєвич, втрачаючи притомність.— Повідь...

Він не договорив.

Старий професор ухопив свого ученика й силкувався стягти його з дороги ближче під будинок, і не міг... Хтось молодий і дужий підхопив раненого під пахви й перетяг під стіну. Старий схилився над ним, захищаючи своїм тілом. А кругом усе ревло й гриміло, повне роздратування й жаху, повне гніву й ненависти.

1905

ГЕРОЇ ВЕРТАЮТЬСЯ...

Імпровізація

Діти йшли поперед мене й разом зупинились, стиснувши одно одному руки і з жахом дивлячись то на мене, то на те, що вони побачили в юрбі людей.

Ще один мент—і старша дівчинка, кинувши меншу, біжить до мене.

— Ой!..—скрикнула вона, сплеснувши руками і притискуючись до мене.

— Що таке?

— Отам чоловік...

Вона не договорила, але я сам побачив.

То був не чоловік, а був птах і птах одноногий. Він то стояв, мов журавель, і щось говорив, то перестрибував далі до нас, і юрба людей тихо йшла поруч з ним і зупинялась, коли зупинявся він.

То був порт-артурець.

— Подайте, Христа ради, воїнові скаліченому, подайте благодітелі божі!—благав він, той птах одноногий.

Він ще був молодий. Волосся йому по-салдатськи коротко обстрижене і борода чисто виголена. Молоді русяві вусики чепурно закручені. Він мав тільки одну ліву ногу. Від правої ноги не зосталось нічого, обидві руки були одірвані трохи не до самих плечей і тільки якісь тоненькі колодочки в четверть завдовжки, мов качани пшенички, виглядали з засуканих рукавів сорочки. До лівої колодочки ремінцем була прив'я-

зана чашка з безмена і люди кидали в ту чашку гроші, більше мідні, іноді срібні.

Було дуже душно, і піт котився по обличчі чоловіка, і він підіймав свою праву колодочку з рукавом сорочки, схилив голову, мов птах під крило, й стирив піт з чола.

— Подайте, Христа ради!..

Мороз подрав у мене по спині.

* * *

Так ось він, наш сирій, безмовний герой!

Народе мій, ти бачиш його? Це син твій.

Він вернувся з далекого краю, з бенкету кривавого. Батько, мати, брати, сестри, ідть до його, нехай він пригорне вас своїми руками міцними до свого чулого серця!

Він мучиться від спраги, дайте йому води й рушник, злийте йому, нехай він умиється!

Він хоче їсти й пити, — кличте його до столу, нехай іде й сідає на покуті, і бере хліб, і їсть, нехай наливає собі води холодної і п'є!

Кличте товаришів його, і нехай буде у вас радість велика, — рідний ваш вернувся додому з далекого краю, з страшного кривавого пекла!

— Подайте Христа ради!

Батько, мати, брати, сестри, де ви?

Ідть-же сюди і радуйтеся і нехай розділять вашу радість всі ближні й знані!

Але їх немає...

* * *

А може бтут в юрбі, оддалік, стоить його стара мати, і серце її обкипає кров'ю і кожен згук голосу її скаліченої дитини мечем пронизує її серце й шепоче на:

— О, будьте ви прокляті!.. О, будьте ви прокляті... Що ви зробили з моєю дитиною? За що ви так поглумились над кров'ю моєю?.. О, краще-б...

— Подайте, Христа ради!..

І чоловік—птах стрибає далі, і миска безмена при кожному рухові штовхає його в бік, туди, де в його б'ється серце...

О, краще-б... бомба вирвала те серце з грудей у його!..

1905

ХЛІБ НАШ НАСУШНИЙ

Нарис

Чорний залізний велетень, з мутно-червоним черевом, злегка повертаючи видним над водою хрещатим гвинтом, мов риба хвостом, привалився до пристані. Розчинив свої чорні пельки-трюми й затих. Розмірив, випускаючи дельце повітряного диму з величезного закуреного димаря. Він чогось жде. Він жде собі поживи: золотого зерна з широких ланів України.

Він, отой велетень з просунутими в залізні ніздрі ланцюгами, з якимсь незрозумілим написом на чолі, зазнав бурхливих хвиль океану, переплив кілька морів, проліз у Дніпрових гирлах і приплив сюди, до тихих плавнів, щоб набити своє зараз порожнє черево «руським» хлібом.

Він жде, гордий і самовпевнений: хліб буде, він зараз подляється в його. Повинен политись, бо він привіз з собою кілька пригоршень золота. За те золото він купить хліб.

І справді, вже плывуть до його важкі берзини й баржі, сунеться, немов стара, на половину розібрана дерев'яна дзвіниця, високий елеватор і люди забігали по помостах, як комашня, щоб догодити «чужоземцеві»,—наділити його своїм хлібом.

І хліб посипався у величезний залізний шлунок. Його сипле елеватор, його несуть у мішках, згинаючись під вагою й обливаючись з напруження потом, «носаки», і ціла юрба жінок і дівчат, мов на пожарі воду, жваво носять його відрами і кидають туди, в ті пельки-трюми.

І залізний велетень задоволено глитає зерно і поважно дише, видихаючи з себе пил. Той пил оповиває і його самого, і всіх людей, що метушаться на йому. Сонце золотить той пил, а з гори дивиться на його тисячами скляних очей город. Він лежить на горі, мов величезна піраміда вибілених сонцем людських черепів, і мовчить.

А він-би міг сказати багато!..

Тут широкими струмнями ллється в залізне черево «чужоземця» хліб, а там, далі від города й від річки, на необмежених просторах степів, мруть люди з голоду.

Там, у обдертих хатах, сидять убогі, виснажені працею люди й бліді, тонкошії, мов неоперені пташенята, діти... сидять без хліба. Його немає... Він не вродив... Його забрано за податки, за оренди, за право ходити по землі і вмирати на ній...

Його забрано. І ось він тепер ллється туди широкою рікою в черево того велетня, у черева сотень таких велетнів.

Город знає це й мовчить, і байдуже дивиться на те, як «чужоземець» глитає золоте зерно і все глибше й глибше осідає в воду.

Ось він уже нажерся досить. Більше не можна, бо не пролізе в гирлах... І він зачинає свої чорні пельки: буде з його, він поки що наївся...

Завтра він рушить додому, і люди чужого краю будуть їсти отой хліб, що так щедро наділено йому за кілька пригоршень золота, і будуть з того хліба ситі, і будуть сміятися з тих дивовижних людей, що вміють на своїх убогих нивах і широких панських ланах виробляти хліб і не вміють його їсти.

1903

Як зупинити
1920

ЖИВІ МЕРЦІ

Нарис

Два дні збирались гласні, і все не могла набратись їх законна кількість. На третій день послали за деким на села, і нарешті було оголошено земське зібрання відчиненим.

Щоб було відчинено, не вважаючи на те, що зібралось тільки двадцять сім чоловіка, і вийди з зібрання тільки один його член, воно повинно було б зачинитись, як незаконне.

Воно зібралось, щоб ужити заходів проти селян і робітників. Щоб захистити свої маєтки й себе самих від гніву народнього. Щоб організувати збройну оборону свого майна на кошти народу, проти народу...

Було ясно, що на зібрання не прибули всі гласні, що визначались більш-менш вільним напрямком думок. І на вустах публіки, що зібралась на хорах, пурхало слово—«бойкот!»

І справді, це був бойкот зібрання з боку лібералів.

Це почували й сами гласні. І коли почалось читання докладів, вони сиділи без руху, без гуку, мов непритомні.

Їм було соромно.

Їм було ніяково без тих, кого вони ненавиділи і без кого були такі сірі, такі мляві, такі нецікаві й такі злочинні.

— Ніхто нічого не має сказати з приводу докладу?—питає голова й не дивиться на гласних, знаючи, що всі вони мовчатимуть.

— Доклад приймається.

* * *

На дворі сяло весняне сонце. На вулиці гурчали колеса фаєтонів, кричали продавці газет. З річки доносились гудки пароплавів.

Там ішло життя. Там творилося велике діло життя. Там ішла велика боротьба. А тут, у цій залі, було так сумно. Здавалося, що ось зараз хтось підведеться з місця й скаже:

— О, як сумно! Як безпорадно сумно!.. Ходімо звідсіля. Тут тхне мерцем!

І всі почували, що в залі немов лежить покійник. І всі були такі сумні й такі приголомшені.
Де-ж він, той покійник?

* * *

Он він на тих канапах.

Покійник—усе оце зібрання.

Воно одвернулось од життя, воно запакувалось, щоб не дихати чистим, вільним повітрям. Воно заплющило очі, щоб не бачити, що твориться навколо, затулило вуха, щоб не чути голосів життя. Воно мертво.

Гей, ви, мерці, йдіть звідсіля на свої кладовища, вам нічого робити тут! Дайте місце новим людям! Дайте місце заступникам народу, що творить життя отам, за тими стінами, що б'ється за кращу долю!..

— Чи має хто завважити що в цій справі, чи зібрання згоджується прийняти її так?—питає голова. Зібрання мовчить. Воно згоджується.

* * *

І здається, що зараз устануть всі двадцять сім гласних зі своїх місць і вийдуть із залі. Вийдуть, приніжені зневажливим присудом власного сумління.

І вони встають... Вони виходять з залі, щоб іти... в сусідню кімнату—снідати.

О, вони ще не зовсім мертві!..

ПЕРЕД СВІТОМ

Оповідання

Зорі грали срібними віями, й усмікались, і моргали. І срібні стріли летіли від їх по синьому небу і падали на землю.

А вони знов і знов сміялись і аж тримтіли від того холодного, безтурботного сміху.

Срібні стріли падали на землю.

Вони пролітали в невеличке загразоване вікно й боляче впинались в серце юнака, що припав гарячим чолом до понизу обмерзлого скла й дивився туди, в безодню ефіру, де сміялись оті холодні зорі.

І серце його стискалось від болю, що його завдавали стріли. Але кров не витікала з ран: вона замерзала.

Завтра — страта.

Завтра — смерть...

І коли він думав про це, безодня розгорталась перед ним, і він падав у неї...

Тоді хапався руками за ґрати, і мов висів над страшною прірвою.

А зорі дивились на його й сміялись.

І враз, як парус від подиху вітру, думки його пішли другим ходом. І відкілясь здалека-здалека донеслась до його знайома пісня:

Вимітайте двори,

Застилайте столи...

Радуйся, радуйся, земле.

Звеселися божий мир, —

Син божий народився!..

— Що це?.. Що це таке?—увесь до п'ят, мов од холоду, здригнувшись, питає він себе.

— А... завтра Різдво!—пригадує він.—То колядники.

І згадалось йому все, все, що колись було й ніколи вже не буде...

Свята... В хатах горять вогні... З неба падає і в'ється й залітає за комір і в уха жартівливий сніг. А хлопці й дівчата колядують. І він з ними, їх плоть од плоті, кість від кости... він—син народу, мужича дитина.

Радуйся, радуйся, земле,
Звеселися божий мир,—
Син божий народився!..

— співають вони... такі раді, такі веселі. І їм здається, що весь світ переродився і став кращим, бо народився Син божий.

Щасливі наївні дитячі роки!..

Він схристовив на локотнику руки, поклав на їх голову, зажмутив очі й замислився.

Як швидко минулися дитячі роки! Як скоро минуло життя... І завтра—смерть!..

І знов, немов, з глибини душі його, прокинулась, задзвеніла друга знайома пісня:

Ой сів Христос та вечеряти...
Щедрий вечір!
Добрий вечір!

— Це щедруватимуть потім...—думає він.—Потім... коли мене не буде.

І жаль, гострий, мов до біла розпечений дріт, пронизує його серце: вмерти... і вмерти так рано й так даремно, нічого не зробивши!..

Він схоплюється з вікна і випростовується на весь зріст, увесь мов з заліза скутий, і безумна

думка вогнем запалює його мозок: зруйнувати тюрму розбити її і вийти на волю!..

Хапається за ґрати, трясє їх... Але тільки одну мить.

— Завтра смерть...— тихесенько-тихо говорить в нім чийсь голос, і він, як підстрелений, пускає руки.

— Завтра смерть...

Немов не своїми ногами відходить од вікна. Йде до ліжка, сідає.

— Завтра смерть...

Неначе разом зів'явши, шия не держить спустілої голови й він падає на подушку.

— Мамо, де ти? Чи ти знаєш, як мучиться твоя дитина? — шепоче він і чує, що ридання підіймаються з глибини душі й підходять до горла

Він довго їй тяжко плакав і заснув у сльозах. І приснився йому сон.

Ясний, яким може бути тільки бог, сідає вечеряти Христос. А він, в'язень, лежить, скутий, десь глибоко-глибоко. І підходить до Христа мати, не Христова мати, а його мати, й каже:

Ой, дай, Сину, райській ключі—
Одімнути рай і пекло.
Випустити грішні душі...

І Христос дає їй великі срібні ключі, і вона робиться сама велика-велика, аж під саме небо і говорить:

— Я випущу тебе, сину мій! Я знаю все...

І схиляється з під неба до його, і сльози, мов зорі, грають, тримтять в очах у неї, і падають з високости срібними стрілами, і впинаються йому в серце.

— Мамо, не муч мене!—благає він.—Я завтра умру...

— Сьогодні умреш,—відказує мати, і цілі пучки стріл сипляться з неба й пронизують йому серце. І воно здригається в муках, і обливається кров'ю.

— Мамо, не муч мене!.. О, мамо!..

— Я не мучу... я плачу над тобою. Дивись, я плачу...

І справді, вже не стріли, а сльози, гарячі сльози зрошають йому обличчя і мати близько-близько нахиляється до його.

— Не бійся смерті, сину!

— Я не боюсь.

— Ну встань і втрись! Уже пора...

І він враз прокинувся і встав.

У коридорі тупотять люди.

— Це за мною. Але я готовий.

Він повернувся до вікна і глянув на небо.

Небо вже поблідло і на йому сяла нова велика зірка, котрої, як йому здалось, він ніколи ще не бачив.

— Прощай, світе! Прощай ясний!..—промовив він і повернувся до дверей...

1906

У ДУМУ, В ДУМУ!..

Нарис.

Покликом—«У раду, в раду!»—в преславної пам'яті Січі Запорозьській скликалось товариство на майдан січовий, щоб рішати військові товариські справи. Сто тридцять один рік минає в той часу, як було зруйновано Січ Запорозьську царицею Катериною, мов якесь непотрібне «сонмище», і сто тридцять років не чути в царській імперії цього поклику.

Але ось знов прокидається він:

— У думу, в думу!..

Він проноситься по всьому обширі імперії, він лунає скрізь, де ще так недавно здавалось, що «на всіх язиках все мовчить».

Ні, не все мовчить!.. Навпаки—зараз на всіх язиках все кричить. Кричить, що так жити, як жили досі, далі неможна.

Терпіти ті муки, які досі терпіли, нема сили. Годі!.. Або треба зруйнувати той склеп, що гнітить всю імперію, або найти з його вихід.

Тим виходом зараз здається державна дума.

Треба йти в думу. Вона повинна стати вікном, через яке гляне сонце волі в наш склеп і пройде свіже повітря. І тому нехай од краю й до краю імперії лунає поклик:

— У думу, в думу!..

* * *

Велика зала народньої аудиторії повна народу. Городяни прийшли прощатись зі своїм послом до думи.

Є тут усякого люду: і «дами», й чумарки, робочі й крамарі. Напружено ждуть приїзду посла і спотиху розмовляють.

Чую, як позад мене займає місце щось військове. Озираюсь. А це один з пригородніх панків. Був колись пан на всю губу, та звівся на панка. Був колись віник, та став деркачем: дуже багато танцював.

Одвертаюсь, дивлюсь на сцену. Але чую, що панок не вгаває й говорить дуже голосно, «по-панськи», не зовсім приємні речі: дає євреїв, дає інтелігенцію. Чую, як він зводить балачку на розмову про думу. Прислухаюсь.

— Гмі!.. Зібрались провожати посла до думи.. Більше, бачу, жидова та мужва! О, вони раді їй!.. Ждуть від неї царства небесного на землі. Подождіть, не хапайте гарячого: опечетесь! Повибирали туди мурляк та й ждуть добра! Не було кого кращого вибрати! Зо ста п'ятидесяти чоловік можна було вибрати десять достойних людей, образованих, що могли б що тямити і в імперських справах. А то ні, не хочемо панів, виберемо Панька та Свирида... Пошлемо почтаря з Снігірівки! У його горло таке, що як гаркне, так на все село чути, а як залле очі, то йому й море по коліна!..

— Ге, мурляки, кунгурові воротняки!.. Трохи з-перегодом знов чую. — Не схотіли вибрати хоч-би Михайла Петровича. Служив чоловік 23 роки почесним мировим суддею, тридцять літ губерським гласним. Коли нужно було ума-розна, то до Михайла Петровича, а вмiсто його Свирида якогось вибрали! Що він тямить той Свирид? По рилу його з тієї думи: чучу до корита!..

Гнів панка де-далі то більше розгоряється, мов солома на вітрі. Але йому ніхто не суперечить. Сусіди тільки плечима пересмикують: «утішайся, мовляв, голубе, хоч лайкою».

І панок лютує.

Але враз уся зала на хвилину затихла й потім загула від оплесків...

Приїхав посол до думи.

* * *

І він увіходить.

Увіходить герой дня, той, про кого всі говорять, всі думають. Сьогодні він їде до думи. Він буде говорити там «єдиними устами» за сотні тисяч людей. Він бере на себе величезну відповідальність. І він це чує. Сльози стоять у його в очах, голос його тримтить. Говоряться палкі, не зважені й обмірковані промови. Дається велика клятва:

— Клянусь і душу й тіло покласти за народ, за його волю!.. Нехай живе вільний великий народ руський!.. Ура!..

— Ура!.. Ура!.. Ура!..

Дрижать стіни аудиторії, дрижить стеля її, і тримтять усі, хто в ній єсть.

— Не кажу вам «прошайте», кажу «до нової зустрічі»—говорить посол.

І знов гримить і довго не змовкає тисячоголосе «ура».

— Вертайтеся як переможці!

— Хай гинуть темні сили й живе світ правди!..

— Ура!.. Ура!..

Посла виносять на руках з зали. Сажать у фаєтон... Фаєтон рушає. Але його спиняють. Випрягають коней і везуть на собі...

— Ура!.. Ура!..

Везуть посла до квартири і зносять його на руках...

— Ура!.. Ура!..

— Клянусь ніколи не забути цього дня! Клянусь життя своє положити за волю рідного народу!..

* * *

Вечір. Спадає дрібний-дрібний весняний дощик. Тихо й тепло. Широкий Дніпро несе в море свої весняні води.

На пристані тиск народу.

— Провожають посла в державну думу?

— Еге!

— Дай, боже, шлях добрий!

І знов появляється знайома й люба всім постать посла. І знов лунає далеко-далеко по Дніпру поклик «ура». Дають дорогу послові.. Цілують його... Засипають квітками... Сміються.. Плачуть..

Знов промови і знов клятьба, прилюдна нечувана у нас клятьба громадянина віддати і тіло й душу за велике діло визволення народу.

І знов сипляться квітки. Знов оплески без краю і поклик—«ура»!

Пароплав відходить. Помалу примеркають на йому вогні. Він тихо, але упевнено йде у темну далечинь..

— Шлях добрий!..

* * *

— Оце вирядили послів до думи. Здається, все зробили, як слід, а в душі немає спокою,—звертається до мене «дядько» з селян.

— Чому так?

— І сказав-би, та не вмію. Дуже агато наш брат жде від думи...

— Та здається-ж, селяни тільки й ждуть від думи, що землі..

— Ось-ось-ось!.. Оце саме й є!—перебиває селянин.—Для нас земля все, мов душа для чоловіка; держиться душа в тілі, живе чоловік, а вилетить, і чоловіка нема!..

— А що-ж, сподіваєтесь, що дума дасть землі?

— У тім-то й сила, що не віриться. Дуже цупко пани держаться за землю. А без землі горе буде.

Буде те, що було торік в-осени, тільки далеко гірше...

— Та не сама дума рішатиме земельну справу, не її сила зробити так, як їй здається краще...

— Знаю я це. Але нум уже й те було-б дорого, коли-б дума визнала, що нам слід дати землю, що без неї ми не можемо жить. Бо тепер пани кажуть: «не бачити вам землі, як своєї потилиці!» А без землі плохо буде, у-ух як плохо!..

* * *

Смеркає. Далеко вже пароплав. Не чути більше лопотання його крил, тільки вогонь на димені веде безгучну лінійку у нітьому вночі.

1906

Т II

ДІТИ ПІДНЕБЕСНІ

Нарис

Неначе вдовиця в жалобі сумній вся чорна—лежала земля безпорадна. А небо холодне дивилось на неї, моч думало думу про долю її.

І враз з високости зірвалась сніжинка, прудка і весела, неначе дитина. Метнулась в долину. Угору знялася. Легесеньким пухом пливе над землею. І падає раптом на неї:

— Ха-ха!..

Упала й сміється. І тане від сміху: як весело з неба на землю злітати!

За першою друга сніжинка слідкує. Неначе метелик пурхає і в'ється і стиха на землю на чорну ляга.

— Та й як-же я прудко, ха-ха, долетіла!..

А третя, пухкая, спускається важко, мов крилами має голубонька біла;

— Ой-ой, упаду я!.. Ой-ой, не вдержуся!.. Ого!..— та й упала-ж у саму калюжу!

— Летімо, летімо за ними у слід! А-ну хто скоріше!..— гукають спід неба веселі, вродливі морозові діти.

Метнулись юрбою і вниз полетіли.

За ними вслід другі... Все більше і більше...

Снуються й пурхають, жартують і в'ються, збиваються в купи, у купі летять. І вмить всі у розтіч розбіглись, мов іскри,—ті вгору знялися, ті впали на землю.

А з неба все більше і більше летить дітей жар-тівливих у білій одежі, у кучерях білих, з ясними очима.

І бідна вдовиця тим дітям зраділа. Прояснилось чоло похмуре у неї. А далі всміхнулась тихесенько-тихо:

— Летіть, мої любі, летіть, мої милі, усіх пригорну я до лона мого!

І діти сміються, пурхають і в'ються, і з неба на землю летять і летять.

1906

НА МОРІ

Оповідання

Цього оповідання автор радив-би краще не читати перед обідом і зараз після обіду.

— Ну, сьогодні буде качка,—сказав мій сусіда по каюті, чоловічина зростом в сажінь і з голосом хрипким, як у старої вівчарки, і міцним, мов гудок пароплаву, а обличчям повним і круглястим, немов велика облуплена картоплина.

— А як думаєте, дуже качатиме?—запитав я, підбираючи під себе ноги, щоб часом не відтоптав мені їх велетень, що ніяк зразу не міг улаштуватись у каюті, тісній і для звичайного зросту людей.

— Покачає! Буде, так званий, мертвий зиб, коли на морі немає вітру, а пароплав качає не менше, ніж у вітер. Сьогодні вночі була велика буря, то море не скоро заспокоїться.

— Зараз так тихо, і туман,—завважив я, показуючи на засноване млою віконце каюти і не зовсім даючи віри словам велетня.

— Туман, то само собою, а качка, само собою. Я радив-би вам зараз лягати на ліжко.

Я не повірив. Бо було так тихо, коли я їхав на пристань і густий зранку туман в останній час мов став ще густіший.

— А ви боїтесь качки?—запитав я велетня.

— О, я її не виношу!.. У мене вже при одній думці про неї починає боліти голова і все під

серцем,—одповів він, умощуючись з ногами на коротенькому й вузькому ліжку.

Я вийшов з каюти й піднявся на чардак, щоб подивитись, як пароплав буде відходити від пристані. Там не було нікого окрім якоїсь духовної особи, що, сумуючи, дивилась на закрите туманом море. Сивий туман, густий мов холодець, оповивав море й беріг. Сусідні пароплави, що стояли поруч з нашим, ледве вимальовувались у млі. З одного і з другого боку що хвилини чулись гудки, ревли сирени, застерігаючи, щоб пароплави як-небудь не зштовхнулись, пересувуючись в порту з місця на місце.

Города не було видно.

Відчаливши від берега, наш пароплав довго помацки ворочався в тумані, мов сліпець, поки сяк так вибрався за мол у вільне море. В повітрі було тихо, але море справді було неспокійне і це зараз почув наш маленький пароплав і почав ухилятися то в один, то в другий бік.

Справді, повинна була бути качка.

На чердаці було вогко й холодно і нічого не видно, окрім туману. Я спустився в каюту, похитуючись на ході, мов п'яний.

— А що, правду я казав? — зустрів мене питанням мій товариш.

— Здається, ваша правда.

— О, я ці штуки знаю, хе-хе-хе!..—вирвався клубок пари з грудей велетня, так що аж здрігнувся з несподіванки.

Той постеріг це.

— Ви вибачте, що я так голосно розмовляю,—сказав він тихше, мов на половину притуляючи клапан.—Це вже в мене такий *façon de parler*, така

звичка. Знаєте, родився в степу і виріс в степу на волі, де доводиться через гони розмовляти. Радо ми ще з вами не познайомились?.. Ковтуненко, землевласник херсонської губернії.

Він підвівся на ліжку й протяг мені руку, цупку й товсту, мов четвертина сала. Я назвав своє прізвище.

— І саме-б час поснідати, і моря страшно, роздумливо казав Ковтуненко, знов лягаючи на подушку.

Я перемовчав і собі ліг і заплющив очі, щоб побачити, як починає качатися на вішалці мос палата й завіска на вікні. Качало вже досить добре. Здивувався, що якась сила, б'ючи під правий бік пароплаву, хоче перевернути його на лівий бік, але він вивертається, хоче стати рівно і перекачується на правий бік. Потім раптом ударило під лівий бік; на яку хвилину перевернуло нас ногами до гори, і зараз-же повернуло головою вгору. Подушка то підсовувалась під самі плечі, то утікала спід голови, і я то упирався головою в стіну пароплаву, то ногами в перегородку, несамохіть пересовуючись по ліжку.

— Качатиме добре, і їсти дуже хочеться,—знов почувся голос Ковтуненка.—Як тільки сядеш у вагон або на пароплав, так і захочеться їсти. Та дуже щось качає, страшно, коли-б чого не було. А проте... все одно: сім бід, один одвіт!.. Треба попоїсти—рішуче додав він.

Я лежав з заплющеними очима й чув, як Ковтуненко добув пакунок і почав снідати.

— Моя порада: і вам добре поснідати,—увічливо прогримів він до мене, розбиваючи варене яйце.—Це радять усі моряки. Прошу покорно розділити зо мною трапезу. В мене запас усього на тиждень. Прошу... Моряки радять виходити в море з повним грузом... *pleno nave, xe-xe-xe!*..

Ковтуненко так люб'язно умовляв мене попоїсти і з таким смаком сам їв, що і в мене починала котитись слина, хоч я не міг запевне сказати, чи це від того, що мені хотілось їсти, чи починалась морська хвороба.

Але я не здався на його прохання, а подякувавши за ласку, ліг на спину й лежав із заплющеними очима, силкуючись не слухать, як плямкає й починає гикати, жуючи страву, Ковтуненко. Щось важке, мов оливо, давило мені над переніссям і віддавало болем у лівий бік обличчя. В роті набиралась, невідомо звідкіль, слина, а шлунок мов що тягло до горла..

— Прокляте море!—думав я.—Так я колись поривався до його, а тепер воно чинить мені таку прикрість. Я уявляв його собі ласканим і привітним, малював його собі синьозеленуватою, залитою золотим промінням, площею... А воно бурхливе, непривітне, як стара баба, і чорне, мов розведене чорнилом. А до того ще туман..

— Я люблю, знаєте, домашню страву і мені страх не до вподоби усякі городянські витребеньки, — мурчав Ковтуненко, запустивши і губи й зуби у щось мабуть чимале й цупке, бо голос його дуже притишувався стравою і був зовсім здатний на голос вівчарки, що вже сита й гризе знечев'я баранячу голову.—Наб'єш сам собі на Дніпрі у плавнях усякої дичини, дома тобі упорують усе, і тоді хоч в Америку! Гик!.. А тут заплатиш великі гроші, а дадуть чорт знає чого.. З'їсти не встигнеш, а воно тобі з душі верне... гм!.. гик-гик!.. О, качає здорово!.. Треба мабуть... гик!.. скоріше лягать..

Я не розплющував очей, але чув, як Ковтуненко разом кинув їсти й почав загортати в папір свої харчі.

— Ой, боже мій!.. Та що ж це таке?..—почувся плаксивий жіночий голос відкілясь з сусіднього купе

— Оце вже... гик!.. починається музика!.. — сердито мовив Ковтуненко, уможуючись на ліжку.— Страх не люблю отих жінок!.. Хоч і не думав-би піддатись морській хворобі, так через їх захворієш. Треба... гик!.. уші затикать!..

Я подивився на його. Він справді уже лежав на спині й притиснув руками вуха.

— Ой, та що-ж це так!.. Маша!.. Маша!..— кликали десь по сусідству каютну прислужницю.

— Погано... гик!.. справді погано...— мов сам до себе бурмотів Ковтуненко.

А пароплав штовхало то під один бік, то під другий, то неначе зовсім клало на бік, і він увесь час давав гудки. Десь далеко в тумані одгукувались другі пароплави, і гудки то наближались, то одходили в далечінь. За віконцями хлюпала хвиля, але її гаразд не було видно. В каюті починало ставати душно. Я даремне хотів задрімати; цього мені не вдавалось. Та й небезпечно було спать, маючи коло себе такого сусіда, як Ковтуненко, і з так добре напакотаним шлунком, де вже видимо починалась революція.

Я підвівся, щоб вийти на палубу.

— Маша!—заревів разом Ковтуненко.—Лімона!.. Лімончика!..

Але її не було чуть.

— У мене єсть лімон, я вам дам.

— О, пожалуста... Тут так тяжко, що мабуть пропасти... гик-а-хм!.. до... доведеться.

Він тепер з недавню червоного зробився блідим, як крейда і додавав зусилля, щоб здержати гикавку й не міг.

Я раптом вискочив з купе в коридор, боячись і за себе й за свою одіж.

Тут творилось щось неможливе... Люди лежали на долівці, сиділи, де попало, й ходили—засмучені й бліді, немов у всіх їх зараз трапилось, або по-

винно було трапитись, величезне безпоправне лихо. Дві каютські прислужниці метушились, то щось затираючи, то розносячи воду та лімони.

Я, не дивлячись ні на кого, кинувся до свого чемодана і звалив чийсь пакунок під стіл.

— О, боже мій, уже й багажі падають на голови!..—болізно й жахливо скрикнула спід столу якась пані, що зробила собі там ліжко, і котрій мабуть здалось, що пароплав перевертається вверх дном

Не звертаючи уваги на неї, я хутко добув з чемодана два лімони, що на всякий случай поклали мені дома, і, похитуючись, пішов у своє купе.

Ковтуненко блідий, з переляканими очима, сидів на ліжку і ждав мене. Він ухопив лимон, одкусив половину його просто з шкуринкою і жадібно почав смоктати. Але дарма. Мов пружиною його враз випряжило і він видав якийсь неподобний згук...

Виявилось, що «землевласник херсонської губернії» має ще один *façon de parler*...

Я прожогом кинувся геть і поки біг по ступеньках, чув, як на весь пароплав розлягався рев мого сусіди. Клапан був одчинений вповні...

Я вибіг на палубу. Свіже холодне повітря пай віхнуло мені в обличчя. З моря тепер дув чималивітер і розгонив останки туману. Хвилі з білими гривами бігли одна за одною з моря до берега і підки, дали наш пароплав, мов тріску. Він сопів, і крєктав і біг вдовж берега.

На палубі теж не було спокійно. Бліді люди ходили з місця на місце, мов заморені мухи, або склякали на бортах пароплаву і пильно придивлялись до хвиль. І тут подекуди чулись непевні згуки... Я на-мислив піти на ніс пароплава й почав обережно про-биратись тісними переходами побіля димаря.

Тут було багато всякого люду, що їхав на палубі й ховався в затишку од вітру, гріючись у теплі, що виходило з кочегарні. Десь внизу грюкали й сопіли машини. Звідтіль несло смаженим салом, а відкілься збоку повійнуло добрим борщем. У маленьких дверцях бокової каюти показалось червоне спітніле обличчя кухаря. Він захищався від когось руками, не пускаючи в свою каюту.

— Ради бога, — прохав він, — ради бога, батюшка!.. Сюди не можна.. Тут уже все заправлене!.. Перепортите мені все...

Він узяв за руку якусь духовну особу й лагідно, умовляючи, як малу дитину, одвертав її від страв.

То був той самий священик, що я бачив у гавані на чардаці пароплаву.

— Я хочу... мені... мені треба... того...—безпомічно бормотав він, здивовано підвівши вгору брови і мацаючи стіни руками.

— Бога ради, не сюди!.. Тут усе вже заправлено!..

Я повернув назад, боячись підходити до вже зовсім закачаного пан-отця, і пішов на чардак, силкуючись не дивитись на те, що творилось навкруги, і нічого не слухати.

Якась посиніла дівчина лежала в проході на палубі й стогнала, клянучи море.

Я переступив через неї і зібрався на чардак.

Там не було нікого, бо було дуже холодно. Сів на лаву, схилився на перила й заплющив очі. Голова боліла, мов збиралась тріснути. Здавалось, що хтось забиває мені в чоло великий гвіздок і він уже дійшов з чола до носу і ось-ось виткнеться на поверх біля лівої ніздри. Я смоктав лимон, з жахом думаючи, що що-хвилини і зо мною може бути те, що творилось скрізь по пароплаву. Думки застигли в голові і всі бажання зливались в одно: коли-б скоріше лиман... коли-б скоріше лиман: там буде легше...

Але мені чим далі все робиться м'якше.
Невже і я мушу, як другі... О, підходить! Ой!..

.....

Я сиджу потім нерухомо час, а може й більше, немов у якому важкому забутті. Але мені від того не легше. Потім розплющую очі й дивлюсь в далечінь. Далеко далеко ледве вимальовується силует острова.

— Вже, слава богу, Березань видно,—чую чийсь сумний голос внизу.

— Ще далеко. Попокачає ще...

І там ждуть лиману, тихого лиману...

А море сердиться, й кипить, і штовхає пароплав під боки. Не хочеться дивитись на його. Підвожу очі в гору. Там над кормою за пароплавом летить зграя морських чайок. Вони летять у мене над головою і так легко летять, що заздрісно дивитись на їх. Ледве тріпочучи крилами, а то й зовсім не рухаючи ними, вони пливуть в повітрі врівні з пароплавом і дивляться на його й на мене. Немов сміються з мене. Махаю рукою, щоб одпугнути їх, але вони не бояться таких рухів і так само пливуть над моєю головою легко й вільно. Пливуть і тільки іноді переводять на обведених по сірому чорною тоненькою смужкою шиях голівки з боку на бік.

— Чайки, вільні морські чайки, візьміть мене на крилята й понесіть отуди на беріг!—благаю я їх у думці.—Понесіть хоч на той непривітний безлюдний ~~остров~~, бо мені треба спокою, бо голова моя страшенно болить, як не болить вона у вас ніколи, бо у шлунку в мене так погано, як не буває у вас ніколи, хоч-би ви з'їли по пуду риби!.. Чайки, чайки!..

Я дивлюсь на їх, а вони на мене, і мені досадно що вони стежать за мною, мов сміються з мене. Виймаю з кешені шматок паперу, мну його в грудочку

шпурляю в їх. Але вітер односить папір убік і кидає в море, а чайки все летять над моєю головою.

Не хочу дивитися на їх, повертаю очі на море. Дивлюсь на сірозеленувату воду, на білі гребні хвиль і згадую, як гарно було плавати по морю влітку, в гарні тихі ночі... Надало-ж мені тепер, узимку, пускатися в це непривітне море! Не даром його турки прозвали Чорним.

Але я не можу дивитись і на хвилі. Так саме як підіймаються вони, починає і в мене знов щось підійматись до горла—важке й гидке. Відкочую комір пальто, загортаю полами коліна, щоб не так було холодно, лягаю на лаву і знов заплющую очі. Не хочу бачити ні чайок, ні моря. Буду думати про щось гарне, веселе, що твориться там, на твердій, нерухомій землі, де не кидає чоловіка отак-о й туди й сюди, не повертає його з боку на бік, коли він сам того не хоче.

Забуваюсь у якихсь смутних мріях, усилюючись не відриватись од їх. Так лежу годину, а може й більше і мов трохи заспокоююсь. Чую гомін біля себе.

— Отам-о у тім казематі, сидів лейтенант Шмідт,—каже хтось.

— Де саме?

— Отам внизу. Бачите маленькі віконця?

— Ага! Бачу. Червоний адмірал...

Догадуюсь, що ми увіходимо в лиман і йдемо мимо очаківської фортеці. Прислухаюсь, чи так само качає як і в морі, чи легше.

Почуваю, що легше.

Тоді розплющую очі, встаю й дивлюсь на фортецю. Бачу тільки деякі будинки та гармати. Людей не видно. На чардаці коло мене стоїть купка

пасажирів. Тут і той пан-отець, що збирався допомогти кухареві заправити борщ...

Всі мовчки дивляться на фортецю. Обличчя в їх поважні й бліді, аж синюваті. Мабуть усі вони дуже померзли.

І я почуваю, що і я змерз, що треба шукати десь тепла. Треба спускатись до каюти, до Ковтуненка. Згадую про його й уявляю собі, як він хворий лежить на ліжку і стогне.

Але я помилився.

Ковтуненко сидів на своєму місці і з превеликим смаком жував якусь страву.

— А, ви живі? А я думав, хе-хе-хе, що ви кинулись у море!—весело гукнув він мені.—А я оце, як увійшли в лиман, наздоганяю утеряне. Чи не вгодно буде й вам перекусить?

Я знов одмовився:

— Не можу. Дуже голова болить.

— А в мене навпаки, після аборту саме смак прояснився!—засміявся Ковтуненко, видимо дуже задоволений своєю фразою.—У море йшов з повним грузом і з моря вийду з повним грузом... Таки поставлю на своїому...

Він жадібно їв і знов уже починав гикать і велике його черево, обтягнуте жилеткою і обперезане товстим золотим ланцюжком до годинника, за кожним разом кумедно підстрибувало, мов що тріпалось у середині в йому.

Чисто, як поросся в мішку.

— Тепер ви знаєте, що таке мертвий зиб?—питався він, наминаючи шматок шинки.—Це що!.. А ось як ми їздили одного разу човнами на лиман на охоту та захопила нас буря. От коли було лихо!.. Я на дні човна валявся, як колода, хе-хе-хе!..

Він їв і розповідав про свою пригоду, але я не слухав його. Мені бажалося спокою, тільки спокою. Забутись, заснуть... утишити біль у голові. Забути, як кидало мене з боку в бік, як становило сторч ногами, як виривало в мене з середини шлунок.

— Що зиб! Зиб... це дурниця! — гримів Ковтуненко.

Але я вже ледве чув його. Образ його розпливався й одходив кудись далеко й високо. Він немов сидів на хмарах і їв шинку в позі Будди на картині, що змалював її імператор Вільгельм. Я дивився на його, на його велике черево, і спокій помалу обгортав мене, і тільки думка, коли-б знов у тому дереві не почалась революція і не довелось вдруге мені тікати геть з каюти, ледве-ледве бриніла в моїй затуманеній голові.

1906

СМЕРКОМ

Нарис

Вони йшли по вимощеному жовтими плитками тротуару й вели розмову. На перехресті, де саме в ту хвилину блиснув у лихтарі вогонь, молода жінка зупинилась.

— Вибачте, що я покину вас на хвилину,— сказала вона і звернула з тротуару в кондиторську.

Відтіля, з вікон, лився на вулицю світ великих ламп і видні були в залі осяяні тим світлом люди.

Мужчини пройшли трохи далі й зупинилися на розі вулиці біля високої, обліпленої афішами тумби. На протилежних двох углах стояли високі темні будинки готелів, а з третього лився крізь великі дзеркальні вікна ясний зеленкуватий світ на вулицю.

Там була аптека.

Гриміли колеса! Ляскали й клацали підкови. Десь далеко коротко й різко трубив автомобіль. І все це зливалось з людським гомоном, з неясними, немов погасаючими, згуками вечора, і складалось в якусь осібну музику, в вечірню симфонію вулиці великого міста.

Мужчини стояли мовчки й дивились, непомічаючи їх, на готелі й на сивобородого візника з невеличкою чепурною конячкою і такою-ж прольоткою, що стояв під готелем. Дивились вдовж по вулиці, куди стояли лицем. А там, далеко-далеко, де вулиця спускалась в низину, між двома темних стінами повитими млою домів, догорала рожева вечірня зоря. І маленькі вогні лих-

тарів двома живими низками по двох піриях вулиці мов бігли туди, до тої зорі, на її привабне сяйво.

Присмерки спускались на землю й засновували сутінками всі впадини, й далі. На стінах будинків, що не осяювались вечірньою зорею й не освічувались лихтарями, вони лягали рожево-синіми плямами.

— А знаєте, як багато навколо нас розлито вроди, дивної вроди, і ми звичайно не помічаємо її—промовив, немов говорив сам із собою, нижчий і товщий мужчина.

Короткозорі його очі дивились на рожевий про-світ небан а вулиці, на телефонні стовпи й дерева, що чорними тонкими рисами вимальовувались на тому просвіті, і на дві низки сумновродливих золотих вогнів.

Товариш його, висока сутула людина, з довгим волоссям і ногами, дивився теж у той край і мовчав.

На його довгастому обличчі одбивались ніжні рожеві одсвіти, а під звислими вусами поблискував огник цигарки.

— Ми не помічаємо, бо звикли до всього цього. Дивимось навколо, але врода, що скрізь таїться побіля нас, тільки одбивається на поверсі очей наших, проміні переломлюються в зіниці, але не доходять до нашої свідомости.

Він замовк. Мовчав і товариш.

— Невже й ви, художники, теж не помічаєте її?— повернув він голову до приятеля й химерно, немов якийсь нічний птах, кліпнув очима зпід широких крил бриля.

— Так само, як і ви, поети. Дуже ми всі заморені, затуркані. Не може наш мозок одгукуватись на кожне світляне вражіння.

— То правда. Але чи доводилось вам коли-небудь глянути на все це зовсім инакше...—він на

хвилину спинився, шукаючи вислову своїй думці, і додав: — «под другим, як кажуть росіяни, углом зрення»? Уявіть собі, що оце зараз ви повинні вмерти і ви дивитесь на ці будинки, на візника й на цю вулицю й зорю в-останнє... Невже вам все здається таким-же незначним, буденним, як воно звичайно буває?

Художник щось хотів сказати, але короткозорий чоловік не дав йому.

— Або уявіть собі, що ви не Петро Петрович Козубовський, не людина двадцятого віку, а людина, скажемо, шістьнадцятого віку, й не художник, а скажемо, чернець київо-печерської лаври, або якийсь полковий писар часів Хмельницького... І ось ви якимсь чудом оце зараз перенеслися зі свого шістьнадцятого або сімнадцятого віку й бачите оце місто, оцих людей і чуєте оцей гомін і шум...

Він зробив рукою якийсь кволий ледве помітний рух.

— Як-би все воно вам здалось?

— Право, я ніколи про це не думав. Але це оригінально. Це оригінально... повторив художник і глянув навкруги.— Скажемо: мені зараз треба умерти і я дивлюсь в-останнє на цю зорю... О, тоді вона робиться— промовив він з запалом, піддаючись якомусь новому настрою — для мене зовсім не такою, якою була тільки що. Дивіться, скільки в ній елегічного настрою, скільки якоїсь сумної ніжності! А оті лихтарі!.. Які вони вродливі, які ласкаві... Навіть цей сивобородий візник... ви помічаєте, як він похожий на якогось архірея?.. Це оригінально. А головне, мій власний настрої. Мені так стає жалко всього... жалко, що я більше не бачитиму оцієї великої, чудової вроди... І як дивно, що мені ніколи не приходило на думку глянути на все оце під таким углом?..

— А я часто дивлюсь так,— сказав поет зі сторінки.

— Ось і зараз... коли ми стали... Мені на мить уявилося, що я римлянин з Помпеї. І як мені кинулись в очі оці будинки, оцей зеленкуватий світ з аптеки, а головне...оті телефонні стовпи!..

Він показав рукою в рожевий просвіт, де ще виразно було видно їх стрункі чорні постаті, немов заткані павутиною дротів.

— І мені все здалось теж дуже вродливим і надзвичайно новим і оригінальним. Захотілось перейнятися тайною цього шумливого життя, забалакати з оцим візником..

— Ну, що-ж, підійди й забалакай: нехай одвезе нас додому!—сказала весело, підходячи до них з паперовим пакунком, ще пройнята пахощами кондиторської, молода жінка.—Петро Петровичу, поїдемо до нас пити чай.

— Миг один волшебной сказки. .

—хотів був проказати художник відомі вірші.

— І уже її немає,
І навколо тільки дійсність..

—перебив, імпровізуючи, поет.—Поїдемо пити чай. Хай до другого разу.

— Добре, поїдемо.

Всі троє підійшли до візника, сіли на прольотку й поїхали вулицею у протилежний край від того, де догорала зоря.

Тут небо теж далеко десь просвічувало в кінці вулиці, але було сіре й темне.

1907

ПОЕТ УКРАЇНСЬКИЙ

З імпровізації

Поет український—це згучить досить гордо.

І скільки на Україні єсть людей, котрі дорого-б дали, щоб до їх ім'я було приставлено ці чотири букви: п-о-е-т.

Але чи знаєте ви, добродії й добродійки, любі земляки й землячки мої, що таке єсть поет український?

— Знаємо, знаємо!—гукнуть вони, і панночки, підвівши очі до неба, промовлять:—О, як гарно бути поетом, та ще до того й українським!..

І мріється цим легковажним людям. Їх слава, портрети їхні й бюсти, на зразок Шевченкових, їхня гучна й широка популярність між земляцтвом і там десь далеко-далеко, в золотому тумані, могила над Дніпром... їхня могила.. рядом з Шевченковою. Та ще, може, й вища.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій..

Слухайте сюди, і я скажу вам, що таке єсть поет український.

На плідючій землі українській живе двадцять з походом мільйонів «многоплідних» двоногих істот, котрих антропологи зовуть «малороссами», а поети

й соціологи—«рабами рабів». Орють ті мільйони двоногих істот землю і годуються з того сами й других: годують. І в тім проходить життя їх.

Вони не мають і не знають дуже багато дечого, що повинні-б мати і знати.

І в тім їх щастя...

Не знають вони, й що то за диво таке поети.

Бо їм не до поезії.

І єсть між тими мільйонами «многоплідних» десятки, а може й сотні тисяч не менше «многоплідних» істот, що, як сметана на молоці, плавають поверх народньої маси. Зовуть вони себе «тоже малороссами» і за свої найдорожчі святощі вважають галушки та сало,—звичайне сало, що здирається з хребтів звичайнісіньких свиней.

І як між тими, так і між другими «многоплідними» іноді родяться дивовижні люді.

Ще в рожевому дитинстві їм сняться золоті сни про вроду, правду і любов. Про істину, що живе десь далеко-далеко, вище сонця й зор. Їх ухо чує всі шуми землі. Їх око бачить все, що твориться на землі й вище неї. А думка облітає весь світ.

Вони родяться з таємною гармонією душі, чутливої, неначе арфа, й ніжної, немов мімоза.

Серце їх повне любови до всього живого, і великими, ясними очима вони жадібно дивляться на світ, впиваючи той світ у свою ясну душу.

Діти світу.

І цих дітей починають доглядати батьки їх і матері, брати й сестри, вчителі й жандарми, і всі ті, що, як сметана на молоці, збираються на поверхні нації, дають тон життю, установлюють звичаї й мають за святиню душі своєї—галушки й сало.

Звичайне солоне свиняче сало.

Бідні діти світу! Щоб уші їх не чули всіх шумів життя, вчителі заліплюють їм їх шматочками ста-

рого українського сала; щоб очі їх не бачили того, що твориться на землі й вище неї, їм замазують їх смальцем. А коли їх крилата мисль поривається обгорнути весь світ, усю вселенну,—під їх череп заливають того-ж таки гарячого розтопленого смальцю.

Так, кажуть, краще.

З діда-прадіда так жили «малороссы» і добре їм було і всі казали, що любо й весело отак жити...

Так мордують поклонники галушок і сала бідних дітей світу. І ті з їх, котрим заліплять уші салом, а очі й череп залляють смальцем, стають справжніми «малороссами», такими, яких їх знає світ.

І добро їм.

І легко їм і жити і вмирати.

А ті, хто відбивається од своїх учителів і зберігає чистими свої уші й очі, і непорочним свій мозок, тих викидають геть з свого кола і з погордою кажуть про їх:

— Це... поети!.. Ха-ха-ха! це... поети!.. Наші «малоросійські» поети!.. Дивіться сюди на цих виродків!

І де-б не був поет, що-б він не робив, за ним усюди стежать і зорять люди з черевом, набитим галушками, і з свинячим смальцем в голові замість мозку, і всюди за ним лунає їх хрипкий, схожий до хрюкання сміх:

— Хе-хе-хе, поет!..

— Хо-хо-хо, пііта!..

Слухайте сюди, і я буду казати вам про поета українського.

Ще в школі задивиться, буває, часом дитина на ясний світ широкий, на перлові хмари весняні, або замислиться над якою комашкою. І затихне, й сидить, замислившись, і цілий світ, уся вселенна таємними струнами почнуть звязуватись з її мозком.

І тут-же, де не візьмуться; настирливі товариші і ухопляться за мрійника, й потягнуть у свою юрбу:

— Нічого сидіти, побіжимо в нашу черідку!..

І таємні струни увірвались.

Коли то вони протягнуться знов!..

А то утік поет од товаришів і вчителів. Забився кудись у куток і похапцем пише свої наївні, своєрідні й ароматичні, як перші квітки весняні, перші вірші.

Не встиг скінчити, як уже чує за собою хрюкання:

— Сюди, сюди!.. Дивіться, поет!..

— Ха-ха-ха, по-ет?!..

— Ги-ги-ги, пііта малоросійська!

І хрюкають на всі лади двоногі поросята, і старий кабан-учитель вискаляє свої жовті ікли:

— Ану-ну, покажи сюди: що ти там дряпаєш?

Видирають зібганий гарячою рукою поета папірець і читають по складах рідною-чужою мовою: тільки-що написане, й регочуться, і глузують, і на-сміхаються над поетом.

А він стоїть між ними, як прип'ятий до стовпа ганебного.

«О, як гарно бути поетом українським!».

Підемо далі.

Вийшов поет із школи. Душа його росте й росте, і поривається, і лине в світ необмежений, в ясне царство вроди, на містичні луги поезії.

Але тіло просить їсти. А їсти нічого.

І ходить він блідий і обшарпаний, ходить він голодний і шукає собі якоїсь роботи, якогось пристановища у цім світі широкім, що ввесь у часи: надхнення в душі його міститься, як єдиний атом.

І коли протиснуться і приссуться, як п'явки, до теплих і хлібних місць уже всі товариші й ровесники його, тоді йому, останньому, дадуть земляки якусь злиденну посаду.

— Бо неможна йому дати що-небудь путяще, поет... Буде літати в хмарах, а діла не робитиме!..

І ось живе поет український між людьми, мов муром од їх одгороджений. І ховається він, щоб, як можна, менше людей знало, що він поет. Прикидається часом, сердега, що буцім і в його в голові замість мозку смалець свинячий!..

Але людей не одуриш. Чужий він всім і нікому непотрібний. Бо він не такий, як всі. Бо його цікавить не те, що цікавить всіх. Бо душа його инакше відчуває многошумний гомін життя. Бо й мова його чужа землякам «тоже малороссам».

І та відчуженість холодом обгортає поета. І він горить сам в собі. Горить і творить!..

Підемо далі. Підемо далі!

Горить він і творить!.. І хочеться йому найти одгук між людьми на свої думки-мрії. І просить його душа—поезія—в світ широкий.

Видати!.. видрукувати свої писання!..

Але на які кошти?

Кинеться він по книгарнях.

— Ми хахлацьких книг не печатаєм.

Обернеться після того, як окропом ошпарений, до земляків.

— Гм... гм...—прохрюкає земляк.—Хіба кому потрібні вірші? Кому вони в голову полізуть? Киньте ви це баловство. А коли писатимете, то пишiть вже краще малоросійські сцени та які-небудь сміховини. Та туди б жидівських та циганських сценок додаты!..

...а справді була-б річ. А то... вірші... Кому вони, кажу, до чого полізуть?... Буде з нас і одного Шевченки... аби раб'рид.

І сарказм їм не зможуть зрозуміти поезію голови, що в їх замість мозку лежить застиглий свинячий смалець!

І ось поет не доїдає, не допиває,—збирає гроші і так-сяк самотужки видає перший збірник своїх творів...

Знаєте ви, що означає для поета видати перший збірник?

Це все одно, що народитись на світ вдруге. Тільки народитись вже свідомо.

Але тут, на цьому світі, зустрічає поета українського його доля.

Книжка його камінем лягає в книгарні. Ніхто не купує її, не візьме в руки. І тільки випадком якийсь примірник її попаде на жовті з'їдені ікли якогось старого критика, «тоже малоросса». Пожує він ту книжку тими іклами своїми, обслинить слиною своєю і втопче ратицями в багно своє—якусь часолись або газету російську.

— Хіба так можна писати?.. Треба писати отак-о і отак!.. Треба писати по малоросійському! А то пишуть, чорти-батька-зна по якому.

Прочитає поет ту рецензію і зів'яне душа його від жалю й суму... І ходить він сумний і понурий... А там підійме очі вгору, подивиться на світ широкий і зарегочеться:

— Та хіба-ж може свинячий смалець мислити по-людському? Хіба може він відчувати поезію?!..

Заспокоїться поет і ще глибше увійде в себе. І живе він самотній і чужий між братами своїми по крові, але не по духу.

Така доля поета українського.

Хочете слухати далі?

Але мовчіть. Чую, що вам уже набридло, що вам немає вже охоти вислухати, як відносяться до поета люди, що вважають себе за цвіт і сіль нації української й зовуть себе «свідомими українцями». Я не хочу вас дратувати, не хочу дратувати й тих «свідомих» і скажу ще тільки одне, одне останнє слово.

Всьому буває кінець. Приходить той кінець і до поета. Він умирає. Перестане битись серце у грудях і людині чужі руки склеплять очі...

Заріють поета в землю і забудуть про його і про могилу його. Бо він же не Шевченко. Бо й одного Шевченка багато. Бо його одного могили доглядіти важко... Бо земляцтво упевнене, що Шевченка поховано на горі над Дніпром для того тільки, щоб там смачніше їлись галушки з салом, коли земляки й землячки навідуватимуться туди, несучи свою патріотичну дань поетові...

Але то—геній. А звичайного поета забудуть, і спокою його могили нічим не порушать.

Його забудуть. І це єдина нагорода українському поетові й єдина честь. І за це він повинен бути вдячний своїм землякам і землячкам.

І поети українські вдячні своєму любому земляцтву. Всім серцем своїм вдячні... Повинні бути вдячними!

1907

